

SEDAM TEŠKIH DANA

rhovni štab napustio je Crno Jezero kod Žabljaka 28 maja kasno uveče, istog dana kada je tamo stigla prva britanska vojna misija. Posle veoma napornoga puta preko Štulca stigli smo rano izjutra na Sušičko Jezero. Noć 28/29 maja bila je kišovita, bez meseca, karamlučna letnja noć u kojoj se, kako se ovde kaže, »ne vidi ni prst pred okom«. Težak put po mokrome kamenjaru gde se više klizalo i spoticalo nego išlo! Ljudi

su bili blatnjavi, ugruvani, premoreni i potpuno mokri. Po dolasku svima je glavna briga bila očistiti se od blata. Ubrzo se podigao logor oko jezera i otpočeo uobičajeni aktivni rad Vrhovnoga štaba. Britanska vojna misija, čije je prisustvo uz VŠ bilo novina, činilo je prve napore da montira radiostanicu i uspostavi vezu sa svojim komandom.

Te noći, 29 maja, ja tu nisam bio. Upućen sam da posvršavam neke poslove sa Komandom mesta Planine Pivske, jedinom još preostalom komandom mesta na slobodnoj teritoriji, kao i sa Komandom Durmitorskog područja koja se, posle povlačenja sa Žabljaka, takođe nalazila u s. Lice severno od Pišća. Moj zadatak imao se obaviti za dva-tri dana. Nakon toga vremena trebalo je da ponovo dođem u VŠ¹.

Prvog juna pošao sam iz s. Lice u VŠ koji je u međuvremenu bio napustio Sušicu. Našao sam ga u s. Podmilogora. Posle izveštaja koji sam podneo o nekim nepravilnostima vojnih jedinica, a naročito njihovih intendantura prema narodu

¹ Negde sredinom maja dok je VŠ boravio na Đurđevića Tari postavljen sam odlukom Vrhovnog Komandanta za šefa oteka VŠ za vojne vlasti u pozadini. Pre toga otkom je rukovodio Čiča Janko.

toga kraja, vraćen sam ponovo na teren sa zadatkom da to izvidim i, koliko je moguće, otklonim neraspoloženje, objašnjavajući te slučajeve izuzetnom situacijom i apelujući na razumevanje i političku svest tih ljudi koji su sve vreme svesno i izdašno pomagali Narodnooslobodilačku borbu i u njoj aktivno učestvovali. Po svršenom poslu, koji ne sme trajati duže od tri-četiri dana, da se ponovo vratim.

Kasno uveče 7 juna došao sam u Nikoviće. No, tamo više nisam našao VŠ, nego Štab Druge operativne grupe. Delegat VŠ saopštio mi je da je izvršena podela naših snaga na dve operativne grupe. Svaka grupa dobila je posebne zadatke. Vrhovni štab pošao je sa Prvom, on je delegat VŠ kod Druge, ja ostajem u štabu i stavljen sam njemu na raspolaganje.

POSLEDNJA IZVIĐANJA I NAPORI ZA PRELAZAK U SANDŽAK

Noć 7/8 juna proveli smo u Nikovićima u kući u kojoj sam i zatekao štab grupe. Pre zore 8 juna bili smo u pokretu i tražili Štab Treće divizije koji je, kako sam razumeo, bio negde u neposrednoj blizini. Našli smo ga ubrzo, odmah prekoputa od kuće Jova B. Nikovića u nekim šumarcima. Sava nije bio tu. Došao je odnekud malo kasnije. Tu je bio kratak dogovor između štaba grupe, Štaba Treće divizije i delagata VŠ. Situacija toga momenta bila je: neprijatelj snažno nadire sa obadve strane Durmitora, u pravcu Štulca i preko Dobroga Dola; Sedma divizija sa ešelonom lakših ranjenika, »pešaka«, prešla Pivu kod Čokove Luke i nastavlja preko Vučeva za Prvom grupom; naš pravac kretanja: preko Tare, sa ciljem da se što pre dohvatimo planine Ljubišnje; Centralna bolnica sa teškim ranjenicima već je orijentisana na pravac: Nikovići — Nedajno — Sušica, stim da se nosila, tj. nepokretni i najteži ranjenici, sklone negde u kanjonima Tare ili Pive²; delovi Prve dalmatinske brigade upućeni na Taru³ da uzvodno od Uzlupa, negde između Nozdruća i Siga, naprave prelaz, kakav

² U poslednjem momentu (5 ili 6 juna) ovaj zadatak sklanjanja teških ranjenika dat je i Komandi Durmitorskog područja i Komandi mesta Planine Pivske. Ali zbog brzine promena vojne situacije i činjenice da je teren već bio pust, jer se sve stanovništvo već bilo sklonilo u zbegove, nije se moglo mnogo učiniti za smeštaj tih ranjenika.

³ Drugi bataljon Prve dalmatinske brigade pokušao je toga dana da napravi most na Tari negde nizvodno od Siga, ali bezuspešno. Za vreme tih pokušaja Tara je odnela zamenika komandanta toga bataljona Gojka Ujdurovića, a neprijateljske snage koje su bile zaposlele i čvrsto čuvale desnu obalu Tare, o čemu smo se mi dvoumili, otvorile su vatru na Dalmatince i onemogućile im svaki rad oko pravljenja mosta.

most, i obezbede mostobran za prelazak jedinica. Sem toga, izdato je naređenje aktivu Pokrajinskog komiteta koji se momentano nalazio negde na tome terenu, da sa nekim komunistima iz toga kraja pripremi splutine na ušću Sušice u Taru kako bi se tu, na najskrovitijem mestu, izvršilo prebacivanje Centralne bolnice i dela jedinica, a odakle bi se najlakše došlo u područje s. Vranovine na desnoj obali Tare, i odatle dohvatilo planine Ljubišnje. Kratko, osnovni zadatak toga dana, 8 juna, bio je — osigurati prelazak preko Tare i na taj način učiniti prvi korak ka odbacivanju u područje pl. Ljubišnje. Bilo je mnogo sumnji da li ćemo u tome uspeti. Ali u ranije nepovoljne izveštaje juče je unesen nov ohrabrujući momenat. Toga dana, prema nekim obaveštenjima, neprijatelj nije primećen na desnoj obali Tare, upravo na tome sektoru koji smo mislili koristiti za prelaz. Posle kratkoga razgovora rukovodioci grupe i Treće divizije razišli su se, upravo krenuli ka ivici kanjona koji je na tome mestu od sela Nikovića i Bojata udaljen oko dva kilometra. Sa tih grebena mogao se dobro osmatrati desni rub kanjona Tare. Jutro je bilo mirno, dan uglavnom vedar sa ponešto oblaka i puno rose na travi. Još nije počela ni neprijateljska avijacija da kruži i bombarduje.

Očekivao se izveštaj od Prve dalmatinske o pravljenju mosta i mostobrana. Delegat VŠ i ja, praćeni jednim kurirom, krenuli smo od s. Bojata pravo ivici kanjona Sušice. Tražio je da nas dvojica lično odemo na sastavke Tare i Sušice i da se uverimo ima li na desnoj obali Tare neprijatelja i kako stoji sa pravljenjem splutina. Pošli smo. Na ulazu u kanjon naišli smo na neku stazicu koja se spušta niz breg. Odatle smo vratili kurira da obavesti štab gde se nalazimo, a mi se tom stazicom počeli spuštati. Posle stotinak metara staza se izgubila, a mi smo produžili da se spuštamo besputicom preko litica i točila ka Sušičkom potoku. Posle dva sata veranja spustili smo se na potok čije je korito bilo suvo, jer se u letnje dane voda ovde gubi u pesku i podzemno ide u Taru, i produžili nizvodno prema sastavcima. Tu je kanjon Sušice veoma uzan i strmenit, stešnjen Bojatskim bregom s leve, i onim ostrim bridom trougla s. Crne Gore što kao skretnica odvaja dva kanjona, s desne strane. Dugo smo još išli niz potok i sve u hladu iako je već moglo biti oko deset časova pre podne. Odjedanput smo između dva brega sušičkog kanjona ugledali i treći, onaj na desnoj obali Tare. Zastali smo i počeli osmatrati. Trebalo nam je malo vremena pa da na gornjoj ivici desnoga brega Tarina kanjona ugledamo pokrete manjih neprijateljskih grupa. Kretale su se oprezno. Očigledno, osmatračke grupe ili patrole. Mi smo ih iz zalatka lako uočavali jer su svi sjajni metalni predmeti otsijavali na suncu. Sve je sada bilo definitivno jasno: cela desna

obala Tare zaposednuta je, čak i ova beznačajna i zabačena staza koja od seoskih vodenica na Tari vodi u s. Vranovinu.

Hitno smo krenuli natrag u štab, ali ne kuda smo i došli jer je bilo nemoguće popeti se natrag istim putem. Prilikom silaska skakali smo niz stene držeći se za drveće. Pošli smo uz Sušicu sa namerom da se negde u visini Nedajnog dočepamo kakve staze koja vodi na plato. Bili smo užasno žedni i grabili smo uz potok ne bismo li došli do mesta gde potok teče površinom i našli malo vode. Posle dužeg veranja uz urvine Sušičkog potoka naišli smo na neke pištaline i mlaku vodu. Seli smo da odahnemo i pijemo. Baš u tome momentu stvorio se kod nas, ne znam odakle ni kako, Boško Đuričković. Sećam se, sa njim se razgovaralo o Trećoj sandžачkoj brigadi, koja je upravo toga momenta poslednjim naporima zadržavala neprijateljsko nadiranje na Štulcu, usmereno baš na pravac s. Crna Gora — Sušica — s. Nedajno. Odmah potom produžili smo sva trojica uz potok. Nedaleko, na jednom veoma strmom otseku, videle su se šine šumske železnice kojom je firma »Var-da« pre rata izvozila sušičke šume. Na vrhu toga otseka našli smo grupu od 30 do 40 drugova sa Veljkom Zekovićem. Sedeli su na šinama. To je bila ona grupa komunista iz PK i sa pivskoga terena koja je dobila zadatak da obezbedi građu i blagovremeno sagrađi splutine na ušću Sušice u Taru. No, kako smo se lično bili uverili da je neprijatelj čvrsto zaposeo desnu obalu Tare i da tamo nema izlaza, vratili smo se u sastav štaba sa definitivnom odlukom o pokretu za Prvom grupom. To je delegat i saopštio i Zekoviću i ostalim drugovima⁴.

KONAČNA ODLUKA DA SE IDE ZA PRVOM GRUPOM

Dok je delegat ostao da još razgovara sa grupom ovih drugova u Sušici, ja sam dobio zadatak da najprečim putem hitno pođem u Kneževiće i saopštim štabu rezultate našega izviđanja i istovremeno prenesem naređenje da se spremi depeša VŠ u kojoj će se reći, koliko se sećam, ovo: »Desna obala Tare zaposednuta. Ne možemo se probiti prema Sandžaku. Jedini slobodan put za vama«. Međutim, delegat je stigao u štab pre mene, jer mu je neko po izlasku iz kanjona dao konja, dok sam ja išao pešice celim putem i stigao u Kneževiće nešto

⁴ Po rečima Veljka Zekovića delegat je, nakon što su se rastali, vratio s puta kurira sa pismenim nalogom da ta grupa komunista ipak odmah produži na sastavke Tare i Sušice i napravi splutine, a za izvršenje zadatka učinjen je odgovornim lično Zeković. Ta grupa je postupila po ovome naređenju i ostala na radu do kasno uveče 8 juna, bez veze i naređenja da se povuče, iako su Nemci već bili prodrli preko Durmitora u Pivu, a sve ostale jedinice dobile naređenje za pokret preko r. Pive ka Vučevu.

malo kasnije. Štab Treće divizije nalazio se na Lijepom Podu u kući Milovana M. Kneževića. Tu je bio i Milutin⁵. Imali su već izveštaj Prve dalmatinske da se prelazak preko Tare ne može osigurati. Posle kratkog dogovora članova štaba odlučeno je da se ide prema Vučevu i Sutjesci. Hitno su razaslata odgovarajuća naređenja svim jedinicama. Situacija je bila teška. Poslednji okršaji vođeni su na našoj slobodnoj teritoriji. Bio je to niz krvavih bojeva za ovo parče Planine Pivske, za hiljade teških ranjenika rasutih po vrtačama i kolibama od Sokola do Milogore. To su časovi krvavih i herojskih napora Treće divizije da spase ranjenike i osigura vreme Prvoj grupi da izvrši proboj, zadržavajući masu nemačkih, talijanskih i bugarskih jedinica da joj ne udare u leđa. Ali sutra više nećemo imati slobodne teritorije, bićemo kolona na maršu, svi na položajima, svi u pokretu, borci i ranjenici. A kako se i kuda probijati s njima? Šta je sa Prvom grupom i VŠ? Hoće li oni uspeti? Da li će se održati breša u neprijateljskom obruču, za koju verujemo da će je Prva grupa napraviti, dok se i mi ne povežemo sa njom? Ova, i hiljade drugih pitanja! Najzad ova naša slobodna teritorija! I poslednja i prva? I ona i narod na njoj biće potpuno uništeni. No sada se više od ovoga što činimo ne može učiniti.

Bilo je već kasno popodne 8 juna, a još smo bili na Lijepom Podu. Štab i prateća jedinica dobili su opredeljenje za konak ove noći. To su bile Borovine, mali zaselak iznad s. Polje u blizini katuna Kolo. U međuvremenu je pljusnula jaka kiša. Spremili smo se i krenuli oko zalaska sunca. Nedaleko od Lijepog Poda na putu za Nikoviće, u blizini ivice kanjona Tare, bila je smeštena neka artiljeriska jedinica. Sunce je sa zalaska kroz oblake osvetljavalo vrhove Durmitora i Ljubišnje, koji su kroz prečišćeni vazduh izgledali na dohvatu ruke. Magle su se povlačile po rubovima kanjona. Artiljerija je dobila zadatak da ispali rezerve artiljeriskih granata. Ne mogu se dalje nositi. Nedostaju konji, a dalje kretanje neizvesno je. Ova dragocena topovska zrna, oteta od neprijatelja zajedno sa topovima, čuvana su uvek za odlučujuće udarce. Krv je za njih data. A danas ih, bez cilja, treba ispaliti u pravcu neprijatelja, samo da ih ne bismo zakopavali, ili da ne bi sticajem teških okolnosti pala neprijatelju u ruke. Dok smo prelazili pored diviziona odjekivali su pucnji. Preko Tare su se jasno videli pogoci, tamo gde smo jutros primetili neprijatelja i dalje prema Meštrevcu. Sumorno su odjekivali i teško je bilo slušati ove plotune partizanske artiljerije koji odlaze besciljno u prekotarske jelake. A koliko nam je svaki, i puščani, metak

⁵ Zbog navike i činjenice da smo ga u ratu svi tako i zvali, ja stalno upotrebljavam partizansko ime Ivana Milutinovića — Milutin.

dragocen! Tako se pucalo dok nije osvojio mrak. Naša grupa odmicala je dosta brzo, ali pre Nikovića sustigla nas je noć, tmurna, letnja, kišovita noć bez mesečine. Usput smo sve više sustizali delove jedinica u pokretu. Mislim da su to bili delovi Pete crnogorske brigade, jer bi Sava uvek ponešto zapitao ljude pored kojih smo prolazili. A odgovor je redovno počinjao oslovljavanjem: »Druže divizajaru...«

Noć na Borovinama prošla je veoma brzo. Mi smo još s večera oduzeli dobar komad te noći, prvo dok smo došli na konak, a potom dok smo se smestili i spustili gde je ko stigao da pomalo otpava. Devetog juna pre zore krenuli smo niz Križevac za s. Polje. Kako je prethodnog dana padalo mnogo kiše, kanjoni reka i sve okolne uvale bile su pune guste magle, tako da smo se pod njenom zaštitom kretali neopaženi od neprijatelja. Ali smo morali biti vrlo oprezni i žuriti se jer smo znali da će sa prvim jačanjem dana magle nestati i mi ćemo biti uočljivi i na dometu neprijateljskoj artiljeriji sa Zlatnoga Bora i drugih položaja s desne obale Tare i Drine.

Naša kolona bila je mala i sastojala se iz Štaba Druge grupe, Štaba Treće divizije, sa kojima su bili delegat VŠ i Milutin, prateće jedinice i još nekoliko drugova koji su bili u tome sastavu. Odlučeno je da se prema r. Pivi spuštamo niz Soko, a ne niz Ulaske. U s. Polje i oko Rudina susretali smo neke jedinice i žurili prema Sokolu kako bismo na ždrijelu ušli u breg još dok je magle, koja se naglo tanjila i bežala pod uticajem sunca. Dok smo se spuštali niz Soko, na platou i gornjim delovima brega magle je nestalo, dok je iznad reke u dubini kanjona još uvek bila gusta i kompaktna. Pod njenom zaštitom smo se spustili sve do Zagrađa ispred samoga Sokola. Ali, odatle nismo mogli ići stazom prema Šćepan-Polju, nego smo skrenuli levo pored kuće Milana Gvozdena i jednom strmom stazicom sišli na Paklice, na r. Pivu, zatim produžili uzvodno još dva-tri kilometra. Tako smo neopaženo došli do improviziranog mosta na Čokovoj Luci. Moglo je biti oko 8 ili 9 časova izjutra 9 juna. Međutim, neprijateljska artiljerija i avijacija tukle su vrlo intenzivno i toga jutra i preko celoga dana kanjon, predeo mostova⁶ i celu dolinu Pive od sastavnika pa do Lje-

⁶ Na ovome sektoru Pive bila su tri mosta. Jedan kod Donjeg Kruševa koji je ranije napravljen. Bio je solidan i čvrst, od gvozdene užadi, sa patosom, za prelazak bezbedan i mogao je još dugo biti u upotrebi. Taj most je bio najizloženiji i za njega se znalo tako da su ga prethodnih dana porušili topovima i avionskim bombama. Pored ovoga, tamo se nalazio i drugi most i to onaj na Čokovoj Luci, nizvodno od mesta gde se pre rata nalazio tzv. »kašun«. Ovaj drugi most napravili su, uz pomoć nekih meštana-partizana, pioniri Sedme divizije za prelazak divizije 6 i 7 juna, kao i za prelazak ešelona lakših ranjenika Centralne bolnice koji se sa njom kretao. Preko ovoga mosta prešla je 8 juna uveče i delom 9-og izjutra i Prva dalmatinska

sišta⁷. Primetili su delove naših jedinica i Centralnu bolnicu koja se spuštala niz Ulaske, a i inače su znali da na tim mestima oko mostova stalno prelazimo. Prethodna dva dana tuda

brigada. Taj most popravljen je 9-og tokom dana pod Milutinovim rukovodstvom i preko njega su 9 i 10 juna prelazili delovi Treće divizije i Centralne bolnice. Postojao je, po rečima nekih drugova, i treći most na samim Ljesištimu, a to je oko 4—500 metara uzvodno od Čokove Luke i ovoga drugoga mosta, kojim su takođe prelazili neki delovi naših jedinica i ranjenici. Ja taj treći most nisam video.

⁷ Devetog juna izjutra, prema rečima Mićuna Jaukovića, Komanda Durmitorskog područja, sa delom članova Izvršnog odbora AVNO Crne Gore i nekim rodoljubima, došla je iz Kneževića do mesta Ulasci, s namerom da se stazom niz Ulaske spusti na r. Pivu, pređe je i ide dalje ka Vučevu. Na Ulascima su našli najteži deo Centralne bolnice: nosila i teške ranjenike. Ranjenika i drugih koji su se toga jutra rano našli na Ulascima moglo je biti 7—800. Tu bolnica nije imala nikakve jedinstvene komande niti rukovodstva.

Teške ranjenike nosili su zarobljeni Talijani. Ovih Talijana bilo je oko 300 kada su stavljeni bolnici na raspolaganje za nošenje ranjenika još dok su bili na logorovanju u s. Vojnovići negde početkom juna. Bilo je određeno i rukovodstvo ovoga zarobljeničkog logora, čiji je komandant bio Veljko Krstaić, politički komesar Vuko Soć, a intendant Milan Stefanović »Vico«. Pored ovih, bilo je još oko dvadesetak drugova i drugarica koji su pratili ove zarobljene Talijane, čuvali ih i raspoređivali na rad. Od te grupe koja je vodila zarobljene Talijane ostalo je do 9 juna izjutra svega 7—8. No toga dana talijanska grupa se definitivno raspada i prestaje nošenje ranjenika.

Toga jutra neprijateljska avijacija i artiljerija tako su strašno bombardovale da je sve to ljudstvo ostalo oko Ulazaka potpuno prikovano za zemlju i niko se nije mogao ni s mesta pomaći sve do negde oko podne. Popodne je izvršen pokret pošto su se neprijateljske jedinice približavale i tome mestu, a naše zaštitnice već su pristizale na Ulaske.

No, tek kada je izvršen pokret nastala je prava opasnost od ovoga paklenoga bombardovanja i masakr ranjenika na nosilima, Talijana koji su ih nosili, pratilaca svih koji su se kretali tom stazom. Neprijateljska artiljerija, pored one sa Zlatnoga Bora, dejstvovala je još najmanje sa dva mesta. Sudeći po vatri, smatrali smo da su nemačke baterije bile postavljene i u rejonu: Hum-Bastasi na desnoj, kao i u s. Kosman na levoj obali Drine. To kombinovano bombardovanje avijacije i artiljerije bilo je toliko intenzivno, da se morala napustiti i ova vrletina i veoma teška pešačka staza niz Ulaske, a kretanje je produženo prosto niz grede i točila besputicom, i toliko efikasno, da je često bilo direktnih artiljeriskih pogodaka u nosila i nosioce, tako da je sve kidano u komade i letelo u vazduh: ruke, noge, štake, nosila i krpe od odela. Bilo je slučajeva da se što-šta od ovoga, padajući na zemlju, zadržavalo na granama drveća i tako ostajalo. Tim i takvim tragovima obeležena je staza kojom je prolazila Centralna bolnica i poslednji delovi naših zaštitnica. Kanjon Pive, i to relacija Ulasci — Strmac, bio je 9 i 10 juna prvi maskar Centralne bolnice i to, smatram, po žrtvama i tragediji, ravan onome na Sutjesci 13 juna izjutra.

Pored onih što su od rana izginuli, ovde su, i pod ovakvim uslovima, ostavljeni i najteži ranjenici, nosila, i to delom među stenama iznad r. Pive, a delom u pećini Preodnici. Njih je kasnije neprijatelj našao i pobio.

su prolazili: Sedma divizija, ešelon lakših ranjenika Centralne bolnice i Prva dalmatinska brigada. I njih su nemilosrdno bombardovali iz aviona i tukli artiljerijom. Oko reke svuda, a naročito na levoj obali pored mosta, bilo je mnogo leševa. Sve je ostalo nesahranjeno. Most na Čokovoj Luci, kod kojeg smo zastali, načinjen je od krupnih bukovih stabala sa patosom takođe od bukovih oblica i granja, ležao je na samoj vodi koja ga je delimično prelivala. Njime su još mogli prelaziti pešaci, ali sa dosta rizika. Konji ne, pa čak ni bez tovara ili jahača. Most je trebalo popraviti. Tu se kada smo došli, nalazilo jedno pionirsko odeljenje. Ne sećam se da li je to odeljenje bilo iz Treće divizije ili neke druge jedinice. Nešto su radili. Ali čim smo mi došli, Milutin je zastao na mostu s pionirima. I on je odmah, po svome vrlo karakterističnom običaju inicijatora i organizatora, preuzeo rukovođenje opravkom mosta. I sam je radio. Opravka mosta bila je veoma teška. Piva je u te prolećne dane, a naročito kada je vreme kišovito, kako je bilo toga proleća, veoma brza. Teška bukova stabla ležala su na vodi, pričvršćena na obalama i međusobno žicom, a delimično i gvozdеном užadi i klinovima. No za vodenu stihiju i dosta veliko opterećenje sve je to bilo nedovoljno i labavo. Do kasno popodne kucalo se, vezivalo žicom, preplitalo vrljikama i prućem, tako da je most ipak toliko osposobljen da su pešaci mogli lako prelaziti, a i konji se prevoditi. Trebalo je čak preneti i artiljeriju, što je učinjeno. Neprijateljska artiljerija dejstvovala je i dalje, ali most nije imao direktnih pogodaka niti oštećenja toga dana. U međuvremenu su pristizali delovi nekih jedinica, prelazili preko mosta i produživali prema Vučevu. Predveče smo i mi prešli. Penjanje sa Čokove Luke na Vučevo moguće je samo jednom stazom kojom seljaci iz D. i G. Kruševa izlaze na svoje katune na Vučevu. Greben kojim staza vodi zove se Strmac, i ime mu sasvim odgovara. Pripeta, uska i isprekidana stazica uz tu strmen pivskoga kanjona ka platou Vučeva veoma je težak i naporan put i za kruševske lovce i čobane u mirno doba. A sada je to jedini izlaz za pregladnele i premorene borce pod oružjem. I, ne samo za njih. To je jedini put i za ranjenike, i to teške. Kada smo mi naišli, ono najteže još nije bilo prešlo, imalo je tek da naiđe: Centralna bolnica sa teškim ranjenicima na konjima i sa štakama. Oni što su prošli sa Sedmom divizijom računali su se u lakše, pokretljivije i jače. Ali ta njihova snaga nije bila dovoljna za ovaj Strmac. Leševi su obeležavali put kuda su se oni kretali. Svak je dopro donde dokle mu je snage dostajalo. Išlo se i naprezalo do poslednjega daha. A mnogima je daha nestalo pre Vučeva.

Na vučevsku visoravan naša je grupa izišla pred mrak. Obaveštenja su bila da je Prva dalmatinska zaposela Vučevo malo pre nego što su to Nemci hteli da urade. Nemci su svuda unaokolo: u Mratinju, na Magliču, u Sutjesci. Naši se prikupljaju sa Planine Pivske na pravac Kruševa i Čokove Luke; do sutra svi treba da budemo ovde. Veze sa VŠ i Prvom grupom nema. Osećala se sva težina situacije kojom je dominirala jedna od osnovnih briga: bolnica. Posle svega onoga što je otišlo sa Sedmom divizijom, onih nosila što su ostala u pivskim pećinama i onih mnogobrojnih polukostura koji su obeležili sve staze kuda se bolnica kretala sa Pivske Planine na Vučevo, moglo se očekivati da će se na Vučevu prikupiti opet, kad se sve sabere, oko jedne hiljade ranjenika i tifusara, i to onih teških. To je bio onaj glavni i teški ostatak Centralne bolnice, predat Trećoj diviziji kao mučan teret i najviše odgovornosti. Štab, ustvari samo jedan, i to Treće divizije, kod kojega je stalno bio i štab grupe i delegat VŠ, savetovao se. Sve je svedeno na jedno: u toku noći i sutrašnjeg dana, 10 juna, svi ćemo se prikupiti ovde na Vučevu, malo ćemo se odmoriti i srediti bolnicu, a onda odlučno napred ka proboju. Bila je hladna noć. Na nekom kamenjaru ispod omorike tinjala je »štapska vatra«. Posle svih završenih poslova još su mnogi dugo sedeli oko nje. Negde iza ponoći poodmicali su se i prilegli po obližnjim čečarima da malo odremaju. Nalazio sam se nedaleko od vatre između neka dva kamena, često me budila hladnoća i nervoza. I kad sam i poslednji put pred zoru pogledao prema vatri, tamo je još bio Sava. Sedeo je prekrštenih nogu, zamišljen, sam. Bio je povijen prema vatri na kojoj su dogorevali poslednji ugarci u hladno vučevsko predzorje. Prva dva dana često smo bili zajedno i razgovarali. Dobro sam poznavao taj teren, a on se interesovao za detalje. Ovaj prizor usamljenoga Save pored vatre ostao mi je kao poslednja slika, poslednje sećanje na Savu Kovačevića, jednoga uistini retkoga čoveka među velikim brojem, među masom neustrašivih, poletnih i do kraja Revoluciji i narodu vernih partizanskih boraca. Sledeća tri dana mi smo se sretali, ali nismo bili duže zajedno.

U četvrtak, 10 juna, prikupljale su se na Vučevu jedinice Treće divizije i Centralna bolnica. Prva dalmatinska brigada već je drugi dan na položajima oko Vučeva, a dobrim delom i Peta crnogorska. Treća sandžačka je u zaštitnici. I ona je delom prešla Pivu, a delom je još negde na desnoj obali oko Polja i Ulazaka. Teški ranjenici pridolaze iz kanjona uz Strmac. Idu sporo i bez veze — i međusobne i kao jedinica. Bolnica kao organizovana celina i ne postoji. Ona je strašno poremećena

poslednjih dana. Dolazak velikog broja ranjenika, a naročito tifusara iz predela Čelebići, Mešterevac, Bobovo; mešanje ovih sa najtežim ranjenicima, koncentrisanim samo na uskom delu Planine Pivske⁸; pomanjkanje hrane i nemogućnost smeštaja; odlazak ešelona lakših ranjenika, sa uglavnom svim rukovodiocima, a nadasve izdvajanje teških ranjenika na nosilima i odluka da ostanu i smeste se negde u pivskim pećinama — sve je to u redove ranjenika i tifusara, sada mahom rekonvalescenata, unelo i nemir i dezorganizaciju, tako da se ni o rukovođenju, ni o disciplini sada skoro ne može ni govoriti. Sve ovo je još više pogoršano naglim gubljenjem i poslednjega parčeta slobodne teritorije, tih nekoliko sela i zaselaka gde se bolnica našla 5, 6 i 7 juna, i nužde da se naglo vrši pokret pod pritiskom neprijatelja. U teškim momentima borbi i pokreta ranjenici su, to je postao skoro partizanski zakon, uvek težili da budu bliže borbenim jedinicama. Sa njima su se oni uvek nekako osećali najsigurnijim. Ovoga puta to je najviše dolazilo do izražaja. Situacija, i ovakva kakva je, bila je više nego teška, a svi su osećali da najteže tek dolazi. Ali, nezavisno od toga ljudi su bili uvereni, i bez nekakvog stvarnog razloga, da ćemo se sigurno probiti iz okruženja. Verovalo se da ćemo imati dosta žrtava ali sve se, kao i uvek dosada, moralo dobro svršiti. Teški ranjenici, mada pod neobično teškim okolnostima, stalno su izbijali na Vučevo, sa željom da se nađu među svojim i uvereni da ćemo se namučiti ali i probiti, a kasnije i odmoriti i lečiti. Na samom izlasku staze koja vodi uz Strmac Milutin je lično sačekivao ranjenike koji su pristizali i orijentisao ih na mesto koje je prethodno bilo određeno za prikupljanje cele bolnice. Tamo se prikupilo dosta teških ranjenika. To je bio početak ponovnog sređivanja bolnice. Dan se bližio kraju. Stalno nas bombarduje avijacija, a delimično i artiljerija. Gomilali su se i novi ranjenici. Hrana se nije mogla spremati, upravo meso se nije moglo kuvati (to je bila jedina hrana koju smo imali) od nadletanja avijacije i bombardovanja. No vatre su ovde-
onde ipak ložene.

Negde kasno popodne neprijatelj je ovladao selima na desnoj obali Pive. Počela su da gore sela Jerinići, Barni Do, Žeično i dr. koja smo mogli videti na drugoj strani kanjona (udaljenost vazdušnom linijom nije prelazila 3—4 km). Povremeno je padala kiša. Posmatrali smo kako fašističke palikuće uništavaju naselja. To su tipična razbijena planinska sela, gde su kuće udaljene jedna od druge ponekad i više stotina metara.

⁸ U to vreme bolnica se nalazila samo u nekim selima D. i G. Crkvice, i to u selima Polje, Žeično, Jerenići, Šarići i Nikovići. Ostala planino-pivska sela, a to znači većina, bila su već na udaru neprijatelja ili neposredna pozadina borbi.

Kuće su mahom od drveta, a krovovi od t.zv. »ljuske« — sitnih višestruko naslaganih čamovih daščica. Palili su vrlo brzo. Očigledno »vojnički i planski organizovano«. Posmatrali smo. Pojedine zgrade ili grupe zgrada na istom mestu začas bi se pretvorile u ogroman tamnocrveni kovitlac dima i plamena. Zatim bi se izdvojio plameni jezik od razbuktale suve čamovine kao velika krvava zastava. Dugo je i jezivo to buktalo na celome prostoru od Šiljkovine, preko Babića, Omara pa sve do Šarića i dalje. A onda bi velikih crvenih jezika nestalo, da bi se pretvorili u niske jarke plamenove — koji bi takođe kratko trajali. Potom bi sve utonulo u guste oblake dima koji se mešao sa maglom i oblacima, ili se tavanio iznad nepreglednih vrtača i šumaraka na drugoj strani kanjona sve do podnožja planine Kapavice.

SA CENTRALNOM BOLNICOM DO NJENOG KRAJA

Negde pred samu noć pozvat sam na savetovanje. Rukovodili su delegat VŠ i Milutin. Bilo je tamo oko dvadesetak drugova mahom političkih radnika, neki iz politodela, a neki iz komande Durmitorskog područja. Sastanak se odnosio na situaciju u bolnici. Konstatovano je da je ona, pored naše opšte teške situacije, u posebno teškome položaju. Nedovoljno i nejedinstveno rukovođenje, a što je još gore, skoro ga i nema. Više su nego teški momenti što su ih ranjenici i bolesnici pretrpeli za poslednja tri-četiri dana na putu od Nedajnog, Nikovića i Šarića. Mnoge su pobile neprijateljska avijacija i artiljerija, i to naročito u kanjonu Pive; mnogi su pomrli na tome putu. No, pored svega, sada je na Vučevu okupljeno nekoliko stotina ranjenika.⁹ Naša vojnička situacija je veoma teška i ozbiljna. Pretstoji nam proboj iz neprijateljskog obruča. Nije sigurno da li ćemo se moći probiti kao celina i na jednom mestu. Postoji mogućnost da će se pojedine brigade a možda i manje jedinice morati da probijaju u raznim pravcima.¹⁰ Radi toga potrebno je odmah izvršiti reorganizaciju Centralne bolnice, tj. postaviti jedinstvenu komandu koja će odmah preuzeti bolnicu i držati je jedinstvenu, a za vreme pokreta i proboja biće u stalnoj i neposrednoj vezi sa štabom divizije i rukovodstvom grupe. No, istovremeno je potrebno odmah izmeniti staru organizaciju bolnice i celu podeliti u ešelone. Ovi će biti vezani

⁹ Tačan broj niko nije znao. Tada je na Vučevu moglo biti prikupljeno od 800—1.000 ranjenika i bolesnika, i to u Centralnoj bolnici, ne računajući divizisku bolnicu i brigadne ambulante.

¹⁰ Koliko je meni poznato, ova ideja i direktiva o probijanju raznim pravcima — prviput je data na ovome savetovanju o bolnici. Depeša VŠ stigla je tek 12 juna.

za brigade koje se sada nalaze u sastavu Treće divizije. Prema tome, biće po jedan ešelon: crnogorski, dalmatinski i sandžački. Drugove iz ostalih brigada priključiti jednom od ova tri ešelona. Bolnica će, kao i borbene jedinice ići kao celina do krajnjih mogućnosti. No ukoliko brigade budu prisiljene da krenu raznim pravcima — to će se već formirani ešelsoni ranjenika smesta priključiti njima. A ukoliko ni to ne bi mogli, sami će se orijentisati prema terenu sa koga su ranjeni borci mobilisani. Za izvršenje toga zadatka određeno je rukovodstvo bolnice. Za komandanta je postavljen Obrad Cicmil, a za političkog komesara Ferid Čengić. Određeni su i rukovodioci za pojedine ešelone. Komandant dalmatinskog ešelona bio je Mićun Jauković, a politički komesar Mitra Mitrović; sandžačkog — komandanta Voja Zečević, politički komesar Lidija Jovanović; crnogorskog, koliko se sećam, Miloš M. Radović, a ne sećam se ko je bio politički komesar ovoga ešelona. Intendant bolnice bio je Ljubo Mihić. Još u toku samog sastanka neprijateljski avioni su veoma jako bombardovali Vučevo. Mi smo sastanak održavali u jednoj od tri međusobno povezane vrtače uokvirene jelama. Zemlja i kamenje su nas više puta dobro zasuli; u blizini su izvaljivana stabla koja su se rušila oko nas. Mesto nismo napuštali jer je bombardovanje bilo tako jako, da je njime bio obuhvaćen ceo taj rejon.¹¹ Kad smo završili sastanak već je počeo da se hvata mrak. Odmah smo pošli na izvršenje zadatka. Sem ovih drugova koji su dobili konkretne zadatke, rukovodstvu bolnice stavljeni su na raspolaganje svi komunisti koji su se momentano nalazili na Vučevu i bili delom i prisutni sastanku, a nisu imali dužnosti vezane za rad u operativnim jedinicama. Svih imena se ne sećam, ali mi je stalno u svesti da ih je ukupno bilo sedamnaest.¹² Sa nekim od ovih drugova koji su bili određeni da preuzmu vođenje bolnice već sam u prvi mrak bio na putu za bolnicu. Posle pola sata pešačenja našli smo je. Bila je razasuta po šumarcima i onim vrtićima u koje ih je Milutin upućivao sa Strmca. Već su bili naložili vatre i spremali večeru. Ne sećam se da smo našli ma koga od rukovodećih drugova. Rukovodstva ustvari i nije bilo. Kretao se ili kako je ko mogao, ili po grupama prema ranije postojećoj organizaciji po bataljonima. Od drugova koji su imali tada neku funkciju u bolnici sećam se još samo druga Lacmanovića — koga sam tu negde sreo.

¹¹ Za vreme bombardovanja ranjen je negde u blizini (to smo saznali na kraju sastanka) Nuriya Pozderac, član AVNOJ-a.

¹² Koliko se sećam, među zaduženim da vode bolnicu bili su: Obrad Cicmil, Ferid Čengić, Mićun Jauković, Mitra Mitrović, Voja Zečević, Iko Mirković, Stanka Popović, Miloš Radović, Lidija Jovanović, Tasa Mladenović, Vjera Kovačević, Boca Lazović i još neki čijih se imena ne sećam.

Pošto u bolnici nismo našli rukovodstvo, niti smo imali kome da prenesemo nove zadatke, niti sa kime da održimo sastanak, povezali smo se sa pojedinim drugovima iz bolnice i rekli im šta se odmah ima učiniti, kako bolnicu treba organizovati i kako će se ubuduće kretati, a odmah potom smo pristupili formiranju ešelona. Odlučili smo da i sa tako tek započetom organizacijom izvršimo, prema direktivi, dalje pokret prema Dragoš-Sedlu, pa da tokom sutrašnjega dana na putu uradimo ostalo. Neki ešelon¹³ su odmah izvršili manja pomeranja, ali je bolnica tu noć uglavnom provela na tome delu Vučeva gde se i prikupljala u toku dana.

Te noći 10/11 juna našli su se oko bolnice i neki delovi Prve dalmatinske brigade, koja je već bila u pokretu prema Sutjesci za izvršenje svog posebnog zadatka. Razgovarali smo sa Gligom Mandićem¹³ i predložili mu, u nameri da do kraja sprovedemo dobijenu direktivu, da nam preda i svoje brigadno bolničko odeljenje da ga uključimo u Dalmatinski ešelon. Niti je na to Gligo pristao, a niti su pristali ranjenici iz brigadnog bolničkog odeljenja. Sve se odlučnije i jasnije ispoljavala poznata partizanska psihologija — svaki se ranjenik u teškim situacijama najsigurnije oseća u neposrednoj blizini i pod zaštitom svoje matične jedinice, a ako nje nema, onda kod ma koje borbene jedinice, samo ne kod bolnice, i ne u pozadini.

U ranu zoru 11 juna produžili smo pokret u pravcu Dragoš-Sedla. Bolnica je išla u pravcu položaja naših jedinica koje su vršile obezbeđenje od Maglića. Od toga dana mi smo se sa bolnicom kretali neposredno iza ili između naših borbenih jedinica. Teritorija je izgubljena, svi smo na položajima. Bolnici je bila neophodna neposredna zaštita i to stalno. Išli smo skoro besputicom. Beznačajne kozje staze kojima su nekada povezivani pojedini katuni između Hadžića Ravni i Lokve Dernečište — zaista nisu nikakav put. A kamenjar je oštar i klizav, pogotovu u ove kišne dane. Juče je glavna opasnost bila avijacija i delimično artiljerija, ali danas smo već na položajima i na dometu ne samo artiljerije nego i mitraljeza. Dok nije sasvim svanulo i dok se magle nisu povukle, išli smo bez zaдрžavanja. Ali, što smo više odmicali, sve se više pokazivalo prisustvo neprijatelja. Morali smo hvatati mrtve uglove da nas ne uoče njihovi osmatrači koje smo i golim okom mogli videti na najvišem vrhu Maglića. A bilo ih je i mnogo bliže, iako ih nismo videli.

Negde oko podne stigli smo na Lokvu Dernečište. Zaustavili smo se u jednoj uvali po rubovima proplanka. Nije se moglo dalje. Napred su se čula povremena puškaranja, i to

¹³ Gligo Mandić je tada bio komandant Prve dalmatinske brigade.

nedaleko od nas. Na tom zastanku pokušali smo da dovršimo pregrupisavanje bolnice i konačno oformljenje ešelona. To smo konačno i uglavnom sproveli.

Posle dužeg zastanka izvršili smo pokret prema Dragoš-Sedlu. Pljusnula je kiša. Plahoviti letnji pljuskovi u nekoliko navrata sve su nas do kože smočili. A ovde je uvek hladno kad pada kiša. Sporo se išlo. Konji su se pod teškim ranjenicima spoticali i padali. Bilo je ranjenika bez ruke, noge — ili bez noge sa ranjenom i nemoćnom rukom. Ako bi se konj ovakvom ranjeniku spotakao, cela kolona bi zastala. On se nije bio u stanju popeti na konja, a pratiodi koje je ranije imao svaki ovakav teški ranjenik, nestajali su, i za poslednja tri-četiri dana prosto iščezli. Nešto lekara i bolničarki bili su im pratnja. Sem njih, sva pomoć bolnici i tim najtežim drugovima bili su malo pokretniji ranjenici i ova grupa komunista pridodata bolnici na vučevskom savetovanju kad je određeno i novo rukovodstvo bolnice.

Već smo bili navikli na kretanje bolnice u neposrednoj blizini položaja, te više nismo ni bili u stanju da ocenimo udaljenost od neprijatelja, niti da li tuda kuda hoćemo da prođemo postoji mogućnost prolaska. Davali smo česte zastanke da izvidimo gde smo i može li se dalje. Često je pucalo u blizini. Rafali neprijateljskih mitraljeza bivali su ponekad neobično dugi. Navikli smo da štedimo municiju, te su nam rafali bili kratki i reski, a za nas je to značilo i efikasni. Glasno smo komentarisali da tako dugi neprijateljski rafali i nisu mnogo opasni, jer je nemoguće da tako dugo imaju cilj pred očima, nego samo nemilosrdno pucaju gde god šta primete i — više nasumce. Odjednom je čelo kolone naglo zastalo. Veza javlja da je neprijatelj u neposrednoj blizini. Neko tvrdi da smo pogrešili stazu i udarili suviše levo, te došli u neprijateljske položaje. Meni se čini da smo dobro išli, jer tuda i ima samo jedna staza (Lokva Dernečište — Mrkalj Klade — Dragoš-Sedlo), nego je neka neprijateljska grupa bila, izgleda, u pokretu i tako nam se približila. Morali smo hitno zastati, najteže ranjenike poskidati s konja i posakrivati po žbunju unaokolo, jer drugog izlaza nije bilo. Natrag nismo imali kud, a otpor bi bio beznačajan, jer, ako je neko i bio naoružan, imao je samo pištolj. Imali smo svega nekoliko pušaka. No neprijatelj ovoga puta nije prodro u bolnicu. Čini mi se da je jedan bataljon Pete crnogorske brigade hitno intervenisao i oslobodio nam stazu. Sad je trebalo ponovo krenuti. Posebna muka bila je kako staviti na konje najteže ranjenike koji su imali konje. Oni su se sami međusobno pomagali u svakom pogledu. No njihove fizičke snage bile su isuviše slabe. Sećam se jedne drugarice koja je bila bez noge, a i sa jednom rukom joj nešto

nije bilo u redu. Nosila je na svome konju u torbama valjda oko četrdeset kilograma sirovog mesa, od onoga sledovanja što su ga ranjenici dobili u Lokvi Dernečištu, a nisu mogli skuvati niti ispeći. Nosila je to za sebe i za nekoliko drugih ranjenika. Nije se od toga htela rastati. Znala je da ni ona, a niti oni kojima je to namenjeno nemaju bez tog mesa kud ići. To je jedina hrana, i ko zna kada će i gde drugo šta dobiti. A mora se izdržati do proboja. Sa mukom sam i nju i torbe nekako podigao i privezao za samar. Hrabro se držala i ponašala kao da imamo samo još ovaj napor da prebrodimo pa ćemo se već negde smestiti na slobodnoj teritoriji. Krećemo ponovo. Spuštanje ka Dragoš-Sedlu. Strme, uzane, krive i sada još raskaljane staze bile su obeležene leševima iz naših kolona koje su tuda prošle pre nekoliko dana. U nekoliko slučajeva bili smo u nedoumici da li je neko zastao da se malo odmori ili možda spava, ili je mrtav. Ako je leš bio pored puta u makakvom položaju, to nam je nekako i bilo shvatljivo. Pored te tragične neminovnosti prolazili smo nekako »normalno«. Ali su strašno delovali slučajevi kada je partizan seo da se odmori, prislonio se uz omor ili kamen, u tom položaju umro iscrpen i premoren i tako ostao. Te staze ovog krvavog puta, ti neobični položaji podleglih ranama i iscrpenosti, delovali su mnogo teže nego samo umiranje. Bilo je slučajeva da jedan sedi na drvetu, a drugi pored njega leži, kao da se odmaraju, a mrtvi su. A mi smo išli dalje. Išla je Centralna bolnica. Prolazili smo sa polumrtvima između mrtvih. Cilj je — proboj iz obruča, a ide se do poslednjega daha.

Veče nas je zateklo poviše Dragoš-Sedla. Tu smo u jednom pristranku rasporedili bolnicu za prenoćište. Bila je gusta šuma, a zemlja mokra. Grupe i ešelone bolnice smestili smo po mokrom lišću. Znalo se da smo već u neprijateljskom rasporedu i da je potrebna najveća predostrožnost. Naši položaji naročito su uočljivi s druge strane Sutjeske iz rejonu s. Krekova i bregova iznad toga sela, gde se sigurno nalazi neprijatelj. Zato smo krstarili po celom logoru i prenosili naređenja o držanju u toku noći i naročito upozorenje da se niukom slučaju vatre ne smeju ložiti. Sva naša pažnja bila je koncentrisana na održavanje tišine i tajnosti smeštaja. Pošto smo obavili taj posao, preneli znake raspoznavanja i još jedanput upozorili na opasnost od loženja vatri, pošao sam sa drugovima iz rukovodstva bolnice pod jedan grmen radi dogovora kako da obezbedimo spremanje obroka bar rano ujutro, jer smo imali još nešto rezerve stoke, a već dva dana nije se spremio nijedan obrok. Tek što smo se sastali i započeli razgovor, kad neko javi da se već lože vatre na drugoj strani bolničkog logora. Sve što je bilo zdravo u rukovodstvu bolnice ili lakše ranjeno (a

bili su funkcioneri u nekim grupama i odeljenjima), kao i lekari, hitno se rastrčalo po logoru da bi sprečilo loženje vatri. Ali su na prve plamenove buknule kao po komandi stotine vatri na sve strane. Tek posle dugih objašnjenja uspeali smo da ih nakon jednog sata — što praktično znači dok su gladni ljudi ugrejali po parče mesa — pogasimo. Ali tifusari su i nadalje podlagali nezavisno od svih opomena i naređenja.

Te vlažne i kišovite noći 11/12 juna bila je Centralna bolnica poslednji put na konaku na određenom mestu. I ta teška noć brzo je prošla. Već u ranu zoru bili smo u pokretu. Ali je naš pokret toga dana, u subotu 12 juna, bio vrlo kratak. Spustili smo se prema Sutjesci na jednu zaravan. Šuma je bila vrlo gusta. Bilo je i vode i suvih drva, a dan je izjutra bio sunčan. Odlučeno je, pošto smo se smestili i sklonili, da toga dana damo znatno obilnije sledovanje mesa nego obično, da se skuva više — i da se dobro ruča, a i da ostane rezerva za kasnije. Znali smo da te noći pretstoji pokret za proboj iz obruča. Priступilo se spremanju ručka, negde valjda, oko devet ili deset sati. Sve je počelo dobro. Organizovali smo loženje vatri samo od suve bukovine bez kore, jer takvo drvo ne daje dim, a ukoliko ga i ima malo na vedrom je danu nevidljiv. Spremanje obroka, prvoga nakon dva dana, bilo je upola gotovo kad nam hitno saopštiše da se neprijatelj nalazi u neposrednoj blizini, da vatre smesta treba pogasiti, obustaviti spremanje ručka i bolnicu najhitnije i neopaženo premestiti poludesno u druge dve uvale udaljene nekoliko stotina metara. Brzo smo sve to uradili. Bolnica je sada prikupljena u nekim uvalicama u kojima je bilo i izvora i potoka, a i dva-tri omanja proplanka. Tu smo ostali ceo dan. Ali više nismo ni pokušavali da spremamo obrok, jer su ono polukuvano meso ranjenici jeli i čuvali kako su znali, a ovde su imali vode i mogli su se odmarati. Štab grupe i Treće divizije, koji su sada bili stalno skupa, bili su u našoj blizini, na jednoj čuki — osmatračnici. Prepodne je bilo vedro, a u toku popodneva se naoblačilo i spremala se kiša. Bolnica je ovde bila smeštena po ešelonima i u toku popodneva stalno spremna za pokret. Bio je to dan velike neizvesnosti, strepnje, nade i iščekivanja. Dve stvari su nam bile najvažnije: prvo, hoće li nas neprijatelj ovde napasti jačom snagom i, drugo, hoće li Prva dalmatinska poslati vezu i javiti šta je sa mostobranom. Nije se dogodilo ni jedno ni drugo. Dan je prošao u pripremanju za pokret, kurirskim vezama sa štabom i obilasku ranjenika.¹⁴

¹⁴ Negde pre polaska sa mesta gde smo prenoćili obišao sam ranjenog Nuriju Pozderca. Ležao je u senci jednog drveta u agoniji. Bio je ne bled, nego nekako žut kao vosak. Kratko vreme iza toga umro je i sahranjen na istom mestu. Koliko je u tim uslovima teško

Dan se bližio kraju, a situacija je i nadalje bila teška. Već je bilo jasno da se Dalmatinci neće javiti. Verovali smo da su prešli Sutjesku, ali je bilo očigledno da već ne mogu natrag. Veza je prekinuta. Znači, mostobran i prihvatanje naše kolone propali su. Na desnoj obali su još samo dve brigade — Peta crnogorska i Treća sandžačka — i Centralna bolnica. Kako li ćemo proći? Negde predveče opet je pljusnula jaka kiša. Bilo je hladno. Neprijateljske kolone bile su često u pokretu i približavale nam se. Negde pred sam mrak sreo sam Velimira Jakića koji je prikupljao neke delove Treće sandžačke da intervenišu protiv jedne takve neprijateljske grupe koja nam je skoro ušla u logor. Opet je naišao pljusak, ali sada još jači. Bolnica je bila na istome mestu. Samo smo se sada još bolje okupili i koncentrisali na malom prostoru, na dva-tri pomenuta proplanka. Grupe i ešloni, spremni za pokret, ne samo što su osećali, nego su i znali svu težinu situacije u kojoj se nalazimo. Jasno je bilo, iako nismo dobili nikakvo naređenje, da se bolnica ne može odvojiti od brigada koje se bore. Svi moramo biti istovremeno na položaju. Bili smo pred jurišem i probojem. Ali, nezavisno od svega, među ranjenim borcima vladala je, čini mi se, više neka duboka i spontana vera u uspešan ishod proboja — nego što je moglo da se kaže analizom situacije i obrazloženjem. Nije bilo malodušnosti i panike, ili se bar to nije ispoljavalo. Naprotiv, pored interesovanja za naš položaj i pokret, bilo je i interesovanja za vesti i novosti sa savezničkih frontova. Poslednja važna vest koju sam negde kasno popodne preneo vel'koj grupi ranjenika na jednom proplanku bila je da su se saveznici iskricali na mali mediteranski otok Pantelariju i da je to stvarno već početak iskrcavanja u Italiju. Čini mi se da mi je tu vest doneo neko sa jedinog prijemnika koji smo tada imali na Sutjesci, a taj je bio kod štaba divizije. Bolnica n'je imala ništa. Bilo je dirljivo ali su se ranjenici osvežili tom vešću. Svak nekako oseća i veruje da su tu pred nama počeci velikih pobeda i da se bliži kraj rata.

nositi samo jednog ranjenika! Grupa od desetak ljudi koji su ga nosili poslednja dva dana skoro je bila na izmaku snage. Bila je to desetina najboljih i najodabranijih kurira Komande Durmitorskog područja koji su, posle gubljenja teritorije područja, bili upućeni da se jave u svoju matičnu Četvrtu proletersku brigadu pa, zatečeni na Vučevu 10 juna kada je Nurija ranjen, na zahtev Ivana Milutinovića, određeni su da ga nose. Gledajući te iscrpene ljude, i to njih dobru desetinu za jedna nosila bilo mi je više nego jasno da nismo imali apsolutno nikakvih mogućnosti da iz pivskog kanjona pokrenemo teške ranjenike na nosilima. Teškoće su daleko prevazišle naše snage. Mićun Jauković, dotada komandant Durmitorskog područja, rekao mi je da su u toj grupi koja je nosila Nuriju bili Milorad Zarubica, Radoimir Grbović, Milorad Jauković, Kata Žugić, Mihailo Tomić, Rile Vučković i još nekoliko drugova.

Naš je položaj momentano težak i pretežak, ali čim ovo prebrodimo, biće mnogo lakše. Čak smo i komentarisali. Povezivali smo i naše napore i borbe koje su istovremeno i naše zasluge za olakšanje saveznicima na Mediteranu, jer vezujemo ovako veliki broj nemačke i talijanske vojske koja bi se, da nije nas, nalazila pred njima. Naša odlučnost u borbi do kraja i vera u pobedu nikada nas stvarno nisu napustile — čak ni u ovoj kritičnoj situaciji. Razume se, bilo je bojazni, nervoze, straha — ali nikada i gubljenje vere.

Poslednje časove pre polaska proveli smo ne samo u pripravnosti, nego i svrstani za pokret i čekajući na njega. Kada je položaj napustila i poslednja naša grupa koju smo videli ispred sebe — izdao sam nalog za pokret.¹⁵ Sada je počeo naš poslednji marš u Petoj ofanzivi — poslednji marš Centralne bolnice uopšte. Bila je mračna, hladna i kišovita letnja noć 12 juna na Dragoš-Sedlu. Ubrzo posle pokreta sustigli smo neka brigadna bolnička odeljenja i bataljone u pokretu. Sećam se jednoga baš tada ranjenoga borca. Bio je krupan čovek, komandant bataljona ili sl., ne sećam se imena. Teško ranjen u pluća jedva se držao na konju i teško je disao. Nestajalo mu je vazduha. Dr Papo mu je prišao, lupkao ga po plećima, nešto mu govorio i nekako nastojao da mu pomogne. Sumnjam da je uspeo. Kratko vreme išli smo nekom stazom preko zaravni, a onda je naglo počela strmina. Upali smo u neki žleb. Bila je to »riža« niz koju je pre rata spuštana drvena građa. Tu više nismo mogli ni konje voditi. Klizali su se i padali. Sve se te noći na ovoj »riži« izmešalo: bolnički ešloni međusobno, bolnica sa bataljonima, bataljoni međusobno. To je spuštanje bilo toliko teško i naporno za nas, da smo putovali niz tu stranu celu noć. Mučno je bilo to spuštanje za svakoga. Za zdrave je to bio skok bez predaha na drugu stranu gde treba napasti neprijatelja koji pritajen čeka u zasedi, izvršiti juriš, razbiti ga — i otvoriti put za Zelengoru: za iznemogle, gladne teške ranjenike — mučenje i poslednji veliki napor, a za one najteže bez nogu i ruku — teška tragedija i mesto umiranja. Nije mi poznato, a mislim da niko i ne zna niti će znati, koliko ih je i koji su te noći podlegli pre nego što su ugledali i prvo svitanje i Sutjesku. Mi smo se ustvari vukli, klizali, bauljali niz to vlažno klizavo lišće i vododerinu. Niko nije smeo, i da je hteo, pustiti glasa od sebe. Znali smo da se provlačimo između neprijateljskih položaja i da idemo pravo na njih. Znali smo da

¹⁵ Na relativno bliskom otstojanju od bolnice nalazio se štab divizije i grupe. Celoga dana tamo nisam bio. Vezu smo održavali samo preko kurira. Negde u toku dana, oko podne ili rano popodne, primio sam uzastopno dve ceduljice iz štaba da se uputi tamo Mitra, a potom i Ferid. Postupio sam. Oni se više nisu ni vratili.

su oni tu negde neposredno oko nas, iako nismo znali baš na kome su mestu — i odakle će nas zaustaviti vatrom i kada jer — mi smo se kretali, a oni su čekali. Tako nam je prošla ta noć, teško Sutjesko veče!

U praskozorje našli smo se na reci. Tu se ona nekako širila — bila je plitka i mogla se gaziti. To je bilo mislim, nešto uzvodno od s. Tjentišta. Svuda unaokolo bila je jeziva tišina. Nismo više imali veze ni sa našim jedinicama. Grabili smo napred koliko smo god mogli. Čudno je i gotovo neverovatno kako teški ranjenici, kako uopšte iznemogli ljudi, kad je u pitanju život i kad crpu i poslednju kap i preostale snage — ipak mogu da učine i ono što nikada čovek ne bi poverovao. I taj prelazak preko hladne i brze reke, sa klizavim kamenjem, izvršen je dosta brzo, a isto tako i prelazak preko puta koji je odmah bio na levoj obali reke, i povlačenje dalje u šumu.

Mislim da je glavni deo bolnice bio prešao reku kad je svanulo. Neki delovi još su prelazili reku i put i prikupljali se u prvom grmenju iznad puta, kad se odjedanput prolomi vazduh, preseče tišina, i ne zapuca, nego zagrme i to strašno i neobično. Prolomila se i zatresla vala Sutjeska od strašne bujice plotuna koji su se gotovo slili u jedinstvenu grmljavinu. Teško se razlikovalo šta sve puca, a pucale su i puške i bombe, i mitraljezi, i bacači i topovi. Tu jeku presecala je artiljerija. Bila je to neobična kanonada. Nikada u životu nisam čuo tako brzu paljbu artiljerije. Na mahove je izgledalo da topovi pucaju kontinuelno poput mitraljeskih rafala. Ta borba se čula napred i desno od pravca našega kretanja. Mi tada pravac kretanja nismo menjali, nego smo samo grabili da se što više udaljimo od reke i sklonimo u šumu. Ubrzo smo naišli na neke potoke i vododerine obrasle sitnom gustom šumom i počeli se po njima prikupljati i smeštati da predahnemo nakon mučnoga kretanja cele noći, i da pokušamo uhvatiti vezu sa borbenim jedinicama, jer više nikakve veze ni sa kime nismo imali. Toga momenta, kada smo se prikupljali da sačekamo one što su još pristizali i nameravali da se malo odmorimo posle prelaska Sutjeske, bilo je u bolnici još dosta ranjenika, osoblja i lekara. Naravno da nikakve kontrole niti uvida nismo ni sada imali o tome ko je ostao na putu ove poslednje noći našega putovanja — te strašne noći mučenja i umiranja.

Dalje odavde nismo niti imali kud da idemo, a niti smo znali možemo li ma kud i ići. Vatra na borbenim položajima neprestano je trajala i, činilo se, postajala sve žešća. Ali se nije ni odmicala ni primicala. Lekari su ponegde ukazivali pomoć ranjenicima, popravljali zavoje na teškim ranama koji su bili upropašćeni prošle noći veranjem i klizanjem niz »rižu« i Dragoš Sedlo. Povremeno smo čuli i pokliče partizana »ura«

i »naprijed«. Ne dugo iza toga ova paklena grmljavina počela je da jenjava. Pucanja je bilo i dalje, ali ne one žestine kao u rano jutro. Ne znam koliko je bilo časova, ali ne više od sedam ili osam, a možda i manje. Glavni okršaj na Sutjesci već je bio gotov. Odvojenih i pojedinačnih pucanja čulo se još neko vreme, ali ne dugo, i bez jutrošnje snage i elana. Nastalo je za nas neko teško stanje očekivanja i slutnje. Veze sa položajima nismo imali, iako smo ne samo borbu nego i pokliče za juriš sasvim dobro čuli, što znači da nisu bili daleko.

U takvoj situaciji, dok se bolnica nalazila na zastanku i zaklonjena, a borba uglavnom prestala, ja sam se našao u sasvim teškoj i nejasnoj situaciji: da li su naši probili obruč i pošli napred, ili su razbijeni? Niko od nas u tome momentu niti je davao, niti pokušao davati kakva objašnjenja. Jedino što smo imali na umu to je — uspostaviti najhitnije vezu sa borbenim jedinicama i videti šta se desilo i šta ćemo raditi s bolnicom. Radi toga sam uputio jednu patrolu da najhitnije pođe u pravcu položaja, poveže se sa ma kojom jedinicom, sazna šta se desilo i odmah se vrati da nas izvesti. Vreme je prolazilo a ova se patrola nije vraćala. S obzirom na krajnje kritičnu situaciju, nije se moglo dugo čekati bez rezultata, pa sam zato u istom pravcu, i sa istim zadatkom, uputio i drugu patrolu. Prošlo je dosta vremena, a ni ova se nije vratila.

Posle izvesnog vremena ja sam lično sa još nekoliko drugova pošao na stenu iznad jedne od bolničkih grupa da vidim može li se ma šta čuti ili videti u pravcu položaja. Bili su, koliko se sećam, sa mnom Mićun Jauković, Milka Jauković i Kata Žugić. Ostalih se ne sećam, a nije moglo biti više od pet-šest drugova i drugarica. Još dok smo bili među ranjenicima pojavio se iznad nas na nekom uzvišenju Dušan Ivović, nekoga je dozivao i nešto mu govorio, no ništa ga nisam razumeo. A kada smo se približili tome mestu odakle je dozivao, njega više nije bila tamo. Odatle smo produžili još nekoliko koraka, i opet ništa nismo ni čuli ni videli, niti koga sreli.

Sećam se, za vreme tih vrlo kratkih pomeranja, jer smo već bili, s obzirom na sve, sasvim pripralni da se na svakom koraku susretnemo s Nemcima, da su Milka i Kata skoro uvek našle načina da promaknu napred i izviđaju ispred nas po koju desetinu koraka. Malo sam poznavao tako neustrašivih partizanki. Tako su se držale i toga celoga dana i sutradan kada smo predanili pod stenom. Učinili smo još par takvih pomeranja od po desetinu koraka i došli na rub nekoga proplanka ili proređene šume. Tu smo stali jer više nismo znali kuda da idemo. A ići dalje značilo je odvojiti se od bolnice. Međutim, i samim ovim mi smo se de facto odvojili od nje. Ne znam koliko. Možda koju stotinu metara, ali se tamo više nikada nismo po-

vratili, a i bolnica se, bar oni što su to fizički bili u stanju da čine, pomerala ili za nama, ili prosto u pravcu brda i naših položaja na kojima se jutros vodila borba za proboj.

Ne sećam se sata kada smo zastali na rubu te proređene šume ili proplanka, ali nije moglo biti više od 9 ili najviše 10 časova pre podne. Tu sam se i zadržao, a Mićun je sa nekima pošao malo dalje i levo od pravca ovog našeg kretanja. Par minuta iza toga od pravca naših položaja i mesta gde se jutros vodila borba odjedanput smo primetili oprežno kretanje nekoćine ljudi. Ubrzo smo razabrali da su partizani i pošli smo im u susret. Bili su to članovi štaba. Sećam se, među njima je bio Milutin, delegat VŠ, komandant grupe, komesar Treće divizije, načelnik štaba divizije, neki drugovi iz Štaba Pete brigade — u svemu je moglo biti oko dvadeset ljudi. Ne više. Izgledali su strašno zamoreni i zabrinuti. Ono što sam od njih u momentu susreta saznao bilo je veoma kratko i veoma teško: »Razbijeni smo, Sava je poginuo«. Tek što smo zastali da izmenjamo par reči o daljem kretanju, kad se začu pucnjava i jauci iz pravca gde je bila bolnica. To su fašisti prodrli u bolnicu, dolazeći od puta koji vodi levom obalom Sutjeske, i počeli ubijati teške ranjenike. Uz tu grupu iz štaba nije bilo nikakve jedinice. Niti tada, niti kasnije toga dana, a niti sutradan 14 juna kad smo predanili pod onom stenom. Ovaj put bolnica je ostala bez zaštite...

Ubrzo iza toga ni od bolnice se ni od položaja nije više ništa čulo. Izveštaja nije bilo, veze iskidane, još poneki pucanj i jauk i tišina. Divizija je razbijena, a bolnica iskasapljena. U momentu kada su Nemci prodrli u bolnicu ona nije imala zaštite. Ona je bila zadnja kolona i zadnja je prešla Sutjesku. Teški ranjenici masakrirani su u onim potocima i vododerinama iznad Tjentišta gde smo ih jutros sklonili po prelasku reke... Mnogi, upravo većina, razmyleli su se po šumi, od kojih je jedan deo kasnije pronađen i pobijen. Jedan deo uspeo je da se spase. To spasavanje je bilo zaista kako je ko mogao i znao. Jedni su se probili ka Zelengori i dalje, delom se priključili onim borbenim jedinicama koje su se takođe probile, i sa njima išli dalje; delom su posle dužih lutanja i mučenja bili pohvatani od četnika ili ustaša, na putu od Sutjeske do Romanije, i opet pobijeni. Drugi su se priključili našoj grupi i delili njenu sudbinu. Treći su u manjim grupama ili pojedinačno bežali i spasavali se. Mnogi su nastradali, ali ih se mnogo i spaslo.¹⁶

¹⁶ Peripetije i mučenja ovih ljudi, svakoga pojedinačno uzeto, krvave su drame. Ne znam šta je bilo sa lekarima. Ali su na Sutjesci, iil u vezi sa Sutjeskom, izginuli ili nestali: dr Stanko Martinović, dr Dejan Popović, dr Sima Milošević, dr Jovan (Jošan) Bulajić, dr Lju-

Spasavanje teških ranjenika sa Sutjeske, makar i delimično, skoro je neverovatan podvig. Čime objasniti? Duboka vera u pobedu i pravednost naše borbe, mržnja prema fašističkom zavojevaču i odlučnost da se bori do kraja, do poslednjeg daha, u punom i formalnom značenju te reči — jedino su objašnjenje što nikada nije nastalo kolebanje ili postavljen alternativna za izlaz iz situacije. Rešenje za svakoga borca i ranjenika bilo je: proboj i pobeda ili — smrt. Naši borci tih dana, bili oni zdravi ili ranjeni, nikada nisu u svesti nosili, niti kao potsvesnu, misao o predaji ili kompromisu sa neprijateljem. Otuda ona skoro natčovečanska dostignuća, ona upornost, oni izlazi i iz bezizlaznih situacija. Time se, čini mi se, može objasniti u suštini, fakat da se ipak dosta ranjenika sa Sutjeske spaslo.¹⁷ Valja naglasiti da nam je i teren dosta pomogao. Ona blagoslovena prašuma Sutjeske i Perućice bila nam je velika zaštita i odbrana. Zbog svega toga za neprijatelja nije postojala mogućnost da nas pobedi, sem da nas pobije sve do jednog. A ovo poslednje nije bio u stanju učiniti.

POKUŠAJ IZLASKA IZ OBRUČA POSLE RAZBIJANJA DIVIZIJE I BOLNICE

Od onoga susreta sa grupom rukovodilaca koja se povlačila posle neuspelog probijanja, nas nekoliko iz bolnice i oni išli smo skupa sve do ponovnog prelaska Sutjeske i izvlačenja u pravcu Maglića. U prvi mah bilo nas je malo. Ali se grupa stalno povećavala, priključivali su nam se borci, ranjenici i rodoljubi koji su bili pošli uz operativne jedinice ili uz bolnicu. Ubrzo posle našega susreta odlučeno je da se krećemo i sklanjamo sa toga mesta. Dogovoreno je da se ide u pravcu s. Suha i dalje na pravac Gredelja ka izvoru Neretve i Sutjeske, i da to kretanje bude preko strane kanjona, bregom iznad njegove polovine, bliže brdu. Računali smo da neprijateljske zasede čekaju oko reke i na izlazima iz kanjona i da ovim pravcem

bica Nojman, dr Gustav Kraus, dr Juliška Lederer Kraus, dr Drago Herlinger, dr Zlatko Fišer, dr Miroslav Šlezinger, dr Hinko Gostl, dr Baruh. Bilo je i spasavanja, pa skoro i neverovatnih, kakav je slučaj dr Đorđa Vuletića, koji je, skoro polumrtav i polusvestan tifusar, prešao Sutjesku i ostao živ.

¹⁷ Šteta je što se prilikom proslave petnaeste godišnjice bitke na Sutjesci nije organizacija izvršila tako da se svi oni što su tih teških dana bili u Centralnoj bolnici ili sa njom nađu skupa. Videlo bi se da ih je preživelo više nego što se u prvi mah i verovalo. Tamo je bio uglavnom deo ešelona lakših ranjenika koji su 6 juna pošli sa Planine Pivske sa Sedmom divizijom i probili se sa njom za Prvom grupom. Međutim, onoga teškoga dela, one Centralne bolnice koja je 13 juna u rano jutro masakrirana između Tjentišta sa Trećom divizijom, nije bilo.

ima najviše verovatnoće da se ne sretnemo sa Nemcima koji svakako pretražuju teren i traže preživjele partizane. Moglo je biti oko podne u nedelju 13 juna. Kretali smo se oprezno i sporo. Bolje reći, više smo se pomerili, sa čestim zastancima, nego što smo išli. Ovaj pravac kojim smo se kretali poklapao se i sa onim koji je još na Dragoš-Sedlu dobijen, kao direktiva VŠ, u slučaju da se ne mognemo probiti kao celina i organizovano. Kad je ta nova grupa počela pokret u ovome pravcu određen sam da vodim patrolu prethodnicu¹⁸. I ovako sporo i oprezno kretanje kako smo počeli, nismo dugo nastavili. Našoj patroli je iz pozadine preneseno da se zastane, sa objašnjenjem da je kretanje sada opasno, da ćemo ovde sačekati i pokret nastaviti tek kad padne mrak. Na ovome zastanku zadržali smo se dosta dugo. Naša grupa se i ovde dosta povećala. Ko god je naišao, borac ili ranjenik, tu je i ostajao. Pred samu noć opet smo krenuli. Sada je patrola prethodnica pojačana i organizovanije postavljena¹⁹. Pored nje, koja je brojala 4—5 ljudi i išla sredinom, određena je i leva i desna pobočnica te patrola. Desnu je vodio Raja Nedeljković, a levu Milovan Nedić. Bio je već prvi mrak kad smo naišli na neki potok, gde

¹⁸ Skoro u isto vreme pre godinu dana, negde krajem juna i početkom jula 1942, prolazio sam ovim terenima vraćajući se na ilegalan rad u neprijateljsku pozadinu posle Treće ofanzive, te sam ovaj teren poznao nešto bolje od ostalih. Zbog toga sam uglavnom i bio u patrolama prethodnicama ove grupe 13 i 14 juna... Izraze: »odlučeno je«, »naređeno je«, »određen sam« i sl. ja upotrebljavam stalno za ono što su mi tada prenosili Milutin i delegat VŠ. Njih dvojica su za ta dva dana rukovodili ovom grupom. Bilo je konsultovanja i sa drugima, ali samo su oni naređivali.

¹⁹ Na tim zastancima, kojih je bilo više, vršeni su pokušaji da se grupa organizuje kao vojna jedinica, odnosno da se jedan njen deo pretvori u vojnu jedinicu. Delegat je ceo dan, u vezi s tim, donosio razne odluke često necelishodne i nerealne. Tako je na jednome od prvih zastanaka, pošto smo već bili krenuli na pravac Suhe, naređeno da se izdvoje članovi Partije i da se od njih formira udarna četa koja će vršiti proboj, a ostale koji se nalaze u grupi ići će za ovom četom. Ta četa je i formirana, imala je 30 do 40 ljudi podeljenih u četiri desetine. Za komandira čete određen je komandant Druge grupe, a za komesara komesar Treće divizije. Tu je, za momenat, izmenjen i pravac kretanja i, mesto ranije dogovorenoga pravca kretanja stranom klisure uzvodno ka Suhoj, naređeno je da se ide uzbrdo ka rubu kanjona, tamo gde su se, izgleda, probili neki delovi Pete brigade. Pokret je i izvršen prema brdu, ali se ubrzo naišlo na neprijatelja i utvrđeno je da se tamo ne može. Iza toga ponovo se pošlo ranije određenim pravcem.

Na onom najdužem zastanku, gde smo ostali do pred mrak, grupa se toliko povećala da je u njoj bilo već oko tri stotine ljudi. Tada je odlučeno da se formira bataljon od tri čete. Za komandanta je određen Niko Martinović, a za komesara Mićun Jauković. Ne sećam se ko su bili komandiri četa.

Posle izvršenoga pokreta, onoga uveče, naša pojačana patrola prethodnica naišla je samo na jednu nemačku desetinu, na koju nismo

se zamalo nismo sukobili sa jednom nemačkom patrolom od desetak vojnika. Spuštali su se nekom stazom sa brega prema Sutjesci. Brzo smo prilegli te nas nisu приметили, što su inače mogli da su išli imalo opreznije. Međutim, oni su se bili »poklopili« i išli potpuno »kiridžiski«, tako da smo ih lako mogli pobiti. Znakovima smo se dogovorili sa levom i desnom pobočnicom da ih propustimo i ne pravimo uzbunu. Nemci su prošli, a mi smo još neko vreme čekali da utvrdimo ide li za njima kakva veća jedinica. Niko nije dolazio. Krenuli smo dalje, i na potoku duž staze kojom je malopre prošla nemačka patrola naišli smo na žicu poljskog telefona koji je vezivao neke nemačke jedinice na brdima sa onima dole na reci. Rešili smo da ni telefon ne kidamo i ne otkrivamo stazu kuda idemo. Prošli smo potok. Međutim, kolona nije odmah došla za nama. Oni su se susreli sa Nemcima koji su pripucali. Novoformirani bataljon se izmešao i dezorganizovao, i otada je stvarno prestao da postoji kao takav. Cele te noći verali smo se preko nekih potoka i točila, nastojeći da stignemo što dalje da se ne sretne sa Nemcima, ili se ne otkrijemo galamom i rušenjem kamenja u pokretu. Išli smo i bez cipela, u čarapama i bosi. Najzad smo se provukli između neprijateljskih položaja neopaženi, premda je kolona postala već dosta velika i glomazna za ovakvo prebacivanje.

U ovom opreznom i naporom putovanju sa zastancima, iščekivanjem i izbegavanjem svakoga šuma koji bi mogao otkriti naš pokret, proveli smo celu noć. Bili smo uvereni da ćemo se stranom klisure domaći područja Gredelja i tako, verovatno, biti izvan nemačkoga obruča, odbaciti se ili desno prema Borču, ili levo prema Izgorima i tako se odlepiti od neprijatelja. Međutim, u prvo svitanje dana, 14 juna, stigli smo pod jednu stenu. Tu su se sučeljavale neke litice i stranom klisure nije se više moglo ići. Dalje kretanje moglo se nastaviti ako se spusti na reku ili se izbaci na rub klisure. Ali smo dole na reci videli neprijateljske vojnike, a odozgo smo bili neposredno ispod brega i stene, čuli njihove glasove. Brzo smo utvrdili da se nalazimo iznad s. Suhe, na levoj obali Sutjeske i blizu ivice kanjona ispod jedne stene²⁰. Situacija je bila veoma kritična. Svanulo je, a mi smo upravo došli u neposrednu bli-

pucali, niti smo kidali kabl poljskog telefona. Međutim, bataljon i ostali deo naše grupe naišli su na taj potok nešto kasnije i tu se ili susreli sa Nemcima, ili su pokidali telefon pa time alarmirali Nemce i otkrili se. Tek — Nemci su po njima osuli vatru. Sve se začas izmešalo i bataljon se raspao. Otada je grupa ponovo išla onako kako je i počela.

²⁰ Nikada posle toga nisam posetio ove položaje. Sudeći po kartama, smatram da je to moralo biti negde između Velike Siljevice (k 1720) i Stoca (k 1168).

zinu nekih nemačkih bunkera ili logora sa jednom glomaznom grupom koja nije bila vojna jedinica i čija je disciplina u ovome momentu bila dosta labava. Hitno je odlučeno: ostati na mestu, malo se povući i više podići ispod stene. Teren je bio obrastao gustom niskom šumom, pogodan za sklonište. Opet je prvi inicijator da se ova odluka momentano realizuje i sačuva apsolutna tišina i tajnost bio Milutin. Taj neumorni, odlučni, trezveni čovek uvek bi se našao na pravom mestu i uvek bi sa puno autoriteta uzimao u svoje ruke rukovođenje. Spontano su ga svi slušali. Izvršili smo odluku još dok se nije dobro ni razdaniilo. Utvrdilo se kasnije da nismo bili primećeni od neprijatelja.

Tu, ispod te stene proveli smo ceo dan. Naša grupa se i ovde povećavala. Kad smo se zaustavili ljudi su bili više nego premoreni, gladni, a naročito žedni. Vode nije bilo, a nismo se smeli ni s mesta pomaći, a kamoli tražiti vodu.

Savetovalo se šta da se radi. Ubrzo se došlo do zaključka da se napred ne može. Jedinici mogućan put je pokušati spuštanjem na Sutjesku, preći je i izvlačiti se u pravcu Maglića. Ovo je usvojeno i odlučeno da se u prvi mrak krene prema Sutjesci. A do mraka da se ovde sačeka. Pošto naša grupa nije bila vojna jedinica, a boraca iz brigade bilo je mnogo manje nego drugih, trebalo je izvršiti ponovo neku reorganizaciju. U tome cilju je sve ljudstvo podeljeno u četiri grupe koje je trebalo da se kreću odvojeno, ali ipak neposredno jedna iza druge. Ovde je delegat VŠ izdiktirao dvadeset do trideset imena rukovodilaca koji će se kretati u prvoj grupi, a zapisivao je Veso Masleša. Ne sećam se ko je ovoj grupi određen za vođu. Možda ga nije ni bilo. To je bilo kao neka štapska grupa. Sve ostalo ljudstvo svrstano je u tri grupe. Za vođe ovih grupa određeni su Mićun Jauković, Novak Knežević i Niko Martinović. U toj koloni koja se kretala skupa bio se iskupio i izvestan broj boraca, i to delom iz Prve dalmatinske, a delom iz Treće sandžacke brigade. Prvih je moglo biti dvadeset do trideset boraca, a drugih nešto više. Određeno je, dalje, da te dve grupe boraca idu napred — a onda one četiri grupe neboraca, ranjenika i rukovodilaca za njima, stim što će grupa rukovodilaca ići neposredno za borcima. Od boraca će Dalmatinci ići napred, a Sandžaklije za njima. Kada se stigne na Sutjesku, Dalmatinci prvi gaze reku i produžuju dalje, a Sandžaklije se razdvajaju oko mesta prelaza i prave obezbeđenje dok ne prođe cela kolona, a potom i oni nastavljaju za njom. U slučaju da budemo razbijeni, probijanje je, ukoliko je moguće, po grupama. Inače pojedinačno. Zborno mesto — Trnovačko Jezero; čekaćemo se tri dana.

Ovaj je raspored učinjen relativno rano. Ostali deo dana prolazio je u čekanju. Gledali smo preko Sutjeske rakete ko-

jima su Nemci obeležavali pokret nekih svojih jedinica, ili upozoravali na kretanje mnogobrojnih partizanskih grupa koje su gmizale na sve strane. Čuli su se povremeno kratki pucnji i često glasovi sa vrha stene ispod koje smo danili — iz čega smo zaključivali da na brdu mora biti neki veći neprijateljski logor. Bilo je u našoj grupi i nervoze i neizvesnosti. Neposredno smo uz neprijateljski logor, mogu nas svaki čas otkriti; dan dug, letnji, pa ne prolazi; ljudi premoreni i gladni, a nadasve žed — nepodnošljiva, ona »gladna žed« koja prelazi u bol i nesvesticu. Ovako je grupa provela do negde popodne. Najedanput čuli smo užasne jauke sa stene iznad sebe i malo ulevo. Raspoznali smo da su to jauci nekog partizana. Činilo se kao da se to dešava neposredno iza nas, iza sledećeg grmena, mada je bilo udaljeno možda i dvesta metara vazdušne linije. Bilo je očigledno, po svemu što smo mogli zaključiti, premda nismo videli, da je neki partizan, verovatno ranjenik ili tifusar, lutajući da se negde spase, neoprezno izišao na brdo i upao u nemački logor. I, izgleda su ga mučili ili živa bacili niz liticu. Bio je to za nas izvanredno kritičan momenat. Najkritičniji toga teškog dana. Smatrali smo da taj partizan nije sam i da Nemci mogu pokušati da pretraže okolinu, u kom slučaju će odmah i na nas naići. Naređena je stroga pripravnost. Pitanje je bilo kuda se povlačiti ako budemo otkriveni i napadnuti. Odlučili smo da još jedanput osmotrimo da li se ipak možda može probijati u pravcu kojim smo do jutros išli, jer plan za Sutjesku koji smo predvideli za noć, ne dolazi danju u obzir. Pošli smo ja i Radovan Vukanović da to izvidimo. Udaljili smo se od grupe oko stotinak metara, više puzeći. Glavno nam je bilo da se provučemo mrtvim uglom kako nas ne bi opazili sa stene, sa ciljem da se još više nadnesemo nad s. Suhu i vidimo može li se bregom dalje uzvodno. Na ivici jednog proplanka zastali smo. Nije se sasvim dobro videlo šta je ispod nas, jer smo bili iznad nekog strmog stenja. Napred je teren neprohodan. Ostavio sam pušku pored Radovana koji je ostao ležeći na mestu gde smo prvo zastali, i pošao dvadesetak koraka dalje, do same ivice stene. Tek sam počeo da se nameštam da između žbunja što bolje osmotrim to mesto, kad nastade neko glasno dovikivanje Nemaca — jedni su se čuli sa a drugi ispod stene na kojoj sam se nalazio. Nisam odmah shvatio koliko je ovaj odozd daleko od mene, niti sam u momentu znao šta da radim! Da li su primetili samo mene ili obojicu, ili nešto treće!? Onaj odozd sve se više približavao, i na moju sreću neprestano vikao, tako da sam ga po glasu mogao pratiti kuda se kreće. Ostalo mi je do danas u sećanju da je stalno vikao »Hans Popoli!« — Da li je to bilo neko ime ili šta drugo nisam mogao da shvatim. No taj »Hans Popoli« toliko se približavao da mi se činilo

— sad ću ga ugledati iza drveta za kojim sam se bio šćućurio. Moja muka i dilema sad je bila na vrhuncu — da li da bežim i kuda? Ubiće me u skoku kad mu okrenem leđa — ovaj ili onaj sa stene. Najzad, i ako uteknem, otkriću grupu. Strah za život savladao je sve. Skočio sam, i ni sam ne znam kakvom brzinom sam se našao na mestu gde sam ostavio Radovana. Njega više nije bilo tamo. Moja puška ležala je na travi gde sam je i ostavio. Zgrabio sam je i produžio prema grupi. Sad sam tek počeo da pazim na »mrtav ugao« da me ne bi uočili oni sa stene. A ovo od »Hansa« ne znam kako sam prešao. Ubrzo sam došao do grupe. Primetio sam da samo vire pušćane cevi i kad su me ugledali, podizala se i poneka radoznala glava. Dok smo mi bili u izvidnici, grupa je zauzela položaj i čekala da se Nemci pojave. Naši su bili uvereni da smo otkriveni. Ispričao sam sve šta je bilo. Tvrdio sam da se u tom pravcu ne može ići. Nemci su na steni iznad nas veoma blizu. Da li su nas primetili — ne znam. Odlučeno je da ostanemo gde smo sa puškama na gotovs. O daljem kretanju odlučivaćemo u samoj borbi, a sigurno će nas napasti. Dalje, naređeno je da se odmah unište svi materijali i zabeleške. Nastade grozničavo i brzo ono teško partizansko rastajanje sa retkim, dragim zapisima koji su uvek značili delove naših života i sudbina kroz protekle godine borbe. Bio sam neposredno uz Milutina. Sećam se kako je, pored ostalog, uništavao svoj brižljivo uvezani i očuvani džepni album fotografija na kojima su bili razni zapisi i posvete. Stalno mi se činilo, gledajući ga, da bi mu lakše bilo da je kidao prste sa ruku nego te listove fotografija. Ali, neprijatelju nije smeo pasti u ruke nikakav dokument. To uništavanje materijala prošlo je u grozničavom iščekivanju napada. Minuti su bili večnost. Ali su prolazili, a tišina se nastavljala. Mislili smo — sad će bura. Međutim, ništa se nije primećivalo. I posle dvadesetak minuta počeli smo se prvo zgledavati, a potom smo i progovorili: možda nas nisu ni primetili. Što je vreme više odmicalo, ta misao sve je više jačala. No pripravnost je još ostala ista. Nakon, možda, dva sata bili smo uvereni da nas nisu otkrili i verovatno ćemo ostati neopaženi sve do mraka i izvršiti planirani pokret ka Trnovačkom Jezeru. Tako je i bilo.

PONOVNO GAŽENJE SUTJESKE

Ostatak dana, koji se bližio kraju, proveli smo odmarajući se i spremajući za pokret. Žeđ je gušila. Ništa se drugo nije osećalo. Pred sam pokret (sunce je već bilo na zalasku) pozvao me Milutin i rekao da su Dalmatinci koji su imali da idu prvi odbili da to izvrše. Hoće da idu drugi, ali ne prvi. Sada treba formirati bombašku desetinu koja će ići napred, a

sav ostali raspored ostaje kako je dogovoreno. Za vođe bombaške desetine određeni smo ja i Niko Martinović. Imamo sami da nađemo još osam ljudi. Niko već ima neke, treba da se dogovorim sa njim. Našli smo se i sporazumeli. Desetina je bila brzo gotova²¹. Sada se čekalo samo da padne mrak i da se izvrši pokret.

Čim je zašlo sunce krenuli smo sa tog teškog i nezgodnog predanka ispod stene. Pokret je počeo onim redom kako je dogovoreno: bombaška desetina, grupa Dalmatinaca — boraca, grupa Sandžaklija — boraca, štapska grupa i ostale tri grupe. No čim smo se pokrenuli raspored je poremećen. Sve su se grupe izmešale. Svak je nastojao da bude što bliže štapskoj grupi — i uopšte što bliže jedan drugome. Išli smo pravo na neprijatelja. A uspeh izvlačenja zavisio je, tako smo ocenili, od toga da li ćemo se neopaženi približiti reci i, ako se veštim i brzim skokom dokopamo druge obale — postoje šanse da se provučemo između nemačkih položaja dolinom Perućice i stranom Prijedora. Često smo zastajali. Opet je stalno prenošeno da se ide tiho, da se skinu cipele, da se ne ruši kamenje — jednom rečju, trebalo je neopaženo doći na reku. Kad god bismo zastali, cela kolona bi se zgomilala na isto mesto. Ljudi su se strašno plašili da se ne odvoje i ne izgube od kolone. Zbog čestih zastanaka smo veoma sporo odmicali. Ali smo sačuvali tajnost kretanja i neopaženi došli do Sutjeske. Na putu koji vodi levom obalom reke Sandžaklije su zaostale i razbile se na levu i desnu grupu — zaštitnicu. Nas deset iz bombaške desetine skočili smo niz obalu koja nije bila mnogo strma. Ušao sam u vodu i rekao: »Janko, ruku!« Janko Radović mi je pružio, pohvatali smo se svi za ruke i zagazili. Ta desetina, uhvaćena za ruke, začas je prešla reku i našla se na drugoj obali. Prelazak smo izvršili uzvodno od ušća Perućice u Sutjesku, mislim da je bilo vrlo blizu s. Suha. Toga se sećam po činjenici da sam se sutradan našao negde u bregu na levoj obali Perućice, a narednih dana izbio sam preko Prijedora ka Suvoj Jezerini. Za nama su odmah išli Dalmatinci. Na drugoj obali smo prosto popadali u vodu i počeli da pijemo. Tome nije bilo kraja, niti smo se mogli savladati, nezavisno od opasnosti koje smo bili svesni. Čak smo i uzeli vode u jednu ili dve čutorice. Sve dotada se od neprijatelja ništa nije čulo. Skočili

²¹ Od ove desetine ne znam sve ljude po imenu. Pored Nika Martinovića, koji je bio načelnik štaba Pete brigade, i mene, sa mnom su bila još dva druga: Janko Radović, moj stalni pratilac u Petoj ofanzivi, i još neki Blagojević (ne sećam se imena) bio je sa Nedićem u levoj pobočnici prilikom probijanja kroz šumu 13 juna uveče. Sa Nikom je bilo još šest ljudi sem njega. Sećam se — jedan se zvao Perunović, i bio je komandant ili zamenik komandanta bataljona u Petoj brigadi. Ostaloj petorici ne znam imena.

smo, pošli napred dalje od reke i našli se na jednom proplanku ili nekoj livadici. Tek što smo iskočili na taj proplanak — kad osu vatra po nama. Činilo mi se da nam dolaze sa desnog boka. Pucali su sa desne obale Sutjeske uzvodno od nas i našeg prelaza. Mi smo opalili po nekoliko metaka u tom pravcu i počeli da grabimo uza stranu — u nameri da uhvatimo kakav bolji položaj nešto više. Grabili smo da iziđemo iz vatre, jer se u prvi mah činilo da smo se izmešali sa Nemcima. Kasnije smo videli da su Nemci bili ipak nešto dalje, ali su nas gađali svetlećim dum-dum mecima koji su eksplodirali oko nas, pa smo u prvi mah imali utisak da pucaju neposredno iza drveća pored koga prolazimo. Ubrzo smo izišli iz vatre ali smo i konstatovali da kolona ne ide za nama nego da se, povijajući se pred jakom neprijateljskom vatrom, sve više odbacuje levo od mesta prelaza. Tako smo se ubrzo potpuno odvojili od nje. Negde ispod brda zastali smo da povratimo dah i popijemo malo vode iz čaturica. Tu smo utvrdili da nas je ovde od bombaške desetine samo sedam i da tu nije Niko Martinović. Posle kratkog zastanka produžili smo penjanje uz neku stranu s namerom da se potpuno izvučemo iz doline Sutjeske i ubacimo u dolinu r. Perućice, nešto uzvodno, možda oko njenog srednjeg toka. Računali smo da je to najsigurniji put, a uz to i siguran pravac kretanja ostalog dela kolone koja mora ići tim pravcem, ukoliko je uopšte prešla Sutjesku. Po izlasku na jednu kosu, krenuli smo grebenom, kolonom po jedan. Posle stotinak koraka učinilo mi se da vidim neki blesak. Išao sam napred, a iza mene Janko Radović. Upitao sam ga da li je nešto primetio. Reče mi da jeste. Ali on misli da je to trulo drvo što ponekad svetli noću. Bilo je ipak sumnjivo. Ali smo računili da je udaljeno bar 100 do 150 metara. Okrenuo sam se prema drugovima i upozorio da se uzme veće otstojanje i, najtiše što se može počnu se polako udaljavati levo ka Perućici. Međutim, nismo učinili ni desetak koraka — kad se začu krik — koji mi je trajno ostao u sećanju: »Halt — ala«! I onda iz neposredne blizine užasna vatra mašinki i mitraljeza ili puškomitraljeza. Momentano sam pao ranjen. Nikakav glas od ostalih drugova nisam čuo, niti znam da li je ko od njih ranjen ili poginuo: uopšte za njih više ništa nisam znao. To je bio moj definitivni rastanak sa grupom i kraj učešća u bici na Sutjesci.

*

Nešto me strašno ošamutilo i oborilo. Ranjen sam. Smrt je tu — pomislio sam. U takvim momentima, kad se umire, ljudi pričaju da sine kroz glavu ceo život i prošlost. Meni se to nije desilo. Jedina misao koja mi se zalepila toga momenta

bila je — da li ima smisla da ustajem i pokušam bežati, ili da ostanem tako. Jesam li smrtno ranjen i hoće li me još koja pogoditi. Shvatio sam da mislim, znači da sam svestan, a izgleda i da se mogu kretati. Odluka je momentano pala — skočio sam i to na suprotnu stranu od one odakle je dolazila vatra. Čini mi se da nisam učinio ni dva koraka, a srušio sam se niz neku strminu i počeo da padam. Moglo je to biti kakvih tridesetak metara. Kad sam se zaustavio čuo sam žuborenje vode. Pao sam u neki potok. Pokušao sam da ustanem, ali čim sam se ispravio opet sam padao. Nikako nisam mogao da uspostavim ravnotežu. To me zbunilo. Pokušao sam da se savladam i odgonetnem šta je. Nekako sam stao i uspravio se. Tek tada sam osetio da mi nešto nije u redu sa desnom rukom. Pokušao sam da je uhvatim levom. Ali nisam mogao. Tek na više uzaludnih i nervoznih pokušaja utvrdio sam da držim levom rukom desni rukav, ali ne osećam u njemu i ruku. Bio sam ranjen u desnu ruku, povređen je neki nerv, tako da je ruka bila utrнула i neosetljiva. Sad mi je sve bilo jasno. Sem toga, primetio sam da sam se suviše spustio u dolinu Perućice i da je šuma ovde jako odrasla ali retka. Nezgodna za sklonište. Pokušao sam da idem napred i naviše ne bih li našao kakav god zaklon.

Bili su to užasni naponi. Krv je tekla iz rane. Više sam puzio na kolenima, pridržavajući se levom rukom, nego što sam išao. Čim bih se ispravio — odmah bih i pao. U takvim naporima sporo sam odmicao. Primetio sam da je već zora. Malo kasnije razabrao sam i obrise bregova i jasnije neposrednu okolinu. Najzad sam opazio neko manje i gušće drveće i žbunje, što mi se činilo kao spas. No istovremeno sam između drveća ugledao i jednu nemačku patrolu dole u Perućici kako ide kolonom niz reku. Ne znam da li je to bila i kakva staza, ili su prosto gazili niz potok. Malo iza žbunja bila je neka vododerina poput potoka, ali bez vode i puna suvoga lišća. Pohitao sam tamo, i došavši, video sam da sam ispod neke izlomljene visoke stene koja ima i zapećinaka i to vrlo skroviatih. No, do njih je trebalo preći jednu ravnu ploču — upravo uspuzati se uz nju. To sam pokušavao više puta, i uvek padao i skotrljavao se na zemlju. Ličio sam na mrava. Najzad sam ipak uspeo. Došao sam preko velike i strme ravne ploče pod jednu drugu ispod koje sam se mogao uvući i skloniti. Meni se moglo doći samo preko ploče kojom sam i ja došao. Bio sam zadovoljan svojom novom situacijom. Dobro sam udahnuo vazduha — čini mi se sad prvi put. Potom sam utvrdio da nemam puške — ispala mi je na mestu gde sam ranjen. Ni kape nemam. Ali sam imao pištolj i bombu — »kragujevčanku« koju sam celo vreme rata nosio. Sve sam to povadio, spremio i stavio na dohvat zdrave, leve ruke. Na ramenima mi se zadržala torbica

u kojoj sam imao prvi zavoj, šibicu i nešto duvana. Nekako sam previo ranu koja je još krvarila. Podvukao sam se pod ploču da odahnem i sklonim se. Bila je tišina i već ispred izgrevanja sunca. Pokušao sam da od suvoga lišća napravim ležaj, i dok sam ga preturao levom rukom, osetih da je vlažno. Zakopao sam dublje, i ispod donjeg sloja naišao na zemlju i pesak iz koga se cedila voda. Čanče koje sam zakopao počelo je da se puni. I ja sam otada na svaka dva-tri sata popio po puno to čanče vode. Smatram i danas da toj vodi imam da zahvalim što sam živ. Naokolo je bila tišina. Čak se ni retki pucnji nisu čuli. Bilo je rano jutro, utorak 15 juna 1943. Ostao sam tu nekoliko dana. Živeo o vodi. Često sam slušao pucnjavu. Nekada noću i glasove i komadanje kamenja. Mislim da su to išli partizani. Nekih noći padale su jake kiše. Koliko sam naknadno mogao da utvrdim, ostao sam tu do subote 19 juna. Toga dana negde kasno popodne napustio sam sklonište. Posle izvlačenja ispod ploče nastalo je veranje i puzanje ravno uz breg prema bilu Prijevora. Pucnjave već dva dana nisam čuo. Čim sam izišao na prvi proplanak počeo sam da jedem srijemušu. No od toga mi se povraćalo. Bio sam isuviše slab i pregladneo. Jedva sam išao, i to desetak koraka, pa onda odmor. Negde pred mrak izišao sam na greben Prijevora i video nemačke rovove sa puno čaura od istrošene municije. Kiša je padala. Nije bilo nikakvih svežih tragova, tako da sam bio siguran da su otišli i da ih ovde nema. Malo dalje sam naišao na mladi sneg po travi i lišću. Bio je voden, topio se. Mnogo sam te susnežice popio i pojeo — stalno sam bio žedan. Idući dalje osetio sam da se nadnosim nad rub neke provalije iz koje je kuljala magla. Hvatala se noć. Nisam mogao dalje, a nisam ni znao kuda ću. Tražeći mesto gde da legnem, došao sam pod jednu ogromnu jelu. Na moju radost bila je šuplja i trula, a ta trulovina unutra suva. Jednom šibicom sam je upalio. Celu noć je gorela i ja sam se grejao. Spavao sam isprekidano, u groznici. Stalno su kraj mene bili drugovi. I to Janko Radović uvek i neposredno uza me. To čudno osećanje imao sam gotovo stalno. I ne samo u snu i u polusnu — nego sam često bio budan i morao da se borim sa svešću da bih utvrdio da tu kraj mene nije Janko, niti iko drugi, nego da sam sam. Sutradan, valjda je bila nedelja, 20 jun — pošao sam prema Trnovačkom Jezeru. Orijentacija mi je bila Maglić. Cenio sam ga gde je, iako ga nisam svega video, jer su vrhovi planine bili zavijeni maglom i oblacima. Prošao sam kroz Suvu Jezerinu. Bilo je tamo nemačkih grobova. Po oznakama se videlo da su bili SS-ovci. Prošao sam pored nekoliko grupa po tri-četiri, i po pet grobova. Zastajući, pokušavajući ponovo da se potkrepim srijemušom, zavijajući ranjene noge u sve krpe koje sam imao —

izbio sam neočekivano na Trnovačko Jezero. Niodakle ga ranije nisam primetio, prosto sam banuo na obalu. Nije bilo nigde nikoga. Požurio sam što sam brže mogao da se odmaknem od jezera. Strah me bio od tog praznog i otvorenog prostora, a odranije sam znao da je ovo često zborno mesto, i to ne samo partizana. Došao sam do poluporušenih koliba nekoga katuna pod točilima Maglića. Mnogo pitome i bujne trave na nekadašnjem katunu. Dugo sam se odmarao ispod jednog vala na travi. Prviput posle ranjavanja nekako sam levom rukom od »škije« napravio cigaretu i zapalio. Ponovni pokret vodio me pravo uz točila — nekom već napuštenom stazom. Po kamenju preko koga sam išao stalno su ostajali tragovi krvi iz ranjenih, bosih nogu. Sad je već i pažnja potpuno popustila. I ja sam pognute glave, jedva se vukući, koraćao stopu po stopu — uveren da ovde nema nigde nikog i imajući kao cilj jedino da izidem na vrh planine, jer s druge strane, smatrao sam, moram nekoga naći ako je iko ostao živ u Pivi. Mičući se uz točilo poslednjim naporom snage i sa takvim mislima, najedanput sam čuo neke glasove. I tek što sam podigao glavu, na nekoliko metara ispred sebe ugledah tri naoružana seljaka. Učinilo mi se da više trče nego što idu. Susret iznenađan. Pomislih da su četnici. »Ranjen si?« — upita me jedan. Potvrdih. »Teško?« »Prilično« — rekoh dosta hladno, jer mi se nije dalo voditi razgovore u ovakvoj neizvesnosti. Najedanput će jedan od njih: »Jesi li ti Obrad Cicmil?« Jesam. »Bio sam u bataljonu »Bajo Pivljanin« s tobom u Goraždu. Možemo li ti što pomoći?« Sad mi je laknulo. Sedosmo. Mora da sam jadno izgledao, ranjen i iskrvario, pregladneo, bos i krvavih nogu, bez kape sa nekom maramicom koju sam zavezao čvorovima na četiri kraja — i tako načinio kapu. »Dobro ste me prepoznali«, rekoh Maksimu Simunoviću — pošto utvrdismo ko je ko! »Mi smo iz Stubice, ostali smo bez ičega! Sve je spaljeno, a stoka zaplenjena. Većina naroda u Pivi pobijena je. Ja sam sačuvao familiju u zbegu. Znamo za pogibiju na Sutjesci. Sad idemo do Perućice, pošli smo da potražimo nekog konja i sutra rano se vraćamo. A kuda ti misliš?« »Ja preko planine u Pivu.« »Tamo je sneg i mećava. Da si zdrav i sa deset dobrih drugova tamo ti danas ne bi bilo puta. Nego, vrati se natrag — naložićemo ti vatru u jednoj kolibi. Odmaraj se i sačekaj nas. A sutra ćemo te pratiti — do Stubice«. Tako smo i uradili. Naložili su mi vatru, ostavili parče hleba i grumen tvrdoga sira od svoga brašnjenika, i otišli. To je prvo parče hleba koje sam okusio posle 3 juna. Uzimao sam samo po dve—tri mrvice, a onda pravio pauzu od desetak minuta i tako se odmarao, »zavaravao« glad i štedeo hranu. Odjedanput se na vratima pojavila neka prilika. Prvo što sam primetio bila je talijanska uniforma. Pomislih prvo —

neprijatelj, ali dok sam bolje pogledao videh partizana. On je s mukom ulazio. Nije mogao ni da progovori. Jedva se uvukao u kolibu i klonuo pored vatre koju sam već održavao. Reče kasnije veoma iznemoglim glasom da su ga sreli oni seljaci što su mi naložili vatru, rekli mu da sam ovde i uputili ga meni. Utvrdismo da je to Rašo Aleksić — iz saniteta Pete crnogorske brigade. Ranjen na Sutjesci, a poslednje noći još i premrzao u snegu negde ispod Maglića. Noge su mu bile još gore nego moje — same rane. Ostatak hleba i sira dao sam njemu sa »naravoučenijem« kako da jede. Predveče su počeli da prištižu i drugi partizani koji su se kao voda cedili iz ovih šuma. U kolibi nas je uveče već bilo oko 40. Bili su mahom borci iz brigada, Dalmatinci i Crnogorci. Doneli su i nešto sirovog konjskog mesa. Rašo i ja dobili smo po parče. Nikad slađe parče mesa nisam pojeo! Ova noć bila je opet partizanska, bučna i drugarska. Ali sa stalnim prizvukom zabrinutosti i neizvesnosti.

Rano izjutra došao je iz Perućice i Sutjeske Maksim Simunović sa svoja dva druga. Vodili su jednog osamarenog konja, za čudo u dobrom stanju, i ne mnogo mršavog. Ustupili su mi ga da jašem. Spremili smo se i brzo krenuli. Rašu smo nekako uvili noge i pripremili ga za pokret. Dobro mi je došao konj, ali se nisam mogao držati na njemu, pridržavali su me. No tako smo kratko vreme putovali i nismo dugo odmakli. Rašo je zastao, uopšte nije mogao ići. Ustupio sam mu konja, i ceo dan ga je jahao, do blizu Stabanskog Jezera gde smo se rastali. Cela njihova grupa je odatle produžila preko s. Stabana i Ōraha za Goliju. Ja sam svratio na katun Brštevaca. Tu sam našao delegata VŠ i komandanta grupe sa oko 40 drugova od onih sa kojima smo se zajedno prebacivali preko Sutjeske. Ovde me prviput previo — jedan bolničar, mislim iz Pete brigade. Rekli su mi da se njihova grupa vraća u Bosnu da nađe VŠ, a Milutin je, sa dva laka bataljona, formirana od prikupljenih boraca, produžio preko Golije za Crnu Goru. Pošto prezdramim, treba da se sa njim povežem. Oni su iste večeri otišli, a ja sam na Brštevcu ostao 4—5 dana. Nisam mogao, a nisam ni znao kuda da idem. O stanju u Pivi ništa nismo znali, izveštaja niotkuda nije bilo. Nije se znalo da li je uopšte ko živ ostao. Znali smo samo da su fašisti u tome kraju, na toj našoj poslednjoj slobodnoj teritoriji, napravili pustoš i kasapnicu. Prva užasna vest o divljanju fašističkih hordi po Pivi bila je da su na obližnjem katunu, Kručica zatvorili oko 60 duša, mahom žena, dece i staraca u jednu staju, oko koje su postavili mitraljeze, pa staju zapalili. Čim bi neko pokušao da provali iz dima i plamena bio je ubijen. Tako su svi živi izgoreli. Takvih lomača bilo je po Pivi više. Streljanja, i to masovnih, po par

stotina ljudi na istom mestu, još više. Za tih nekoliko dana dok sam bio na Brštevcu mnogi seljaci koji su tu izbegli privlačili su se selima i mestima spaljenih kuća i nalazili pobijene članove svojih porodica. Pokušaji sahranjivanja, prenošenja polutrulih leševa, bojazan da neprijatelj opet odnekuda ne provali i ne pobije i ove što su ostali živi — sve su to bile tužne i teške slike po pivskim selima prvih dana iza Pete ofanzive. Sa Brštevca pošao sam u Plužine — otpratio me stari Antonije Bajagić. Prošli smo kroz s. Zukvu gde je nekada bila Antonijeva kuća. Celo selo bilo je izgorelo. Nijedna jedina kuća nije bila čitava. U Plužinama smo negde ispred sela naišli u jednom potoku na ugljenisane leševe. Opet su Nemci spalili nekoliko živih ljudi. Među spaljenima nalazio se plužinski sveštenik Joko Sočica. Sada smo počeli sretati sve više ljudi. Ređale su se jezive priče o masovnom ubijanju i spaljivanju stanovništva ovoga kraja. Pljačka i uništavanje imovine bila je sistematska i potpuna. Što od stoke ili još nedozrelog žita na njivama nisu mogli poterati ili uništiti, pokušali su spaliti ili uništiti ga goneći konje po njemu, a stoku su ubijali iz pušaka i tako ostavljali. Ono stanovništvo što je ostalo živo nalazilo se, i bez kuće i bez imovine, po onoj narodnoj zaista »na ničemu, bez ničega«!

U Plužanima sam sreo Marka Vujačića. Bio je klonuo i krajnje iznuren. Dolazio je neposredno iz »jame« u Jerinićima u kojoj je »pregrmio« Petu ofanzivu sa protom Jovom Radovićem. Produžio je za Banjane. Mene je Mileta Kecojević prihvatio, dao mi konja i istog dana stigli smo kolibi Miletine familije na Plitkom Dolu ispod Postola i Mužica. Ovde sam se odmorio dva — tri dana i nahranio. Za mene su već bili čuli da sam poginuo. Četvrtog dana krenuo sam za Dobri Do i prisustvovao prvoj organizovanoj konferenciji Durmitoraca — posle Pete ofanzive. Tu se iskupilo oko 150—200 ljudi, boraca iz brigada sa Sutjeske, pozadinskih radnika, omladinaca. Tu je istoga dana, bili su to poslednji dani juna ili početak jula, organizovana jedna udarna četa, kao početak obnove Durmitorskog odreda, i dogovoreno je o ponovnoj reorganizaciji i uspostavi narodne vlasti, čemu se odmah i pristupilo. Konferencijom je rukovodio Radoje Dakić — Brko.

Obrad CICMIL

SVI SU BILI U BORBENOM EŠELONU

UOČI I UPOČETKU OFANZIVE

no što se radilo i preživelo u danima borbe na Sutjesci 1943 godine ostalo je u meni toliko urezano, postalo sastavni deo mene, da se i danas, kad sretnem kog invalida ili druga iz rata, preda mnom pojavljuju kolone ljudi ispijenih lica, opale kose, užagrenih očiju — kako mile ili se veru, padaju i ustaju...

Ta sećanja su rana koja stalno boli i nagoni da se čovek na sve to opet vraća, da proverava svoje postupke iz tih dana, ispituje da li je tada u pojedinom slučaju ispravno postupio i da li bi, da je drukčije postupio, olakšao položaj drugova — da li je, uopšte, učinio i kao komunista i kao čovek sve što je mogao kako bi olakšao položaj ranjenih i bolesnih.

I što vreme dalje odmiče, sećanja kao da su sve jača i življa, postaju sadržaj našeg intimnog života, nagone nas da o njima govorimo, da ih prenosimo i drugima, da o njima saznaju i daju svoj sud.

Početak Pete ofanzive — sredinom maja 1943 godine zatekla je Centralnu bolnicu delom u Crnoj Gori, na Pivskoj Planini, a delom u Sandžaku, na prostoru Čelebića. U to vreme Centralnu bolnicu su sačinjavale bolnice br. 1, br. 2 i br. 3.

U bolnici br. 1 bilo je oko 70 teških ranjenika na nosilima, smeštenih u selu Šćepan Polje, i 330 »konjanika« u selu Rudine, na Pivskoj Planini. Komandant bolnice i sanitetski referent bio je doktor Dejan Popović, glavni hirurg dr Zora Štajner, politički komesar Blagoje Radić, zamenik političkog komesara Sofija Pekić, a intendant Veljko Sremački.

U bolnici br. 2, zaraznoj, ležali su bolesnici od pegavog tifusa, od kojih se 240 nalazilo u selu Hum, a 110 u Ščepan-Polju. Komandant je bio Radovan Vojvodić, politički komesar Raško Popović, zamenik političkog komesara Nikola Darčević, sanitetski referent, član sanitetskog oteka Vrhovnog štaba, dr Stanko Martinović, a glavni lekar Bušatlić, zarobljenik, bivši pripadnik ustaške vojske.

U bolnici br. 3 nalazili su se lakši ranjenici i rekonvalescenti. Ova bolnica je imala 6 bataljona, od kojih jedan bataljon bolesnika, dva bataljona lakših ranjenika i tri bataljona rekonvalescenata. Prva tri bataljona su bila razmeštena po selima Čelebić, Ječmište, Uništa, Ravni, Velenići, Bariga, Hočevo, Radonjići i Rijeka, a druga tri sa komandantom, zamenikom političkog komesara i zamenikom načelnika Sanitetskog oteka Vrhovnog štaba dr Herbertom Krausom — po selima između Meljaka i Sandžaka i Žabljaka. Štab bolnice br. 3 sačinjavali su: komandant Radomir Burić, politički komesar Mileva Vuković, zamenik političkog komesara Senka Leković, sanitetski referent dr Jošan Bulajić, i intendant Milan Lacmanović — Španac.

Na početku Pete ofanzive u Centralnoj bolnici je bilo oko 2.100 ranjenika i bolesnika i 617 članova osoblja. Brojno stanje je stalno raslo, iako su mnogi ranjenici i bolesnici, prezdravivši, odlazili u svoje jedinice. Zbog svojih zadataka i brzih marševa, brigade i divizije su morale da sačuvaju pokretljivost, pa su upućivale svoje ranjenike i bolesnike Centralnoj bolnici. Prva proleterska divizija, kada je krenula na jug, sve ranjenike i bolesnike iz svoje bolnice, kao i iz bolnica svojih brigada uputila je na Čelebić.

U vreme kada je počela Peta neprijateljska ofanziva u Centralnoj bolnici n'su bili samo ranjenici, odnosno bolesnici i potrebno osoblje, sa lekarima. Za vreme pokreta, još tokom Četvrte ofanzive, Centralnoj bolnici, pored lakših ranjenika i 1.800 bolesnika od pegavca, priključili su se i svi stari i iznemogli — čitave porodice iz zbega. Tako se u Centralnoj bolnici, kada je aprila prešla preko Drine u Sandžak i smestila se oko Čelebića, našlo veoma mnogo ljudi. A sve to ljudstvo je trebalo hraniti i smestiti isto kao i ranjenike i bolesnike. Zbog slabe organizacije u bolnici, često su se bolje smeštali i hranili oni koji su išli uz bolnicu, dok se dešavalo da teški ranjenici i bolesnici gladuju, iako su brigade i divizije sve namirnice koje bi zaplenile od neprijatelja slale svojim borcima u bolnicama, često ne zadržavajući za sebe ni najnužnije količine. Glad je bila takva da su bolesnici od pegavca i rekonvalescenti izlazili na ledine i čeprkali travu ili zalazili u njive, zasejane žitom i krompirom, i prstima vadili tek isklijale biljke.

Kao da sada gledam u selu Rijeka grupu od dvadesetak bolesnika — tifusara kako su plegli i zubima kidali travu. Oko usta i po kosi bili su umrljani zelenilom i zemljom. Mi smo ih odvrćali, molili da to ne rade. A oni su nas samo tupo pogledali i bez odgovora nastavili isti posao.

U tako teškoj situaciji za ranjenike, od pegavog tifusa se razboleo i sam dr Gojko Nikoliš, šef Sanitetskog oteka Vrhovnog štaba, koji je uglavnom rukovodio Centralnom bolnicom. On se razboleo još pre završetka pokreta i prelaska bolnice preko Drine, a ubrzo za njim i njegov zamenik, dr Herbet Kraus, te je bolnica i briga o ranjenicima i bolesnicima, o njihovoj ishrani i lečenju pala na ljude koji za to nisu imali ni dovoljno iskustva ni znanja. Pa i pored toga, bolničke uprave i komande, sa komunistima i zdravim drugovima iz Sanitetskog oteka Vrhovnog štaba, po dolasku na Čelebić preduzele su mere da izdvoje ranjenike i bolesnike od zbega i Dečjeg doma. U to vreme u bolnicu je stigla i ekipa Vrhovnog štaba. Formirane su bile komisije koje su izvršile pregled svih ljudi u bolnici, izdvojeni su ranjenici, bolesnici i sanitetsko osoblje. Prema vrsti i težini rane i bolesti vršeno je raspoređivanje ljudstva po bolnicama i bataljonima, dok su zdravi svrstavani u posebne grupe i upućivani u brigade ili u najbliže borbene jedinice. Iz zbega su odvajane zdrave i mlađe žene koje su htele da budu bolničarke i za njih je organizovan stručni kurs. U intendanturu je doveden jedan od najboljih komunista, Rade Vilotijević — Vićo.

Pri Centralnoj bolnici je zadržan kao posebna formacija i Dečji dom sa oko 130 dece i potrebnim osobljem.

U sređivanju bolnice aktivno su učestvovali i ranjenici i bolesnici. Sve je to uslovalo da se stanje brzo popravi i podigne moral. Prestale su i žalbe seljaka.

Ali, bilo je i dalje grešaka. Jednog dana u Sanitetski otek, u selu Rijeka, dva borca su dovela jednog vezanog druga. Sa njima su došli i komesar bolnice Sedme divizije i član politodela Mileva Jovićić — Bela. Ispričali su nam da su ga uhvatili u krađi hleba.

Naredili smo da ga odvežu. Ruke su mu bile modre od žice kojom je bio vezan. Ispričao nam je:

— Prolazio sam pored komande mesta. Miris vrućeg hleba me povukao. Nisam mogao da izdržim. Ne znate vi šta je to glad. Dajte mi samo da se jedanput najedem, pa me slobodno streljajte.

Bio je radnik, stari borac i komunista, ali su mu bolest i glad pomutili svest. Iskritikovali smo ove rukovodioce zbog nepravde koju su učinili ovom bolesnom drugu — što su ga vezali. Pogotovu što smo već ranije čuli da su još neke borce

vezivali i izvodili na sud. Tada smo im zabranili da sami isleđuju ovakve slučajeve.

Ranjenike i bolesnike nije mučila samo glad, već i hladnoća. Goli i neobučeni, bez pokrivača i posteljine, mnogi su spavali po pojatama i stajama, a neki i pod vedrim nebom, pored drveća. Smrzavali su se od hladnoće po planinama, mada je već uveliko bilo proleće. Ložili su vatre i danju i noću, s nestrpljenjem očekujući da se pojavi sunce, iako su se sa suncem skoro redovno pojavljivali i neprijateljski avioni.

Zbog opasnosti od bombardovanja, bolesnici i ranjenici koji su bili smešteni po kućama, ukoliko je vreme bilo vedro, iznošeni su u šumu. Ali, jednog dana avioni su iznenada naišli iznad sela Jerinića i na kuće u kojima su se nalazili mnogi teško oboleli tifusari počeli su da padaju bombe. Začas su buknu li požari, tako da smo ljude izvlačili iz plamena.

O tome mi je pričao tadanji bolesnik od tifusa, Jože Štemberger, politički komesar čete 2-og bataljona Druge krajiške brigade:

»Ležao sam u brvnari i spavao dok me dim nije probudio. Otvorio sam oči i video da sa tavanice liže plamen. Plamen me je grejao i bilo mi je prijatno. Sa milinom sam pratio kako se vatra širi. Tada u kuću banu jedan seljak i počeo da me vuče kroz dim. Otimao sam se i vikao. Kad smo se našli na polju čuo sam zujanje aviona i štekatanje mitraljeza. Neko nas je pozvao: »Ovamo, za mnom u šumu, u šumu!« U to ponovo zaštektaše mitraljezi. Seljak me pusti i potrča prema šumi, zajedno sa još jednim drugom. Ali, u isti mah padoše obojica. Zahvatio ih je mitraljeski rafal. Ostao sam sâm na domaku kuće koja je gorela. Bilo mi je prijatno. Tada je naišla jedna drugarica i odvela me u šumu, iako sam se otimao i vikao da me ostavi da se grejem.«

Pegavac je bio naše veliko zlo. Prema evidenciji Stanka Martinovića, samo u Centralnoj bolnici, od 30 januara do 15 maja, umrlo je 430 boraca, ali se računa da je taj broj bio negde oko 800. I kod ranjenika u toku pokreta smrtnost je bila velika. Tako je u selu Bjeliniću za 15 dana umrlo 100 teških ranjenika. U toku pokreta su nam umrli lekari Radoje Mišuković, Rudi Dalmatinac i dr Radonjić.

Bolnicu su često napadali avioni, jer se nalazila u blizini fronta. Neki ranjenici su zahtevali da se obavesti Vrhovni štab gde se nalazi bolnica. Pretpostavljali su da Vrhovni štab nije znao njenu lokaciju. Pod njihovim pritiskom Sanitetski osek je napisao pismo Vrhovnom štabu i ukazao na strah ranjenika Centralne bolnice.

Odmah sutradan, 6 maja, stiglo je pismo druga Tita u kome je stajalo da se u Vrhovnom štabu vodi računa o bolnici

i da će, ukoliko nastupi opasnost, uprava bolnice blagovremeno dobiti naređenje i pravac gde da se prebaci. U isto vreme naznačio je imena mesta u koja treba da se smeste novi ranjenici i bolesnici koji budu stizali. Pismo druga Tita mnogo je uticalo na moral bolesnika i ranjenika.

Posle toga je jedna nemačka jedinica iznenada izvršila proboj iz Foče prema Šćepan-Polju u kome su se nalazili teški bolesnici-tifusari. Bolesnici su pod vatrom nemačkih mitraljeza prebačeni preko žičanog mosta na drugu stranu Tare. Prebacivale su ih na leđima bolničarke, lekari i članovi uprave. Nemci nisu zarobili ni jednog našeg druga, niti im je bio ostavljen delić sanitetskog materijala.

Komunisti na radu u bolnici bili su zaduženi za intendanturu, kuhinju, transport, higijenu i previjanje. Na njihovu intervenciju poboljšana je ishrana teških ranjenika i bolesnika, a udvostručene tablice prebolelim tifusarima i drugim rekonvalescentima.

Aktiviranje komunista u bolnici, pomoć ekipe Vrhovnog štaba, briga i pomoć drugova iz brigada i divizija — sve je to umnogome poboljšalo stanje u bolnici.

U Centralnu bolnicu, pri prolazu, često su navraćali mnogi naši komandanti i komesari. Tako je tih dana dolazio i komandant Prve proleterske divizije, Koča Popović. Tom prilikom ostavio je bolnici sve namirnice koje su se zatekle kod prištapske jedinice, pa i svoju večeru, i naredio da se iz divizije što pre pošalju nove namirnice.

Politički komesar Prve divizije, Filip Kljajić — Fića, posle zauzeća Čajniča, sve namirnice i drugi plen namenio je bolnici. Kad su mu rekli da ovo nema na čemu da se odnese, naredio je da se iskoriste štapski konji. Doznajući da su četnici, na putu između Čajniča i Čelebića, napali taj karavan, lično je sa jednim odeljenjem pošao da obezbedi prebacivanje hrane ranjenicima.

Nikoliš je stupio na rad negde oko 14 maja, uoči početka nemačke ofanzive. Ubrzo za njim stigao je i njegov zamenik, dr Herbert Kraus. Sve to omogućilo je da je ekipa Vrhovnog štaba, koja je oko 25 maja završila rad u Centralnoj bolnici, u svom izveštaju CK mogla da kaže:

»... Posle oživljavanja i postavljanja rada partiske organizacije opaža se znatna promena u bolnici, ranjenici su očišćeni od vašiju, leže u čistim sobama, umiveni su i veš im je opran. Konferencije se drže redovno. Opaža se povećanje lične odgovornosti na svim stranama. Preduzete su mere da se zarazna bolnica likvidira. To će se izgleda i ostvariti. Hrana je poboljšana ranjenicima do izvesne mere, iako treba mnogo upinjati da se ishrana popravi do onog stepena koliko dozvoljavaju naše

opšte prilike. Otpočeli su kursevi u svim bolnicama za bolničarke — i nižih i viših. Primećuje se i više odgovornosti kod samih bolničarki. Kod teških ranjenika u bolnici br. 1 dve bolničarke su oprale i okupale za jedan dan i noć 32 ranjenika. U bolnici br. 3 u jednom bataljonu gde su komandant i politički komesar prezdraveli ranjenici ili invalidi, ranjenici su u dobrom stanju, žito se uvek melje, tako da ima uvek hleba. U bataljonu je krađa skoro likvidirana, što potvrđuje odakle su došli uzroci krađa među našim ranjenicima. Odnos ovog bataljona prema seljacima je takav da sami seljaci donose poklone ranjenicima (jedan seljak je 40 drugova nahranio) ali zato ranjenici paze da ne gaze žito, ne krađu itd...¹

Drugovi Tito i Marko, Vrhovni štab i CK KPJ stalno su se interesovali za rad i život u bolnici i lečenje ranjenika, kao i za sve probleme bolnice, pa i uopšte saniteta u jedinicama NOV i POJ, što se vidi iz pisma CK KPJ upućenog 19 maja 1943 godine ekipi u Centralnoj bolnici, gde se, pored ostalog, kaže:

»... Nesumnjivo, sada se naše bolnice nalaze u mnogo povoljnijim uslovima nego što su bile za vreme evakuacije, oskudice u životnim namirnicama i teških zimskih dana. Ali bilo bi pogrešno misliti da na poboljšanje zdravstvenog stanja naših drugova nisu uticale i preduzete mere za bolju organizaciju saniteta. Mi smo te mere već poodavno preduzeli, pa ipak su rezultati sve do pre kratkog vremena bili nezatni. Šta to pokazuje? Svakako nesnalaženje u radu i nebrigu za ljude, to da je naš sanitet bio prilično zapušten. Izostala je pravilna politika sanitetskih kadrova, čitav posao sveo se skoro samo na druga Gojka i još neke, a svi drugi radili su kako je ko hteo i umeo...«

I dalje:

»... Pitanju podizanja sanitetskih kadrova treba posvetiti najveću pažnju. Svaki naš bolničar treba da bude osposobljen do te mogućnosti da u mnogome zameni lekare. Treba imati u vidu da naša vojska sve više raste, a lekara ima vrlo malo.

Mi ćemo učiniti sve da partiske organizacije povedu sistematsku i upornu borbu protiv daljeg širenja epidemija. Zato je potrebno da naši drugovi-lekari u divizijskim i brigadnim sanitetima dobiju pomoć od SO (Sanitetskog oteka), ne samo u pogledu praktičnih uputstava, već kod Sanitetskog oteka treba organizovati kurseve kroz koje će po mogućnosti da prođe svo bolničko osoblje kako u boračkim jedinicama tako i u Centralnoj bolnici. Treba istovremeno razmisliti o jednom

¹ Izveštaj o stanju partiskih organizacija i radu u glavnoj bolnici Centralnom komitetu KPJ — drugu Marku. Citirano po kopiji koju je Redakciji stavio na raspolaganje V. C. — Nap. red.

višem kursu, gde bi se osim čisto medicinskih pitanja proučavalo i pitanje svestrane organizacije saniteta koristeći svo stečeno iskustvo...

... Vi znate da naša vojska jako oskudeva u sposobnim vojnim i političkim rukovodiocima. Zato bi trebalo voditi više računa o takvim drugovima koji bolesni dolaze u bolnice. Trebalo bi obezbediti što bolje uslove za njihovo lečenje i što brže ozdravljenje. Eto, ne zna se gde je drug Sekulić, a pre nekoliko dana primećene su na putu, u blatu i kiši potpuno nemoćne, drugarice Danka, Jela i druge.«²

Kruna svih napora bio je 25 maj, kada je u Centralnoj bolnici prezdramio i poslednji bolesnik od pegavca, kad su drugovi, u oduševljenju, poslali telegram drugu Titu i izvestili ga o velikom uspehu. Ovo oduševljenje rukovodilaca, komunisti i svih ranjenika zahvatilo je čak i dr Bušatlića, bivšeg ustašu. On je dotada već više puta, u pogodnim situacijama, pokušavao da pobegne od nas. Ali je tog dana, iako je Peta ofanziva bila u punom zamahu, a svuda oko nas, na Pivi, odjekivali topovi, minobacači i bombe, zamolio drugove da mu dozvole da se nazove partizanom i da stavi partizanske znake. Izašli su mu u susret, ali su ga posavetovali da uputi molbu drugu Titu.

PRIKUPLJANJE RANJENIKA I BOLESNIKA NA PIVSKU PLANINU I PRIPREME ZA IZLAZAK IZ OBRUČA

Negde oko 26 maja bolnica je od Vrhovnog štaba dobila naređenje da se hitno svi ranjenici i bolesnici iz Sandžaka prebace u Crnu Goru, na Pivsku Planinu, između reka Tare i Pive, i razmeste u nekoliko sela: Rudine, Jerinići, Šarići i Nikovići, po seoskim kućama, stajama i šumi.

Niko od nas nije znao, a ni pretpostavljao, kakve je planove imao neprijatelj i kakvim je snagama raspolagao. Osećali smo samo aktivnost njegove avijacije. Sećam se da smo sa teškim ranjenicima dr Voja Đukanović i ja držali tih dana partiski sastanak u jednoj dubokoj vrti. Pa ipak, tri puta smo odatle bežali, jer nam se činilo da bombe iz aviona padaju pravo u vrti. Na drugom jednom sastanku izgledalo je kao da nas je avion otkrio i počeo da kruži oko nas, da mitraljira. Svi su hladno sedeli i pratili diskusiju. Mene je zahvatila nervoza. Probio me znoj. Jedva sam ostao na mestu. Stalno sam pogledao na Juditu Alargić, člana ekipe Vrhovnog štaba, da

² Original pisma u Arhivu istoriskog odeljenja CK SKJ. Srađnjeno sa kopijom originala koju je Redakciji stavio na raspolaganje autor. — Prim. red.

li će skoro da završi sastanak. Ali ona je, bar naizgled, očuvala hladnokrvnost. Nisam smeo da se sramotim, znojio sam se i vrpeljio na mestu, ali sastanak, ipak, nisam napustio.

Neki nakit i druge stvari od vrednosti koje su pripadale umrlim borcima a nalazile se kod mene na čuvanju, ponudio sam jednom drugu iz Vrhovnog štaba. Kad mi je dao potvrdu začudio sam se kako mu je u takvoj situaciji to palo na um.

U ovim uslovima je bilo dobrodošlo jedno uputstvo (o merama za poboljšanje sanitetske službe u brigadama i divizijama) predloženo od strane načelnika Sanitetskog oteka Vrhovnom komandantu koje je 16 maja 1943 godine drug Tito potpisao i poslao svim jedinicama.

Nešto pre naređenja za prebacivanje ranjenika i bolesnika na Pivsku Planinu bio je izašao i lekarski bilten u Nikovićima. Sanitetski otek je ovaj bilten (umnožen na šapirografu) uputio 23 maja 1943 godine svim sanitetskim referentima divizija. U propratnom pismu on ih je potsetio da požure sa predlaganjem ljudi za kurs za brigadne higijeničare. A Centralnoj bolnici je izdao naređenje da lekarske komisije izvrše sistematski pregled svih bolesnika i ranjenika, da sve one koji mogu da se kreću bez opasnosti po zdravlje, izdvoje i upute u jedinice, a da preostale ranjenike i bolesnike svrstaju u tri grupe: u prvu — oni koji se moraju nositi, u drugu — koji se mogu prebacivati konjima, i u treću — koji mogu da idu pešice. Ove bolesnike i ranjenike uprave bolnica su imale da rasporede u bolničke bataljone, čete i vodove; sem toga, trebalo bi iznova odrediti rukovodstva: sanitetske radnike i intendante. Po ovim bolnicama je organizovana i izgradnja nosila za ranjenike. U Sanitetskom oteku je određen Nikola Darčević, stari i dobar komunista, sa grupom drugova da čuva hranu i nabavlja konje za prebacivanje ranjenika.

U Dečji dom koji je bio u selu Šarićima poslata su tri invalida, »Igmanca«, od kojih je jedan — Miodrag Miljković-Zeko postavljen za komandanta Doma, pored upravnice Doma Ade Price i političkog komesara Jolande Levinger, dok su ostala dvojica bila zadržana za intendanturu i transport.

Oko sela Nikovići na Pivskoj Planini vršilo se prikupljanje i drugih ranjenika.

Ponova su ranjenici i bolesnici morali da se probijaju preko gudura i vrleti planina Crne Gore, gladni i promrzli, tučeni kišom ili, pri vedrom vremenu, mitraljezima i bombama iz nemačkih aviona. Kretali su se ranjeni i bolesni, bez hrane, i leševima obeležavali put kojim su prolazili. Kad bi zastali da predahnu zasuli bi ih nemački avioni bombama i mecima.

Tako su neprijateljski avioni u selu Mala Crna Gora, ispod Durmitora, pogodili nekoliko kuća u kojima su se odmarali

ranjenici. Senka Leković, zamenik političkog komesara bolnice br. 3, koja je bila u jednoj od ovih kuća, nije mogla da se povratiti kad se u ruševinama osvestila i oko sebe videla sve druge mrtve, dok je ona nekim slučajem ostala živa, čak i bez rane.

O teškoćama ranjenika koji su se iz Sandžaka prebacili za Nikoviće, u Crnu Goru, govori i pismo zamenika šefa Sanitetskog oteka Vrhovnog štaba upućeno 29 maja 1943 godine šefu Sanitetskog oteka.

»1. Prema naređenju VŠ koje je dostavljeno preko štaba 7 divizije, evakuacija bolnice br. 3, bolnice 7 divizije i bolnice 3 dalmatinske brigade izvršena je preko Tepaca. 29 V nalaze se u Tepcima svi bolesnici i ranjenici navedenih bolnica sem dvojice iz bolnice 3 dalmatinske brigade i sedmorice iz bolnice 7 divizije, što će biti prebačeno danas. Pešački bataljoni bolnice br. 3 upućeni su jutros u s. Crnu Goru, a sada se formiraju pešački bataljoni kombinovani iz priključenih bolnica. Smatram da će svi pešaci biti u toku današnjeg dana u s. Crnoj Gori. Teškoće ćemo imati prilikom prebacivanja konjanika čiji broj iznosi 120, dok je broj konja vrlo mali (oko 20). Smatram da će prebacivanje konjanika ići vanredno sporo i da Tepca nećemo moći isprazniti pri ovakvom stanju stvari pre 1 juna.

2. Potrebno je da nam hitno odgovoriš, da li će se svi pešaci i kako dugo zadržati u s. Crnoj Gori. Mi o opštoj situaciji ne znamo ništa, ali naslućujemo da smo pred velikim pokretom i trebalo bi da o tome imamo jasnu sliku, jer ovde imamo na području Žabljanskom sada preko hiljadu ljudi. Ako naredim pokret pešacima onda bi morao znati kuda s njima. Konjanike i teške tifusare naređeno je da prebacimo u Nikoviće. Mi ćemo tifusare naravno prebacivati poslednje i nastojati da stvorimo od njih pešake-rekonvalescente.

4. *Tok evakuacije.* Put do Tepaca bio je vanredno težak i to se odrazilo na velikoj smrtnosti tifusnih rekonvalescenata (13). Isto nam javljaju iz priključenih bolnica. Mišljenja sam, ako to situacija dozvoljava, da tifusnim rekonvalescentima treba negde dati veći zastanak i dobro ih nahraniti. Od 3 bataljona moglo bi se sa deset dana ishrane uputiti u brigadu svih 300.

6. *Raspored.* Dr Bulajića i Senku uputili smo u Crnu Goru. Za njima će danas Stanko, čim završimo priključivanje diviziskih bolnica bolnici br. 3. Ovde u Tepcima ostavićemo komandanta bolnice br. 3 druga Radomira Burića, komandanta bolnice 7 divizije i referenta saniteta 3 dalm. brigade da izvrše mobilizaciju ljudstva i konja ovde u Tepcima i da rukovode

evakuacijom konjanika. To isto će uraditi Stanko u Crnoj Gori, a ja na Žabljaku.

Rekapitulacija: 1. Najhitnije su nam potrebni konji. 2. Pitanje ishrane rešiti najhitnije. 3. Pitanje daljnjeg pokreta od Crne Gore.

S drugarskim pozdravom

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Za otsek,
Dr Kraus, s. r.«

Dopisano rukom:

»1. Sada smo doznali da su bande napale u mlinu ispod Vranevice [Vranovine] druga Viću [Rade Vilotijević, student iz Kraljeva, ranjen od četnika pri prelazu Tare i potonuo u reci] i njegove ljude iz intendanture. Oni su hteli da se prebace pomoću splava na drugu obalu i da se odande prebace u Nikoviće. Vića je ranjen...

2. Štab 7 divizije izveštava da je pritisak neprijatelja jak i da će se prebacivati u noći (28/29). Ako se ne ubrza evakuacija iz Tepaca, ostasmo u rupi.«³

Bolnice nisu imale čime da se prehrane, pogotovu što su ovim terenom svakodnevno prolazile i druge jedinice. Koristeći teškoće koje su u to vreme pritiskivale našu Narodnooslobodilačku vojsku i bolnice, crnogorski četnici su se u grupama ubacivali u našu pozadinu i iz zaseda presretali i ubijali ranjenike i bolesnike, ili otimali hranu nošenu za bolnice. Zato je N'koliš 1 juna uputio jedno pismo VŠ kojim ga izveštava o stanju bolnice:

»1) Stanje u bolnici u znaku organizacije i pripreme za pokret. Te pripreme su uglavnom završene. Još se prebacuju poslednji ranjenici i bolesnici sa pravca Tapca — Crna Gora.

...

Drugovi iz Glavne intendanture izveštavaju da više uopšte nemaju mesa niti imaju sredstva da prikupe. Pošto je time dovedena u pitanje i ova minimalna ishrana ranjenika, drugovi traže da se bolnici pridoda jedan bataljon čijom pomoću bi se jedino mogla vršiti rekvizicija...

3) U bolnici se sada nalazi izvestan broj drugova koji se mogu otpustiti u jedinice kao sposobni za borce. Odmah nam javite njihov raspored za jedinice i to po mogućnosti po bri-

³ Sanitetska uprava Jugoslovenske narodne armije: Zbornik dokumenata sanitetske službe u Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, knjiga I, Beograd 1952, 167—169 (Zbornik SS I 167—169).

gadama. Isto tako molimo da nas obavestite po mogućnosti o vojnoj situaciji.»⁴

Situacija je bila sve ozbiljnija i on istog dana upućuje još jedno pismo u kome, pored ostalog, kaže:

»3) Izveštavam da stanje ishrane poprima sve više nepovoljan tok. U bolnici vlada glad. Količina mesa, — koje je jedina hrana, pored manjih količina mleka, je tako mala da ne zadovoljava ni potrebe organizma u stanju mirovanja akamoli pri pokretu. Pokret će imati katastrofalne posledice. U vezi sa nedostatkom hrane i rekvizicijom stoke, u ovom kraju raste neraspoloženje protiv nas koje se ispoljava u oživljavanju četnika. Tako su juče u Nikovićima pokušali razoružati jednog bolničkog stražara.

...

PS. Sada smo dobili izveštaj da su četničke bande juče napale farmu br. 2 — Šarići i oterale oko 100 ovaca i 6 goveda.»⁵

Situacija je postala još teža kada su sve divizije dobile naređenje da svoje ranjenike i bolesnike predaju Centralnoj bolnici. Zbog toga su na ovaj teren nagnuli ranjenici i bolesnici Prve, Druge, Treće i Sedme divizije. Mahom su to bili teški ranjenici i bolesnici koje je trebalo nositi. Naročito ozbiljan problem bili su bolesnici od pegavog tifusa koje nam je predala bolnica Druge divizije. Poremetili su se svi naši planovi i pripreme za prebacivanje ranjenika, iako je Vrhovni štab za prenošenje ranjenika poslao Italijane-zarobljenike i naredio jedinicama da, pored ranjenika, predadu Centralnoj bolnici i osoblje, lekare, konje i namirnice. Međutim, saniteti divizija i brigada imali su i svoje zadatke u trupi, koje su stavljali ispred zadataka bolnice. Zbog toga je 3 juna Gojko Nikoliš uputio Vrhovnom štabu jedno pismo u kome je zahtevao intervenciju i, pored ostalog, rekao:

»... Zato vas o ovom slučaju obaveštavamo s molbom da se jedinicama uputi strogo naređenje da imaju barem malo obzira prema bolnicama u koje upućuju veoma revnosno i takve drugove koji mogu da prate bez poteškoće svoje jedinice.

U vezi sa svim tim poteškoćama oko ishrane i rekvizicije koja se sprovodi po selima došlo je juče do oružanog otpora seljaka u s. Babićima. Otpor se pretvorio ubrzo u napad na bolnicu koja se nalazi u tom selu. Poginula je jedna drugarica bolničarka. Izvestili smo odmah druga Jakšića i on je jutros tamo uputio jednu svoju jedinicu.

⁴ Zbornik SS I, 169 s.

⁵ Isto, 171.

Stanje ishrane, dakle, poprima svakoga dana sve nepovoljniji tok. Sa 400 grama mesa i nešto malo mleka ne može se održati fizička kondicija niti u stanju mirovanja akamoli u savlađivanju ovakvih terenskih prepreka. Kao dokaz toga navodimo činjenicu da ovih dana, u stanju mirovanja, umire dnevno 15—20 drugova, dok je za vreme pokreta taj broj daleko veći. Tako, na primer, pri prelazu kanjona Tare kod Tepaca umrlo je 30 rekonvalescenata. Nemamo još podataka o gubicima pri prelazu Sušice. Ako se stanje ishrane produži u istom smislu kao i do sada pokret takozvanih pešaka biće nemoguć bez težih žrtava, a konja za njih nemamo...»⁶

Sanitetski otek je nastojao da, i pored svih teškoća i problema Centralne bolnice, rešava i druge probleme saniteta NOV i POJ. Tako je dr Nikoliš 2 juna poslao pismo Vrhovnom štabu sa spiskom lekova i drugog sanitetskog materijala koji je trebalo tražiti od Saveznika. Trećeg juna je poslao uputstvo i formulare svim bolnicama i bolničkim bataljonima o brizi oko ranjenika i bolesnika, evidenciji i sahranjivanju umrlih.

U Sanitetskom oteku Vrhovnog štaba, koji se nalazio u školi u selu Nikovićima, za sve vreme su izdavane dnevne vesti, čak je štampan i jedan broj sanitetskog biltena.

Tih dana je dr Nikoliš podelio i nagrade Vrhovnog komandanta lekarima i bolničarkama koji su se najviše istakli u lečenju i brizi za ranjenike i bolesnike u toku Četvrte ofanzive. Prvu nagradu, ručni sat, dobio je Stanko Martinović, drugu, ručni sat, dr Slavko Benić, zarobljeni domobran, i treću, takođe ručni sat, bolničarka Krinka Tomanović.

Da bi se što bolje izvršile pripreme bolnice za izlazak iz obruča, Vrhovni štab je formirao politodel Centralne bolnice i poslao u bolnicu Miliju Sekulića za rukovodioca i Vjeru Kovačević i Radovana Radovića kao članove politodela. Politodel je sa Sanitetskim otekom i upravama bolnica vršio sve pripreme za pokret. Kada se nazreo pravac pokreta, svi ranjenici i bolesnici sa lekarima i osobljem približeni su prelazu na Pivi da bi bili spremni, kad dođe naređenje za pokret, da se odmah prebacuju preko reke, dok su članovi Sanitetskog oteka Stanko Martinović i Miroslav Šlezinger sa referentom dr Vojom Đukanovićem, upućeni na samu Pivu da obezbede i organizuju prelaz.

Kad je Vrhovni štab doznao da u bolnici nema mesa, naredio je da se jedna četa Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade prebaci preko Tare u Sandžak kod sela Tepca i u okolnim selima izvrši rekviziciju stoke za Centralnu bolnicu. Sa četom je išao i sanitetski referent Kraljevačkog bataljona,

* Isto, 173.

Živan Stojanović, koji je predao prikupljenu stoku Centralnoj bolnici u Nikovićima.

I pored ovih priprema za pokret i drugih teškoća, u bolnici se život odvijao kao i dotada. Svakodnevno su lekari i osoblje vršili previjanje i pregled ranjenika i bolesnika. Svakodnevno su izdvajani prezdraveli i slati u svoje ili najbliže jedinice, a politički i partiski radnici držali partiske sastanke i konferencije, rasturali dnevne vesti koje su i pri najmanjem odeljenju odmah čitane.

IZMEĐU TARE I PIVE DO KONAČNE ODLUKE O PRAVCU IZLASKA RANJENIKA IZ OBRUČA

Mada teška, vojna situacija još nije izazivala među ranjenicima i bolesnicima uznemirenost i nervozu. I tako je to trajalo sve do 3 ili 4 juna. Tada je štab Južne grupe — Sedma i Treća divizija — u kome su bili Sava Kovačević, Radomir Babić, Radovan Vukanović i delegat Vrhovnog štaba, dobio od Vrhovnog štaba depešu da promeni pravac i da se sa lakšim ranjenicima i bolesnicima iz Centralne bolnice prebaci na istok, u Sandžak, preko reke Tare, a teže ranjenike sa obezbeđenjem da razmesti u pećine pored reke Pive. Ovo naređenje Vrhovnog štaba koje je odmah saopšteno Sanitetskom otketu, koji se nalazio u istoj zgradi sa štabom Južne grupe, u školi u Nikovićima, izazvalo je, međutim, veliku pometnju u upravi bolnice i kod ranjenika.

Ova je odluka, izgleda, bila donesena na savetovanju Vrhovnog štaba u Mratinju, na osnovu vojne situacije, kada je bilo rešeno da se Prva i Druga divizija probijaju preko Sutjeske i Zelengore stim da se kasnije Prva divizija prebaci preko pruge Sarajevo — Višegrad, a druga sa Vrhovnim štabom preko Treškavice na Bradinu.

Kad je štab Treće divizije dobio depešu bilo je veće. Sava Kovačević, Radomir Babić i delegat Vrhovnog štaba održali su odmah sastanak sa Gojkom Nikolišem, Herbertom, Vitom Cvetkovićem i Milijom Sekulović, i upoznali Sanitetski otek sa naređenjem Vrhovnog štaba i merama koje su već bile preduzete. Tada je bilo odlučeno da Nikoliš još u toku noći izda naređenje za pokret lakših ranjenika prema Sandžaku, a u isto vreme da organizuje prebacivanje i smeštaj teških ranjenika u pećine. Takođe je odlučeno da se odredi posebno rukovodstvo koje će ostati sa teškim ranjenicima — da se brine o njima, da im organizuje ishranu, lečenje i obezbeđenje, zatim da se izdvoje lekari i osoblje koje će sa njima ostati. Podvučeno je da se prilikom određivanja ljudi za ove zadatke biraju najpre oni koji poznaju teren, prilike i stanovništvo tog

kraja. Na istom sastanku bili su i određeni ti rukovodioci. Za komandanta — Mijuško Vukićević, za političkog komesara — Nikola Darčević, za zamenika političkog komesara — Sofija Pekić i za intendanta — Ljuba Mikić. Vita Cvetković, kao partiški i politički rukovodilac Sanitetskog otseka, bio je zadužen da im saopšti odluku, da ih upozna sa zadatkom i pomogne u organizovanju smeštaja ranjenika.

Ova odluka, donesena u krajnje teškoj situaciji, vrlo teško je padala svima nama. Kada su Savi Kovačeviću posle sastanka doneli večeru, upitao je:

— Otkud vam to?

— Pa, odavde iz bolnice, — odgovori mu kurir.

— Šta?! Uzeli ste ranjenicima jagnjetinu i doneli meni zdravom?! Nosi natrag, neću. — I, onako snažan, kao orlušina, istera kurira.

Osećao sam se prilično neugodno kad sam određenim rukovodiocima saopštavao odluku da teške ranjenike sakriju po pećinama i da sa potrebnim osobljem ostanu uz njih, da ih hrane i neguju i, ako zatreba, štite od neprijatelja. Oni su, međutim, to primili mirno, kao nešto sasvim normalno, što se razume. Dok se Sofija Pekić raspitivala za vojnu situaciju na položajima, Mijuško Vukićević, komandant i najstariji komunist je prkide:

— Ma ostavi to, drugarice. Kad nam je Partija poverila zadatak, ajde da požurimo da ga izvršimo, da što brže organizujemo prenošenje i smeštaj ranjenika.

Nikola Darčević se samo smeškao. Učinilo mi se da je bio zadovoljan i ponosan.

Još iste noći kolona sa nosilima krenula je dublje u planinu, u kanjone Pive. Lakši ranjenici i bolesnici i Dečji dom dobili su naređenje da se vrate natrag prema reci Tari, ka Sandžaku. Pokrenula se i ustalasala masa od nekoliko hiljada ljudi. Pored ranjenika i bolesnika, Dečjeg doma i zbega, Italijana koji su nosili ranjenike i onih koji su njih čuvali, istom stazom su prolazile i brigade i njihove bolnice i komore, zatim radionice i intendantura Vrhovnog štaba. Čule su se i mešale razne komande i dozivi, grdilo se i psovalo, odjekivali jauci i plač.

I to sve je prolazilo uzanom kozjom stazom koja se probijala između stena i provalija, sa Rudina do reke Pive. Izne-mogli italijanski zarobljenici prenosili su nosila sa teškim ranjenicima kroz gužvu, dok su se ostali ranjenici, koji su već bili stigli do prelaza Pive, vraćali natrag prema Sandžaku. Teški ranjenici su se zabrinuto raspitivali zašto ih odvajaju od bolnice, nećkali se i odbijali da se nose. Neki su čak i sa

nosila silazili, iako nisu mogli da se kreću, samo da ih ne odvajaju. Ali, većina je ćutke popuštala.

Lakši ranjenici i ljudi iz zbega, videći da teške ranjenike nose u drugom pravcu, poverovali su da je tamo manja opasnost, pa su krenuli za njima. Čula su se raspravljanja i objašnjenja, često oprečna i izrečena samo da bi se smanjila gužva. Tako se onima koji su hteli da idu za teškim ranjenicima govorilo da je u pravcu Sandžaka neprijateljski pritisak manji, a teškim ranjenicima, koji su odbijali da se nose u planinu — da je baš prema Sandžaku jak pritisak nemačkih jedinica i da su kanjoni jedini put gde se mogu izvući. Sve je to stvaralo zabunu, gužvu i paniku, dok su okolna brda odjekivala od pucnjave.

Mitraljezi su tkali beskrajnu pesmu, granate iz topova fijukale i rikale, mešajući se sa zavijanjem »Štuka«.

U takvoj situaciji teško se slušala komanda. Prva nepredviđena teškoća bili su nam bolesnici od pegavca, koji su stigli iz bolnice Treće divizije, i ranjenici iz divizija, kao i novi teški ranjenici koji su svakodnevno pristizali. Uz to, smanjila su se i sredstva za prebacivanje ranjenika, jer su seljaci, kad su se borbe približile, pobjegli iz sela zajedno sa stokom. Tako smo ostali i bez ljudi za nošenje nosila, i bez konja. A smanjio se i broj naših konja. Pošto ih stražari nisu dobro čuvali, komore raznih jedinica su ih uzimale za svoje potrebe, ne misleći kakve će to teške posledice imati za ranjenike. Doduše, Nikola Darčević je sa svojim ljudima odgovorio istom merom i brzo nadoknadio izgubljene konje. Ali, ni to nije bilo dovoljno. Zato smo jedan kraj nosila stavljali konju na leđa a drugi su držali partizani. Tako smo jedan deo teških ranjenika prenosili u kanjon Pive.

Brojno stanje ranjenika i bolesnika Centralne bolnice bilo je:⁷

[vrsta ranjenika] [iz koje su bolnice]					
	teških	konja- nika	nosila	svega ranjenika	svega sa osobljem
Bolnica broj 1	72	242	126	440	613
Bolnica broj 2	586	208	11	805	1.071
Bolnica broj 3	430	125	—	555	772
Svega :	1.088	575	137	1.800	2.456

⁷ Izveštaj Stanka Martinovića napisan između 3 i 6 juna 1943. (Original u Arhivu istoriskog odeljenja CK SKJ.)

Ovaj broj se menjao, jer u izveštaj nisu ušli ranjenici koji su u toku dana stizali iz drugih bolnica ili sa položaja kao ni oni koji su iz bolnice odlazili u jedinice.

Glavnina Centralne bolnice je krenula za Sandžak preko Tare. Uto je stiglo naređenje štaba Južne grupe da se pokret ranjenika za Sandžak obustavi, jer su jedinice koje su pripremale prelaz preko reke javile da se na desnoj strani Tare pojavio neprijatelj. O ovoj promeni situacije štab Grupe je obavestio Vrhovni štab i predložio da i oni, sa Centralnom bolnicom, krenu za Vrhovnim štabom i glavninom. Petog juna uveče stigao je odgovor. Vrhovni štab je naredio da se teški ranjenici sa potrebnim osobljem i obezbeđenjem sklone u kanjon Pive i Sušice, a jedinice Sedme i Treće divizije sa pokretnim ranjenicima i bolesncima da usiljenim maršem krenu za glavninom i Vrhovnim štabom.

Sa ovom novom odlukom Vrhovnog štaba upoznat je odmah i Sanitetski otek, i već u toku noći počeo je novi pokret ranjenika prema Pivi. Da bi se pokret ubrzao, a naročito što bolje organizovao prelazak preko reke, Nikoliš je poslao hitno naređenje članu Sanitetskog oteka Stanku Martinoviću, koji se nalazio na Pivi, da odmah organizuje prebacivanje ranjenika. Njemu su, pored ostalih, uputili u pomoć i dr Miroslava Šlezingera, takođe člana Sanitetskog oteka i dr Voja Đukanovića, referenta Sanitetskog oteka.

Prelazak preko Pive počeo je 6 juna u zoru. Nemci su već bili zauzeli most kod Mratinja, pa su jedinice Sedme divizije morale da grade drugi ispod vodenice kod sela Gornjeg Kruševa. Čim je most bio gotov, počeo je prelazak boraca i ranjenika.

Ovaj ponovni prelazak Pive odvijao se pod mnogo nepovoljnijim uslovima. Nemci su stalno tukli preciznom artiljeriskom vatrom i bombardovali iz aviona. Ali, pošto je to bilo jedino mesto prelaza pokret se nije smeo prekidati.

Uveče 6 juna, oko 21 časa, Vrhovni štab je svome delegatu u štabu Južne grupe u Nikovićima uputio naređenje kojim se obustavlja svako prebacivanje jedinica i ranjenika na levu obalu Pive i naređenje da se svi teži ranjenici posakrivaju po katinima i pećinama u rejonu Durmitora i Pive, a da se pod zaštitom mostobrana svi ranjenici »pešaci« i »konjanici« prebace na desnu obalu Tare i razmeste na Ljubišnjoj Planini; »ako postoji mogućnost brzog prebacivanja ka Goliji (jugoiistočno od Avtovca) onda tamo uputiti izvesne bataljone iz Pete crnogorske odnosno Prve dalmatinske brigade« — rečeno je u naređenju. Dalje je naređeno da na levoj obali Pive ostanu sve jedinice 7 divizije »koje su se već prebacile i neka odmah

krenu pravcem Vučevo — Suha Gora — Lokva... (kraj naređenja nije sačuvan)«. ⁸

Sedmog juna ujutru je delegat Vrhovnog štaba u štabu Južne grupe upoznao Sanitetski otek sa odlukom Vrhovnog štaba u pogledu ranjenika i objasnio ozbiljnost situacije, naglašavajući pritom da je u pitanju ne samo spasavanje ranjenika i bolnice, već izvlačenje i opstanak uopšte Glavne operativne grupe sa Vrhovnim štabom.

Postavilo se pitanje šta da pod takvim uslovima radi Sanitetski otek. Veći deo ranjenika Centralne bolnice već je bio preko Pive i svi su znali da ni ostale pokretne ranjenike koji idu prema prelazu Pive nikakva sila ne može više zadržati na ovoj strani. Zato je odlučeno da oni koji su pošli — produže i dalje, pa kako se probiju. U štabu Grupe bili su mišljenja da bi neki od članova Sanitetskog oteka trebalo da pođe sa ovim ranjenicima a neki da ostanu, predloživši da to sami odlučimo. Na sastanku članova Oteka kome smo bili prisutni Gojko Nikoliš, Herbert Kraus i ja, niko se nije javio dobrovoljno, te je delegat Vrhovnog štaba predložio da ja, zbog bolesti i iznemoglosti, ostanem, a da Nikoliš i Kraus krenu za kolonom. Tako sam sa članovima politodela i ostalim rukovodiocima bolnice ostao da smeštam teške ranjenike.

Prebacivanje teških ranjenika u planine išlo je vrlo sporo — nije bilo ljudi, nije bilo konja. Stajali smo skrštenih ruku — nismo imali mogućnosti da organizujemo prenošenje. Najzad se nešto počelo raditi. Posle toga sam otišao kod delegata Vrhovnog štaba i zatražio da pođem sa ranjenicima koji su krenuli prema glavnini. Prvo me je savetovao da ne idem. Bojao se da neću izdržati. Ali, ja sam bio uporan... dozvolio mi je.

OD PIVSKE PLANINE DO SUTJESKE

Požurio sam prema Pivi. Moram priznati da sam se ubrzo pokajao što sam pošao. Putem sam nailazio na ranjenike na nosilima. Stajali su tamo gde ih je zateklo naređenje o obustavljanju pokreta preko Pive. Oko njih su stajali zbunjene bolničarke i nosači, dok su ranjenici — »pešaci« i »konjanici« žurili preko Pive, kako je ko mogao, probijajući se pored nosila, goveda i konja. Gledali su me, ali me niko ništa nije pitao. A ja sam prolazio osećajući se kao krivac što sam ih ostavljao. Što će biti s njima — nisam smeo da mislim.

Putem je bila neverovatna gužva. Niko se nije obazirao niti sklanjao od aviona koji su stalno kružili, bacali bombe na

⁸ Citirano po P. Tomcu: Peta neprijateljska ofanziva, Vojnoizdavački zavod JNA »Vojno delo« 1953, 217 s.

kolonu i mitraljirali. Svaki je žurio. Jedni na zapad, prema glavnini i Vrhovnom štabu, a drugi prema Sandžaku. I jedni i drugi bili su uvereni da je u pravcu gde žure — jedini spas. Između njih, uz stazu, stajala su nosila sa ranjenicima, sa kojih su nas upitno gledale njihove užagrene oči. Često smo preskakali preko raznetih nosila i ljudskih tela.

Ali, svi su žurili napred, samo napred, bez obzira na prepreke.

Na mostu na Pivi gužva je dostigla vrhunac. To je bio gotovo prelaz preko žice. Uski viseći most, ni metar širok, spajao je dve obale, između kojih je bučala strašna reka. Preko njega su prelazili borci Sedme banijske divizije, mešajući se s članovima AVNOJ-a, decom iz Dečjeg doma, ranjenicima i bolesnicima, osobljem bolnica, intendanture, borcima, ženama i zbegom. Ne obazirući se na garnate koje su u određenom razmaku sa mosta kao sa grozda skidale i raznosile tela — ljudi su prelazili. Njima su se bile pridružile bombe i mitraljeski rafali iz aviona. Pa i pored toga, na uski most su hrlile sve nove i nove grupe boraca i ranjenika, žena, dece i staraca, žureći ka drugoj obali kao da je tamo bio siguran spas.

Pri takvom stanju, na prelazu nije mogao da se uvede nikakav red — niko nikoga nije slušao, naročito ranjenici i bolesnici. Stanko Martinović, Šlezinger, Mileva Vuković, Radomir Burić, Radovan Vojvodić, Senka Leković i drugi lekari i rukovodioci iz bolnice nastojali su da što više ljudi pređe na levu obalu Pive. Na desnoj strani čekala je, i stalno rasla, masa ranjenika.

Kad sam prešao na drugu stranu, srela me je jedna mala bolničarka, Crnogorka. Reče da me traže drugovi iz Osme banijske brigade. Od njih sam dobio naređenje da se ubrza prelazak ranjenika, jer »ukoliko se u toku noći ne prebace na Vučevo ne zna se da li će se sutradan uopšte prebaciti«. U toku noći mi smo uspeali da ubrzamo prebacivanje. Bilo je lakše, jer je noću samo artiljerija tukla most, pa se moglo brže prelaziti.

Po prelasku Pive trebalo se penjati uz kanjon, ka vrhu Vučeva, kroz vrlet i stenje, stazom kojom dotada izgleda ljudska noga nikada nije kročila. Išli smo celu noć da bi tek ujutru izbili na Vučevo. Usput smo prolazili pored leševa ranjenika. To su bili oni koji su sinoć izbegli granate i bombe na mostu, a sada su ovde podlegli gladi i umoru.

Jedva sam se kretao. Kadgod bih zastao, kraj mene se stvarala ona mala Crnogorka, hvatala me pod ruku i vodila. Bilo me je stid, ne samo što je bilo slabijih od mene, već i zato što je i ona sama bila toliko slaba da je čovek prosto očekivao da će pasti od umora.

Na Vučevu su Nikoliš, Herbert i Vojo Đukanović organizovali prihvatanje ranjenika i bolesnika. Svi su, kako je ko pristizao, uz pomoć rukovodilaca bolničkih uprava i komandi bolničkih bataljona i četa ponovo svrstavani u čete i vodove. Tu je svaki dobio nešto mesa i kaše. Meso se jelo živo, jer se vatra nije smela ložiti zbog aviona. Teži ranjenici su bili smešteni po stočarskim kolibama, a lakši u šumi pod drvećem.

Sa Vučeva ranjenici su iznenada krenuli 8 juna ujutru. Te noći štab Sedme divizije, koji se takođe zatekao na Vučevu, dobio je naređenje od Vrhovnog štaba da što brže krene za njim ne čekajući Treću diviziju i bolnicu.

Komandant Sedme divizije, Pavle Jakšić upoznao je Nikoliša sa naređenjem Vrhovnog štaba. Tom prilikom su se dogovorili da sa divizijom krenu iz bolnice samo oni koji mogu sami da idu, kako ne bi zadržavali i usporavali pokret jedinice. Oni koji ne mogu da pešače sa jedinicom trebalo je da ostanu na Vučevu i sačekaju dok stignu brigade Treće divizije. Naređen je pokret. Kad su se postrojili, ja sam im, kao član Sanitetskog otseka, po dogovoru sa Jakšićem i Nikolišem, izložio situaciju u kojoj smo se nalazili, upoznao ih sa naređenjem Vrhovnog štaba koje je dobila Sedma divizija i sa odlukom komandanta te divizije, pod kojim uslovima ranjenici i bolesnici mogu poći sa divizijom. Pozvao sam sve koji su se osećali sposobni da mogu ići. Kad su svi izjavili da će ići, ponovio sam im još jednom uslove, a zatim sam komandantima bolničkih bataljona naredio da se usput ne zadržavaju zbog ranjenika koji zaostanu.

Kada su 8 juna krenule brigade Sedme divizije, sa njima su pošli i svi ranjenici i bolesnici Centralne bolnice i Dečjim dom. Na Vučevu, tog dana, nije ostao ni jedan ranjenik. Duž celog daljeg pokreta prema Sutjesci ranjenicima su pomagali borci i rukovodioci Sedme divizije. Nosili su ih i vukli i njihovi zdraviji drugovi, pa i sami lakši ranjenici, samo da ne ostave svoje ratne drugove sa Kupresa, Livna, Treskavice, Užica, Bihaća, Kozare, Banije i Šumadije. A kako smo se i mogli rastati od tih junaka kojima su od rana, bolesti i gladi ostale još samo oči, svetle, tople, drugarske oči.

Može se reći da se od Vučeva do Sutjeske bolnica nije razlikovala od borbene jedinice sa kojom je išla. Razlika je bila samo u tome što su borci držali položaje, borili se i zaštićivali bolnicu. Takva briga drugova i sjedinjavanje operativne jedinice sa bolnicom bilo je jedinstveno i došlo je kao posledica situacije u kojoj smo se tog dana, 8 juna, nalazili.

Uveče smo kod Suhe Gore zastali da prenoćimo. I s leve i s desne strane bio je neprijateljski front. Na nekim mestima

od jedne do druge neprijateljske linije bilo je jedva 4 kilometra.

Noć uoči 9 juna proveli smo u borovoj šumi, gotovo na nogama, ne ložeći vatru. Nije smelo ni da se govori glasno. Ranjenici su se odmarali na suvom lišću ispod borovog drveća. U daljini su se videli veliki plamenovi. Znali smo — to gore sela na Pivskoj Planini. Pitali smo se šta li je sa našim teškim ranjenicima. Nikoliš je išao od grupe do grupe. Možda je očekivao prekor, kritiku ili psovku? Ali, ranjenici su nemo gledali prema jugu, prema planini gde su gorele vatre.

Ujutru rano, kad smo krenuli prema Dragoš-Sedlu, Pavle Jakšić nas je upozorio da su na Magliću Nemci. Naredio je da se krećemo samo kroz šumu. Ali, kad smo prolazili pored neke lokve grunuli su topovi i zafijukale granate. Zaklanjajući se iza debelih bukava, produžili smo pokret bez zastoja i, začudo, prošli bez gubitaka. Predveče 9 juna stigli smo do Sutjeske, nešto južnije od sela Tjentište. Tu u šumi zadržali smo se do mraka radi odmora i priprema za prelazak. Štab divizije je poslao patrole da ispituju teren za prelaz i uspostave vezu sa našim jedinicama preko Sutjeske.

Dok se Sedma divizija sa Centralnom bolnicom i drugim delovima pripremala na desnoj obali za prelazak Sutjeske, na levoj obali su se vodile teške borbe. Tutnjali su topovi i minobacači, zujali avioni i odjekivale eksplozije bombi. Sve se treslo uz potmulu tutnjavu. Avio-bombardovanja su se čula sasvim blizu. Tražeći zaklon, bacali smo se u jaruge i uvale sa vodom.

Drugove iz Sanitetskog oteka često su pitali rukovodioci ranjeničkih grupa i bataljona kada će se i gde prelaziti reka, da li je duboka, ko će da pomaže ranjenicima prilikom prelaska i sl. Niko od nas nije znao ništa pouzdano. Znali smo samo da Sedma divizija dugo nije uspela da uspostavi vezu sa jedinicom koja je s one strane reke vodila borbu s Nemcima. Jedni su tvrdili da tu drži položaj neka dalmatinska, drugi neka krajiška brigada. Govorilo se da smo ostali bez veze, pošto se brigada povukla. Sva ta nagađanja unosila su uznemirenost i zabunu među borce i ranjenike. Mnogi su išli od jednog do drugog, prisluškivali razgovore i raspitivali se o svemu. Hvatala ih je panika i uznemirenost. Ali, ipak, većina je bila prilično hladnokrvna. Znali smo da su tamo drug Tito, CK KPJ, Vrhovni štab i naše najbolje brigade. Zato smo svakog uveravali da će posle prelaska Sutjeske ići lakše.

U tom iščekivanju i uzbuđivanju pao je i mrak. Otpočeo je pokret. Posle dugog padanja, preturanja i valjanja stigli smo do reke. Tek tada smo videli koliko smo daleko bili od bojišta i koliko smo bili u zabludi kada smo se sklanjali od

bombi koje su avioni bacali na položaje preko reke. Satima smo se spuštali kroz šumu i sa velike visine, niz strminu, suljali se. Sva sreća što je noć bila puna mesečine.

PRELAZAK SUTJESKE

Naša kolona je u toku noći 9/10 juna počela da prelazi preko Sutjeske. Prelaz je bio dobro organizovan. Svaki je prelazio čim bi stigao do mesta prelaza. Pošto se reka gazila, a voda brza, drugovi iz divizije prebacili su s jedne na drugu obalu čelično uže za koje smo se pri prelasku držali. Međutim zbog velikog broja i žurbe, nisu svi mogli da prelaze držeći se za uže.

Nemci su postavili topove još u toku dana koji su noću tukli samo mesto prelaza. Žurili smo da pređemo između jedne i druge serije granata. Na drugom mestu se nije moglo preći zbog stena. Zato je i nastala gužva, dovikivanje i vrisak. Živi lanci, koje su borci pravili prilikom prelaska, hvatajući se za ruke, kidali su se — pojedinci su padali i bujica ih je nosila. Ali, nisu stradali samo ljudi iz bolnice. Mnogo više je stradalo boraca iz Sedme banijske divizije, koji su pomagali u prenošenju ranjenika preko reke. Prema nekim dokumentima stradalo je oko 30—40 boraca samo iz Sedme i Osme brigade. Borci su, pored ranjenika i bolesnika, morali da prenose i decu iz Dečjeg doma.

Sa kolonom Sedme divizije išli su i mnogi članovi AVNOJ-a. Tu je bio i Vladimir Nazor koga su, takođe, borci i politički radnici preko reke morali da prenose.

Prelazak je bio završen 10 juna ujutru, kad je granulo sunce. Za čitavo to vreme na obali su bili rukovodioci brigada sa komandantom divizije, Pavlom Jakšićem, i političkim komesarom, Đurom Kladarinom. Stalno se čulo: »Brže, brže«. Kako je ko izlazio, morao je da hita bez zadržavanja prema brežuljcima Vilinjaka i Ozrena. Žurilo se, jer se nije znalo gde se nalaze naše a gde neprijateljske jedinice. Tu smo saznali da štab Sedme divizije nije uspostavio vezu sa našim jedinicama.

Meni je ovaj prelaz ostao u sećanju kao spuštanje u dolinu, kroz šumu, niz stenje i vododerine, kroz mrak. Išao sam sa Mihailom Švabićem, Zoranom Žujovićem i drugima. Bilo je užasno. Silazili smo prema mestu gde su padale granate. Pitali smo se ko je naredio da se tu spušta, kritikovali i psovali onoga ko je izabrao baš to mesto za prelaženje. Pri silaženju Švabiću je strojnica otkakivala i udarala ga po grudima i bradi. Iscrpen i malaksao, stalno je posrtao. Meni je bilo lakše, jer nisam imao puške. Nosio sam samo veliki revolver — parabelum.

Strojnica, kakvu je imao Švabić — bila mi je san. Iskoristio sam priliku i predložio mu da se menjamo. Na moju radost, Švabić je pristao. Zamenili smo oružje.

Na Sutjesci mi je neko dao konja. Čini mi se da je to bio moj konj. Uz pomoć jednog druga uzjahao sam i krenuo preko reke. Po prelasku vratio sam konja po kuriru i više ga nisam video.

Bio sam toliko umoran da sam želeo makar pet minuta da stanem, da se odmorim. Nagovarao sam Mihaila Švabića da se malo odmorimo. Ali Ljubinka nije htela ni da čuje. Prosto nas je gurala napred. Švabić se jedva kretao. Išli smo, padali, dizali se, pomagali jedno drugom. Tek oko 11 sati, kad smo se našli kod Vilinjaka i Ozrena, dat je kratak odmor. Ali, samo što smo seli, sa južne strane zaštektaše »šarci«. Odmah nam se povrati snaga, potrčasmo napred. Pucnjava je odjekivala i sa drugih strana. Neki rukovodioci javiše da još nisu stigli svi ranjenici. Otišao sam u štab Sedme divizije da se dogovorim sa Jakšićem da se nekako zadrže položaji dok ne stignu svi ranjenici. Ali, dok smo razgovarali počese pristizati borci sa položaja, a za njima Nemci. Shvatio sam situaciju i naredio ranjenicima da žure prema Lučkim Kolibama. Sva sreća, teški ranjenici nisu bili sa nama. Pojavile su se i »Štuke«. Iako su bombe padale veoma blizu staze kuda je prolazila kolona, niko nije tražio zaklon.

KROZ ZELENGORU

— Druže, ponesite me, spasite me, ne ostavljajte me, — čulo se često.

Na putu ležao je jedan borac i molio za pomoć. Pogledao sam ga — krupan čovek, ranjen u obe noge. Ostao je iza jedinice koja je vodila borbu. Pogledao sam oko sebe. Bio sam sam. Jedva sam se kretao.

— Daj mi pištolj, ubi me, druže, ne ostavljaj me!

Bio je teško ranjen. Nemci su nam bili za petama. Za trenutak sam zastao, zamislio se, i pošao dalje. Nisam ga mogao ubiti, a još manje poneti. Za mnom je dopirao glas:

— Ne ostavljaj me, druže, ubi me.

Svuda naokolo vodila se borba — grurali minobacači i topovi, štekali mitraljezi, zujali avioni. Iznad glave jezivo su zavijale »Štuke« i sipale bombe od čijih su eksplozija sva brda odjekivala. Kao da je nastao smak sveta. Išli smo dalje kroz šumu i klance. Nad jednom strminom držao sam ranjenog druga za ruku da ne padne. Međutim, konj se spetakao i svi troje smo se sručili jedno preko drugog... Jedva smo se izvukli. Konj mi je nogom probušio kaput i tako me vezao za sebe.

Zahvaljujući samo velikoj naslazi opalog lišća izvukli smo se sa nekoliko čvoruga i ogrebotina koje se u to vreme nisu računale u povrede.

I bolnica je, kao i borbene jedinice, morala često da prelazi mesta koja su bila pod stalnom vatrom neprijatelja. Na jednom mestu u šumi, koje je bilo tučeno artiljeriskom vatrom, moralo se stajati i čekati dok ne nastane mali prekid. Tako smo Herbert Kraus i ja, koristeći trenutna zatišja, da bismo se, skačući od drveta do drveta, prebacivali napred.

A malo dalje se prolazilo kroz jednu uvalu usečenu između brda, dok su nas s vrha jedne i druge strane zasipali mitraljeski rafali. Ljudi su padali. Tela mrtvih su zatvarala prolaz. Ali, nije se imalo kud, moralo se ići napred baš kroz tu uvalu, pod kišom kuršuma, i uzdati se samo u slučaj da prođeš čitav.

Kada smo stigli do jednog jezera, levo od Lučkih Koliba, pomislili smo da smo se izvukli, iako su avioni bombardovali položaje ispred nas (malo ulevo) i smenjivali se neprestano jedni za drugim. Ali, još jednom smo se prevarili. Ubrzo su »Štuke« i iznad nas počele da fijuču sipajući bombe i čeličnu kišu. Letele su tako nisko, činilo se da krilima dodiruju grane drveća. Delovi ljudskih tela leteli su na sve strane.

Ovo bombardovanje bolnice i jedinica Sedme divizije kod Lučkih Koliba trajalo je do mraka. Poginulo je dosta ranjenika i boraca. Poginuli su i neki članovi štaba brigade. To su bili najteži gubici koje je neprijatelj naneo ranjenicima.

Posle bombardovanja naišla je Ljubinka i rekla da je drug Tito ranjen. Zahvatio me strašan nemir i sumnja. Laknulo mi je kad je rekla da je lakše ranjen u ruku.

Najzad, bila je i jedna radosna vest. Saznao sam da je štab Sedme divizije uspostavio vezu sa Vrhovnim štabom i brigadama koje su bile pred nama. Bio sam čvrsto uveren da ćemo se probiti iz obruča kad smo zajedno sa Titom. Uskoro su stigli Radomir Burić, komandant Bolnice br. 3, i Senka Leković, zamenik političkog komesara te bolnice. Saopštili su nam da su kod Ozrena i Vilinjaka Nemci zarobili izvestan broj ranjenika iz dva njihova bataljona, Dečji dom i celu bolnicu Sedme banijske divizije.

U prvi mah vest mi je izgledala neverovatna. Naredio sam Buriću da sa jednom patrolom pođe nazad da proverí stanje i sačeka one ranjenike i decu koji su se probili. Nažalost, ti delovi bolnice nisu stigli do nas.

Sa ranjenicima, pored ostalih, bila je zarobljena i Mileva Vuković, politički komesar Bolnice br. 3, koja je sa svojom dvogodišnjom devojčicom, po dužnosti, išla na začelju kolone. Njena devojčica nas je potsećala na mir, i mi smo je svi sma-

trali za svoju. Svi smo je voleli i čuvali, a sada, eto, i nju su zarobili, i ubiće je, kao i ostalu decu iz Dečjeg doma.

Posle spajanja kolone Sedme divizije sa glavninom krenuli smo sa Lučkih Koliba noću između 10 i 11 juna preko Balinovca za Jablanovo Brdo i Mrčin Kolibe, pored samih nemačkih položaja. Nemci nisu pucali sve dok nije naišlo začelje. Diskutovali smo kako su Nemci glupi. Osetili su da prolazimo, ali nisu otvarali vatru, jer verovatno nisu dobili naređenje. Za vreme tog pokreta ranjenici i bolesnici su se kretali sa borbеним јединицама. Mnogi su se i priključili svojoj brigadi kada bi naišla. Imali su oružje: puške i bombe koje su im bile dobrodošle kada su Nemci blizu Miljevine pokušali da preseku jedan deo kolone koju su sačinjavali ranjenici.

Tu je put prolazio jednom golom udolicom. Neprijatelj je bio zaposeo čuke s jedne i s druge strane i tukao po nama. A kad je naišla kolona ranjenika, počeo je da se spušta, pokušavajući da je preseče i zarobi taj deo bolnice. Ali, ranjenici su izvršili juriš i odbacili ova neprijateljska odeljenja, uz gubitke na obe strane. Tako je zadržan ovaj prolaz iako su Nemci i dalje zadržali položaje na čukama. Kolona je produžila kroz udoljicu, bez ikakvog zaklona, tučena mitraljezima sa čuka. Svaki je prolazio sa osećanjem da će biti ranjen i okretao se da pogleda ko je do njega — da li će ga poneti ako bude ranjen. Mitraljezi su tukli, i kiša od metaka kosila je nisko po zemlji. Staza se pušila od prašine koju su dizali kuršumi. Ranjenici su prolazili, trčeći na svoj način kako bi izbegli ponovo ranjavanje. Mnogi su, zahvaljujući baš tome, prošli bez posledica, mada ih je dosta bilo ranije ranjavano i to u noge koje su u toj situaciji bile važnije od svega.

Kad su ranjenici popodne stigli do položaja naših jedinica kod Miljevine, morali su čekati dok se ne raščisti prolaz preko drumu Foča — Kalinovik.

PRELAZAK PUTA FOČA — KALINOVIK

Dan je bio sunčan i vedar. Naše brigade su nastojale da prošire otvor koji su napravile Prva i Druga proleTERSka divizija. Nemci su jurišali da ga zatvore. Na tom uskom prostoru čovek nije mogao nigde da se zakloni. Svuda su leteli delovi bombi, granata i mina i zujali meci. Pa ipak, tenkovi su nam zadali najveće teškoće. Zbog njih se kod mnogih od nas radala sumnja u mogućnost proboja. Međutim, postali smo malo raspoloženiiji kada se pronela vest da su borci Druge proleTERSke brigade onesposobili jedan nemački tenk i da su se ostali tenkovi malo povukli.

Primetio sam neku promenu kod onih oko mene. Postali su nekako veseliji i smeliji. Svi su gledali u jednom pravcu.

— Stigao je drug Tito — pronese se među ranjenicima.

Sada sam ga i ja video. Sedeo je na jednom obronku, u zelenoj pšenici, sa rukom u zavoju, vezañom o vrat. Obasjan suncem, bio je ozbiljan, ali ne i zabrinut. Oko njega stajali su Aleksandar Ranković i drugi članovi CK i Vrhovnog štaba.

Kada smo krenuli prema drumu, zapucalo je sa svih strana. Zastasmo za trenutak da se dogovorimo da li da pošaljemo prethodnicu od pokretljivijih ranjenika. Uto je prišao drug Marko i upitao:

— Šta je to, drugovi? O čemu se radi?

— Eto dogovaramo se, druže Marko, da pošaljemo prethodnicu.

— Pričekajte malo, drug Stari će ići napred.

Kada je otišao pogledali smo se zastiđeni, verujući da je osetio naše kolebanje.

Tito je pošao prema drumu, a pratnja za njim. Naša kolona je produžila za njima. Potokom ispod mosta prešli smo drum koji su tukle granate iz tenka, i uveče 12 juna našli se kod Miljevine. Nastalo je veliko olakšanje. Bili smo izvan neprijateljskog obruča o kome se govorilo danima i noćima. Tražili smo nešto za jelo. Može se zamisliti šta je značilo za jedno selo koje je moralo da nahrani toliko gladnih ljudi. Očistili smo ga kao skakavci. Idući za kolonom sa dr Dulićem, svratio sam u kuću gde je bio štab Druge divizije (komandant Peko Dapčević, politički komesar Mitar Bakić i drugi). Na vatri se pekla ovca.

Seli smo da se odmorimo i nešto pojedemo. Ubrzo za nama u kuću je ušao i drug Tito sa pratnjom. Kad je naišao mnogi od nas smo hteli da izađemo. Međutim, on je naredio da ostanemo i da se odmorimo. Čak nam nije dozvolio ni da mu napravimo mesto bliže vatri. Bilo nam je prijatno što nas je zadržao, ne toliko radi vatre, odmora i jela, iako smo bili gladni, koliko što smo bili blizu njega i slušali ga. Iako umoran, Tito je razgovarao sa Pekom i Mitrom, interesovao se da li su umorni, na kome su se položaju u toku dana nalazili i kako su se razvijale borbe. Pitao je da li su imali municije, da li su jeli, koliko je boraca poginulo. Raspitivao se za imena i prisećao se da li nekog lično poznaje.

Posle dva sata drug Tito je naredio pokret. U toku čitave noći ranjenici i borci su žurno prelazili preko druma Kalinovik — Foča. Sutradan, još od zore nemački avioni su kružili i tražili nas. Međutim, naše jedinice su se kretale prema Romaniji, u vidu lepeze, kroz šumarke, te nisu mogli da nas prate i nanose nam veće gubitke, iako su bombardovali i mi-

traljirali svaki šumarak. Pa i pored toga nismo prošli bez gubitaka. Kada je 2-gi bataljon Desete hercegovačke brigade predveče prolazio kroz selo Jabuku, nadleteo je avion i bacio bombe. Jedna je pogodila kolonu u pokretu. Odjeknula je eksplozija. Oko pećine, gde sam bio sa dr Dulićem, zasvirala su parčad bombi i kamenja. Istrčali smo napolje i zatekli vrlo težak prizor. Na kamenu je ležalo desetak raskomadanih boraca. Nekima, kao profesoru Danilu Vukailoviću, bile su otsečene noge, drugima ruke... Bilo je strašno. Ranjenici su se previjali u mukama. Tu su bili mnogi lekari i bolničarke. Stigao je i drug Nikoliš. Skupljali su ih i previjali. Neki su bili tako raskomadani da im se nije moglo pomoći. Lekari nisu imali sredstava da im ublaže bolove. Ranjenici su molili da ih ubijemo, naročito jedan omladinac koga se dobro sećam:

— Druže komesare, ubi me, meni nema leka...

— Čuti — umirivao ga je komesar, okrećući se da mu ne vidimo suze.

Suze su navirale i nama.

Našao je i drug Tito i zamerio rukovodiocima što su izložili borce ovoj pogibiji; naredio je da se ranjenicima ukaže pomoć i da se ponesu. Onaj mladić je još uvek molio:

— Ubi me, druže komesaru, ubite me drugovi.

»Možda ovde i nema drugog izlaza« — mislio sam zbu-njeno. U glavi mi se zamutilo. Pošao sam teturajući se. Neko me je prihvatio i odveo dalje.

*

Ranjenici i bolesnici su predstavljali najteži problem u toku NOB. Zbog svirepih postupaka neprijatelja prema ranjenim i bolesnim partizanima, kao i lekarima i drugom sanitet-skom osoblju, bili smo u većini slučajeva prinuđeni da ranjenike i bolesnike vodimo sa borbenim jedinicama ili ih držimo u njihovoj blizini. To je ne samo usporavalo izlečenje, već je umnogome i povećavalo invalidnost i smrtnost kod ranjenika, usporavalo pokret i umanjivalo borbenu sposobnost trupa. To se naročito ispoljilo u toku marša preko Neretve i Prenja upro-leće 1943 godine. Zbog svega toga neki naši lekari, videći veliki broj teških ranjenika koje je trebalo nositi, započeli su početkom Pete ofanzive diskusiju o opravdanosti nošenja teških ranjenika i bolesnika, pogotovu onih za koje nije postojala verovatnoća da će ostati živi i kad bi se lečili u boljim uslovima i mirovanju, a kamo li pod uslovima teških pokreta preko planina i reka, bez hrane i nege. U tim diskusijama lekari su se podelili. Većina ih je bila, a naročito komunisti, da se uopšte ne diskutuje o tome. Drug Aleksandar Ranković je, kad su ga

upoznali sa ovom diskusijom, rekao pored ostalog i to da »drug Tito i Vrhovni štab uvek podvlače da se svaki naš ranjenik mora po svaku cenu izvući sa položaja, bez obzira na žrtve. To je zakon za nas komuniste, naš moral i shvatanje humanizma. To moraju svi da znaju i toga da se drže«.

A to shvatanje je bilo krv i meso svih naših drugova — boraca. U jednoj borbi ranjavano je ili ginulo 5 pa i 10 boraca i bolničarki, samo da bi se izvukao sa položaja ranjeni drug. I nikada se o tome ni u jednoj jedinici nije diskutovalo. I baš zato, kad polaze u borbu naši borci ne brinu što će sa njima biti ako budu ranjeni, niti ko je u njihovoj blizini da bi im ukazao pomoć ili ih izneo sa položaja, jer je briga o svome drugu bila obaveza i dužnost svakog borca i rukovodioca.

Od onih ranjenika 2-og bataljona Desete hercegovačke brigade svi su bili previjeni. Dvojica su još pre polaska umrli, a tokom daljeg pokreta još četvorica.

Docnije, u oslobođenom Beogradu, na zasedanju AVNOJ-a, kad je drug Tito sreo Čedu Kapora, komesara Desete hercegovačke brigade u Petoj ofanzivi, setio se i tog slučaja i pitao za sudbinu tih ranjenika.

SUDBINA DEČJEG DOMA

O putu Dečjeg doma do Sutjeske i o prelasku preko reke pričala mi je Jolanda Levinger, politički komesar Dečjeg doma:

»Do Sutjeske smo stigli dobro. Za sve vreme puta Miodrag Miljković-Zeja išao je napred, Ada Prica i ona Zagrepčanka, profesorka, u sredini, i ja — na kraju kolone. Ni jedno dete nije zaostalo. Imali smo muke samo sa jednom osmogodišnjom devojčicom. Bila je teško bolesna od tuberkuloze i nije mogla sama da ide. Molila nas je da je ostavimo, da je ne mučimo i da se mi ne mučimo. Govorila je:

— Drugarice politički, ostavi me, zarobiće te zbog mene.

Ljubila me je i molila da je ostavim. Bila je vrlo bistra. Nisam htela da je ostavim. Nosila sam je na rukama i pričala joj kako ću je, kad se završi ofanziva, smestiti u selo i negovati i ona će ozdraviti. Nepoverljivo se smeškala i ponovo me molila da je ostavim. Naravno, ja je nisam slušala, nosila sam je i dalje. Umrila mi je na rukama, negde pred Sutjeskom. Nešto u to vreme kad je ona umirala, nastala je zabuna u našoj koloni. Neke žene su bile zaostale, pa je komandant naredio da se niko ne čeka, nego da svaki ide napred kako može, jer je takvo naređenje dobio. »Mora se žuriti«, govorio je, »da bi se reka prešla u toku noći i da je pitanje, ukoliko se to ne postigne, da li će se posle toga uošte moći da pređe«. To je izazvalo paniku. Naročito kada se kolona u mraku prekinula

i Zeja sa jednim delom otišao napred. Žene u drugom delu kolone zahvatila je panika. Legle su sa decom, govoreći da više neće da lutaju i da će tu sačekati dok ne svane. Govorila sam im da je situacija teška, da se ne sme gubiti vreme, jer ko zna šta se sve u toku noći na prelazu može da dogodi, mogu ga i Nemci zauzeti, i da zato treba žuriti za vojskom koju smo čuli kako pored nas prolazi. Ali, niko nije hteo ni da me sasluša. Počela sam i pojedinačno da ih ubeđujem, ali su svi odgovorili:

— Beži, ostavi me na miru da se odmorim. Ako ti se ide, ti idi, mene ne diraj!

Prigrlivši svoju decu žene su ležale i nisu htele ni da mrdnu dalje uprkos svih opasnosti o kojima sam im govorila. Toliko ih je sve zahvatila demoralizacija, umor i ravnodušnost. Kada sam odlučila da idem sama, ne čekajući nikog, sa mnom su pošle Ada Prica, jedna žena — Banijka sa malim detetom, čiji je muž bio borac, i dečaćić Đorđe Umičić. Kod Sutjeske smo stigle Zeju sa ostalom decom. Manju decu borci su prenosili na leđima, dok su veći dečaci morali da gaze, držeći se starijih u lancu. Borci su im pritrčavali u pomoć pa su se neki, spasavajući decu, i podavili.

Neka deca su se plašila vode i na sav glas su plakala. Mali Đorđe Umičić do pola reke je išao lepo, ali se onda uplašio. Voda je bila ledena i brza. Pustio je prethodnika i prekinuo lanac. Sva sreća što ga je Ada Prica čvrsto držala za ruku, pa nas je voda sve troje ponela do drugog lanca koji nas je zadržao. Tako smo prešli na drugu stranu, padajući više puta u vodu.

Za sve vreme oko nas su padale granate. Na obali, s jedne i druge strane reke, ležali su mrtvi i teško ranjeni. Na rukama i kolenima vukli su se da bi išli dalje, ne tražeći pomoć od drugova. Pri prelasku Sutjeske Zeja je ostao sa delom Dečjeg doma da sačeka zaostale i da se deca odmore iako su mu drugovi iz brigade govorili da žuri.

Sa Adom Pricom, onom Banijkom, njenim detetom i malim Đorđem Umičićem produžila sam dalje. Na jednom mestu oni su zastali da piju vodu, a ja sam produžila da me posle ne bi čekali, jer sam išla sporije od njih. Ali me više nisu stigli. Toga dana i u toku noći ja sam se svuda raspitivala za Dečji dom, ali niko nije mogao ništa da mi kaže. Tek kasnije, na Zelengori, prišla mi je jedna žena, strašnog izgleda. Upitala me je:

— Zar me ne poznaješ? Ja sam ona žena sa malim detetom. Bila sam sa Adom Pricom i Đorđem Umičićem.

Da, to je bila ona Banijka sa detetom. Kako se samo tako promenila za ovo kratko vreme! Izgledala je strašno — to se ne da iskazati. Ispričala mi je kako su ona, Ada Prica, Đorđe Umičić i još neki zarobljeni. Kad su skrenuli sa staze ka izvoru

Pivo Karamatijević: MAJKA SA DETETOM (gvaš)

da bi pili vode, kojih pedesetak metara od staze kud su prolazile naše kolone, iz šume su se pojavile ustaše sa uperenim puškama. U toj gužva ona je pružila svoje dete jednom ustaši da ga pridrži da bi nešto izvadila iz džepa. Kad je ovaj prihvatio dete ona skoči u obližnji potok, pa kroz potok u šumu u pravcu naših jedinica. Uspela je da pobegne iako su za njom pucali. A što se tiče sudbine Ade Price, Đorđa Umičića i njenog dvogodišnjeg sinčića, ona smatra da su ih pobili jer je ubrzo posle bekstva čula pucnje, plač dece i neke poklike.

Docnije sam saznala da su i onaj deo Dečjeg doma sa komandantom Zejom Nemci zarobili. Svi su postreljani. Drugi deo, koji je bio zaostao, došao je ujutro da pređe Sutjesku. Tada su već sve jedinice bile prešle. Ne znajući da je reka brza, žene su pojedinačno sa decom pokušavale da je pređu, i mnoge su se podavile. Neke su ipak prešle i stigle deo Dečjeg doma sa Zejom tako da su i one posle bile zarobljene.»

ŠTA JE BILO SA TEŠKIM RANJENICIMA I BOLESNICIMA CENTRALNE BOLNICE OSTAVLJENIM NA PIVSKOJ PLANINI

Što se tiče teških ranjenika ostavljenih na Pivskoj Planini, prema pričanju Mijuška Vukićevića, za dva dana i dve noći samo je mali broj nosila bio prebačen u kanjon Sušički Do, iako su svi — Stanko Martinović i članovi politodela bolnice (Vjera Kovačević, Milija Sekulić) pa i rukovodioci jedinica koje su pristizale — činili sve samo da bi se što veći broj njih prebacio. Svi su oni nosili ranjenike na nosilima, pošto su se zarobljenici dobrim delom razbežali a seljaci napustili sela. U smeštaju teških ranjenika učestvovali su i partiski radnici sa terena. O tome Petar Kecojević kaže:

»Toga dana, 7 ili 8 juna 1943 godine, drug Radoje Dakić — Brka, sekretar Pokrajinskog komiteta Partije za Crnu Goru i Boku pozvao nas je na sastanak u komandu mesta, u selo Pišće. Prisutan je bio i drug Ivan Milutinović koji nam je izneo težak položaj naše vojske i neophodnost da se teški ranjenici odvoje. »Ali, šta da radimo sa njima?« pitao se on uzbuđeno, »da li da ih ostavimo i prepustimo fašističkim zverstvima, da li se to slaže sa komunističkim moralom?« Zatim je govorio o tome ko su, uglavnom, ti ranjenici, da su to najbolji komunisti i stari partiski kadrovi, koji su i u najteže okršaje jurili. »Pa zar da ih ostavimo!?« govorio je Ivan Milutinović, dok su mu suze tekle niz lice. »Zato je, drugovi, Vrhovni štab odlučio da te drugove sklonimo ovde — na planinama, po pećinama i skrovitim mestima, a vama se poverava da to izvršite«. Odmah, na licu mesta svi smo bili zaduženi izvesnim

brojem ranjenika koje je svaki od nas trebalo da skloni i da se o njima brine».

Ali, nažalost, ovi drugovi nisu uspeli da izvrše zadatak. Neprijatelj je bio brži, on je pre stigao do naših nesklonjenih ranjenika.

Božo Ivanović, komandant bataljona teških ranjenika, pričao mi je:

»Dragica Končar kao politički komesar i ja kao komandant bataljona teških ranjenika stalno smo bili sa teškim ranjenicima, a kad je naređeno da se smeštaju po pećinama, odmah smo počeli, uz pomoć zarobljenih Italijana, da ih prenosimo. To je išlo vrlo sporo i teško. I ranjenike smo, takođe, namučili. Spuštali smo ih konopcem po četoricu odjedanput, povezane kao džakove. Sve su podnosili. Nisu ni glasa puštali. U jednom trenutku pošao sam da se raspitam kod rukovodilaca da nije, možda, promenjena odluka o ostavljanju ranjenika. Našao sam Boška Đuričkovića, političkog komesara Treće sandžačke brigade. On mi je odgovorio da se ranjenici moraju ostaviti i naredio da požurim, da ostavim lekara i nekoliko bolničarki, a rukovodioci bolnica i svi ostali koji mogu da idu da se priključe brigadi. I mi smo, zajedno sa partiskim radnicima sa terena, ubrzali sklanjanje ranjenika. Kad sam smestio svoju grupu, naredio sam Dragici Končar, dr Zori Štajner i bolničarima da idu pored Pive i da se kod prelaza priključe prvoj jedinici koja nađe. Kada su pošli, ranjenici su ih pitali:

— Šta, zar nas ostavljate?

Onda su dr Zora, Dragica Končar i bolničarke Milesa Stanojlović, Milena Pajević i druge počele da se vraćaju i plaču. Muke sam imao da ih nateram da pođu, naročito doktorku Zoru i Dragicu Končar. Prva je tvrdila da kao lekar ne sme da napusti ranjenike, a druga da kao politički komesar, takođe, to ne sme da uradi. Jedva sam ih oterao. Bilo je i krajnje vreme, jer kad sam sa preostalim zarobljenicima i ranjenicima stigao do Pive prilaz je već bio zaposednut od neprijatelja. Morali smo da se rasturimo i pojedinačno, kako je ko znao i umeo, probijamo prema našim jedinicama za Bosnu. U tom probijanju, negde preko Sutjeske, kod Lučkih Koliba pridružio nam se jedan borac Treće sandžačke brigade. On nam je ispričao da se nalazio blizu mesta gde su bili naši teški ranjenici u momentu kada su naišli četnici. Kad su ranjenici videli četnike, pucali su i bacali bombe, ali su ih četnici sve poubijali».

Kako Božo Ivanović misli, tu je bilo oko 130 do 150 teških ranjenika.

Pošto pokušaj prelaska Tare nije uspeo, Treća divizija je 8 juna preduzela pokret preko Pive prema Sutjesci sa bolnicom u kojoj su bili ranjenici i bolesnici iz Centralne bolnice,

koji nisu pošli sa Sedmom divizijom, zatim oni koji su u pokretu izostali, kao i ranjenici iz brigadnih i divizijskih bolnica. Uz velike napore i požrtvovanje komandanta, političkih i partiskih rukovodilaca bolnica je uspela da pređe Sutjesku.

Kada je, 11 juna uveče, Prva dalmatinska otpočela prelazak Sutjeske na istom mestu gde je prešla i Sedma divizija, naišla je na leševe poginulih boraca. Na jednom mestu bilo ih je oko 20 jedan do drugog. Bili su postreljani. Verovatno zarobljeni ranjenici. U toku daljeg probijanja bataljoni su naišli na ranjenike iz Centralne bolnice i Sedme divizije, i povelili ih sa sobom. Uspelo se, uz veće napore i žrtve, da se sa oko 250 ranjenika izvuče iz neprijateljskog obruča.

Radmila Ivković, politički komesar ranjeničkog bataljona Centralne bolnice, koja je bila u toj grupi ranjenika, kaže:

»Pod strašnom vatrom artiljerije pošli smo u pravcu kojim je otišla Sedma divizija. Dugo smo lutali kroz šumu, dok nismo našli put i stigli u bolnicu na jednoj visoravni. Tu smo zatekli druga Dušana koga je ostavila Senka Leković da pokazuje pravac kojim treba da idu ranjenici a kojim borci. Stali smo da sačekamo Senku za koju nam je Duško rekao da je otišla u štab divizije. Mislili smo da nema opasnosti i da naše jedinice na jugu drže položaje.

Pošto se Senka nije vraćala, ostavili smo ranjenike da se odmore a nas nekoliko je pošlo prema Zelengori da pronademo nekog iz Sanitetskog oteka, da saznamo kuda ćemo sa bolnicom. Utom su naišle »Štuke«. Bacale su bombe. Razbežali smo se na sve strane. Pošto smo se ponovo prikupili, krenuli smo. Jedan od drugova je primetio Nemce pred nama. Pomislili smo da je to neka zaostala patrola i tek pošto su neki drugovi sa puškama pošli napred, produžili smo put. Ali su nas Nemci dočekali vatrom iz »šaraca«. Prsnuli smo kud koji. Zatim smo se ponovo prikupljali i ponovo nailazili na Nemce. Tako nekoliko puta. Bili su svuda oko nas. Gdegod smo pošli presretala nas je njihova vatra. Bili smo opkoljeni.

Neko je predložio da se probijemo u manjim grupama, ali je komandant bolnice Sedme divizije bio protiv toga — n'je hteo da se odvajaju od ranjenika. To je zahtevao i od ostalih rukovodioca bolnice i komunista. On je govorio da će stići njihova divizija da nas oslobodi. Odlučili smo da ne ostavljamo ranjenike same. Razmestili smo ih po žbunovima i jarugama. Zaklali smo krave i podelili po nešto nepečenog mesa. Zabranili smo loženje vatre i ma kakva kretanja.

Do izvesne mere uspeli smo da umirimo ljude i ublažimo paniku. Kad je neko rekao da Treća divizija silazi sa Vučeva, odlučili smo da jedna grupa sa oružjem pođe napred da uhvati vezu i da ih obavesti o ranjenicima koji su ostali. Traženi su

dobrovoljci. Pošto su se ljudi ustezali, Pera Popović je pitao ko su članovi Partije. Javilo se 16 komunista. Od ostalih, sem Pere Popovića, studenta medicine, sećam se Ljubinke Đorđević — bolničarke, Mire Ivanović — studentkinje medicine, Duška — zamenika političkog komesara, D. Svetića i drugih. Pošli smo nazad prema Sutjesci. Do reke smo stigli nepri-mećeno. Pri prelasku, zasuli su nas vatrom, ali smo nas neko-licina uspeli da pređemo i stignemo do Prve dalmatinske, gde smo obavestili Gliga Mandića da su nas Nemci presekli i da su ranjenici ostali gore, gde je neprijatelj. On nam je obećao da će spasti ranjenike. Dalmatinci su noću, uz borbu, prešli Sutjesku, stigli do ranjenika i povelili sa sobom oko 250. U toku daljeg probijanja našla sam se u Petoj crnogorskoj, i sve vreme sam previjala ranjenike. Kad je Peta brigada bila razbijena, lutala sam po šumi sa nekim drugovima Dalmatin-cima. Pokušavali smo da se provučemo, ali smo uvek nailazili na Nemce. Tako smo lutali 5 dana i noći, iznureni i gladni, napregnuti kao zveri. Mnoge je to zaplašilo i demoralisalo, a neki su postajali apatični... Teško je bilo razgovarati i obja-sniti im ma šta, čak i ubediti ih da treba do kraja da nastojimo da se samo izvučemo«.

Sava Kovačević i ostali rukovodioci posebno su se starali da bolnicu prebace sa jedinicom. Preživeli drugovi su pričali da je Sava Kovačević, kada je nastala ozbiljna situacija, obila-zio ranjenike i govorio:

— Dok je živ, Sava vas neće ostaviti.

Za rukovodioce bolnice u toj situaciji postavljeni su bili najodgovorniji drugovi. Komandant bolnice je postao Obrad Cicmil, a ranjeničkih bataljona Dragiša Janković, Mitra Mitrović, Tasa Mladenović i drugi.

Za vreme prelaska Sutjeske, grupa rukovodilaca je stalno pomagala i kontrolisala prelaz. Kad je završeno prebacivanje, ti drugovi su ponovo prešli na desnu stranu Sutjeske da pro-vere nije li ko ostao. Među ostalim našli su Vjeru Kovačević, člana politodela koja je poslednja sa njima prešla Sutjesku.

Kad je 13 juna borba otpočela nije bilo zaklonjenog mesta gde bi mogao čovek ranjenika da previje, priča dr Izidor Papo.

Ujutru, 13 juna, dr Izidor Papo je kraj jednog drveta na Sutjesci previjao Savinog sinovca — kurira, malog Dragana Kovačevića. Kad su ga pozvali da brzo ukaže pomoć nekom drugom on je otišao da to uradi, ali kad se vratio Dragana nije više bilo... Jedna granata iz minobacača pogodila ga je i potpuno raznela.

Pogibija Savina, tog dana, izazvala je pometnju kod bo-raca. Komandu su preuzeli drugi. Ponova se jurišalo, ali je

izgubljena vera u pobedu. Počelo je izdvajanje u grupe. Više se nije moglo misliti na probijanje i izvlačenje ranjenika. Zato su 13 juna ujutro pozvani iz bolnice svi oni koji su mogli sami da se kreću da se priključe bataljonima i grupama koje će se probijati raznim pravcima. Na osnovu ove naredbe pošla je i Vjera Kovačević. Pozvala je i Stanka Martinovića koji se našao u njenoj blizini. Ali, on nije hteo:

— Vi idite, spasavajte se ako možete, ja neću da ostavim ranjenike. — I ostao je sa bolnicom.

Prema pričanju Radivoja Dakića, Nemci su u toku Pete ofanzive stigli kolonu od 70 rekonvalescenata — tifusara na prelasku iz kanjona Sušice u selo Nedajno i sve ih pobili.

Prema podacima Petra Kecojevića, partiskog radnika na terenu Pivske Planine, koji se odmah posle povlačenja Nemaca našao na prostoru gde su bile bolnice, situacija na tom području bila je vrlo teška.

»Negde oko 18 juna grupa od 10 ranjenika naišla je na mog oca koji ih je doveo u zbeg«, priča Kecojević. »Od ovih ranjenika mi smo i saznali o borbama na Sutjesci. Rekli su nam da su teški ranjenici, uglavnom, svi nastradali, ali da je ostao izvestan deo koji luta po šumama. Zato smo odmah preduzeli mere da preko veze prikupimo te drugove. Nakon dva dana kod moje porodice je stigao i Obrad Cicmil, koji je takođe bio ranjen. Zajedno smo pošli da tražimo druge ranjenike. Prvo smo pošli u selo Nikoviće, gde smo od Petra Nikovića saznali da je u školi bilo desetak ranjenika koje su Nemci spalili zajedno sa školom, a da su seljaci iz istog sela jednu grupu ranjenika i tifusara bili sklonili u planinu Kapavicu. Ali, i njih su Nemci pronašli i pobili. Tu, u Nikovićima priključali su nam se još neki partizani. Pošli smo prema Rudinama gde nas je napala četnička banda Milutina Nikovića. Umalo nas nisu pobili. Morali smo da se povučemo. Na Rudinama smo saznali od partizana Svete Kulića i Obrena Rovića da su Nemci pronašli i pobili ranjenike koji su bili sklonjeni u kanjonu Pive ispod sela Žeična. Sa Rovićem i Kulićem, koji su nam se priključili, pošli smo i pronašli ranjenike koje su Nemci pobili na nosilima.

Obilazeći zbegove saznali smo da su se zajedno sa njima nalazile i grupe ranjenika, mahom iz Crne Gore, koje su se posle povlačenja Nemaca uputile u svoje krajeve. Kod zbegova smo pronašli samo desetak dece iz Dečjeg doma. Ostala su kod seljaka, kod kojih se mnoga i sada nalaze«.

Miroslav Jovašević (iz Preljine kod Čačka) bio je, kao težak ranjenik bez noge, spušten, 7 juna, u pećinu blizu prolaza preko reke Pive, gde je ostao dva dana na nosilima. Videći da mu niko ne može pomoći, napravio je uz pomoć bolničarke,

od dve račvaste grane štake i nešto pomoću njih, nešto na laktovima spustio se do prelaza. Preko mosta ga je preneo jedan seljak, a zatim je produžio sam. Za njim su tada na sličan način pošli još neki teški ranjenici. Jovašević, koji je usput bio ranjen i u drugu nogu, i Đoka Rokvić, borac iz Treće krajiške, takođe bez noge, vukli su se puzeći i kotrljajući se sve dok ih nisu stigle jedinice Treće divizije. Kada je divizija bila razbijena na Sutjesci, njih dvojica su nastavili da se vuku kroz šumu i vrleti, dalje od puteva i staza. Jednom su čak pali i četnicima u ruke, ali su uspjeli da se izvuku. Tako, mučeći se i lutajući, stigli su do prvih partizanskih jedinica, koje su ih prebacile za Jajce.

Ranjenik Uglješa Karaklajić, borac Prve proleterske brigade kretao se sa Centralnom bolnicom. Prilikom nailaska njegove brigade, priključio se njenoj komori. Negde na konju, a negde pešice ili držeći se konju za rep, došao je sve do Miljevine. Iz Miljevine je krenuo noću, kad i ostali ranjenici, sa komorom Prve proleterske. Ali, na putu je zadremao i ostao. Kada se probudio, bio je već uveliko dan. Jedno vreme se zbunjeno okretao, ali je kasnije od neke grane napravio štake i tako, poštapaajući se, pošao. Išao je teško, ali je, ipak, išao. Nekako uveče pristigne ga jedna bolničarka iz jedne od dalmatinskih brigada koja se, takođe, jedva kretala. Bila je bez kose i sva iscepana, tek prebolela pegavac. Tako su zajedno pošli dalje. Ona mu je pomagala. Sutradan, ona je u planini našla jednog konja i pomogla Uglješi da ga uzjaše. Tada su već mogli brže da idu. Hranili su se samo korom od mladog drveća.

Drugog dana naišli su u šumi na jednu mladu muslimanku koja je nosila kotaricu sa trešnjama. Nekako ju je ubedila da ostavi trešnje ranjeniku.

Ranjenici koji su pri sebi imali oružje nisu se mirno davali neprijatelju u ruke.

Pavić Radović, borac Treće sandžačke brigade, takođe ostavljen kao težak ranjenik, priča o tome:

»Kad su me drugovi iz brigade ostavili kod Sutjeske, ja sam se uvukao u neki šumarak. Ali, ubrzo je taj prostor počela da tuče nemačka artiljerija, jer je u blizini bio prelaz preko Sutjeske preko koga su prelazili ljudi i stoka, žureći natrag bez obzira na granate koje su se rasprskavale i kosile sve oko sebe. S jedne i s druge strane Sutjeske ležala su tela poginulih i ranjenih. Kako je ko pao, tu je i ostao, a preko njega su gazili konji i ljudi. Kada se uveče smirilo, izvukao sam se iz granja i prešao reku. Pri prelazu toliko sam se mučio da je već svanjivalo kad sam se našao na desnoj obali Sutjeske. Vukao sam se kroz žbunje i drveće. U jednom klancu sam video desetak nosila na kojima su ležali poubijani ranjenici. Kad sam se

popeo na jedan brežuljak spazio sam s druge strane reke, u jednom potočiću, iza zaravni grupu od 20—30 ranjenika. Prema njima su upravo nailazila tri Nemca sa mašinkama. Pucali su na njih. Ranjenici su plegali i kada su se Nemci približili, odjeknuli su pucnji. Jedan od Nemaca je pao, a druga dvojica su pobjegli. Uskoro se vratila veća grupa Nemaca. Išli su opreznije, pucajući. Kad su se već sasvim približili ranjenicima odjeknule su istovremeno dve eksplozije — od parčadi bombi palo je nekoliko Nemaca. Ostali Nemci jurnuli su pucajući iz mašinki i revolvera. Druge koji su još pokazivali znake života ubijali su kundacima i cokulama, udarajući ih po glavi i telu.

Bolničarka Danica Kabiljo je radila kao instrumentarka sa dr Zorom Štajner, kod teških ranjenika. Napustila je ranjenike u poslednjem trenutku zajedno sa dr Zorom, Dejanom i drugim bolničarkama. Poneli su instrumente i zavoje i krenuli sa delovima Treće divizije. Na Večevu je Danica bila ranjena u nogu; nastavila je pokret pomoću štapa. Preko Sutjeske je prešla držeći se konju za rep. Noću, negde oko Tjentišta, izgubila se od ostalih i, posle dugog lutanja, priključila se komori Treće sandžačke brigade. Ali, tada je kurir doneo neko naređenje, pa je komora pobacala stvari i otišla. Rekli su joj da se nemački obruč steže i da je bolje da ide sama. Sa njom je pošla Dara Sandžaklika, zvana »Žabica«.

Njih dve su se sklonile u jednu uvalu. Tu su ostale do mraka, a zatim produžile kroz šumu. Tako su išle cele noći i ujutro srele grupu partizana iz Treće sandžačke brigade. Pošto nisu mogle ići sa njima produžile su same.

Usput su jele travu i lišće. Posle pet dana lutanja naišle su na grupu partizana, okupljenih oko jednog uginulog konja. Dobro su se najele, ali, kada je trebalo nastaviti pokret, Danicu i Daru nisu mogli da povedu sa sobom. Usput naiđu na jednog partizana sa oružjem koji je poznavao Daru. Tada su njih dvoje produžili dalje, a Danicu su ostavili.

Pošto je od seljaka doznala pravac Danica Kabiljo se uputila sama za selo Vrbnicu. Tu je našla dr Simu Miloševića, Dejana Popovića, Milevu Vuković, Danicu Novaković i još neke. Raspravljalo se kuda da se ide. Dejan Popović je predlagao da se ide za Sandžak, gde ima hleba, i odvojio se sa grupom bolničarki. Među njima je bila i Danica. Ostali su pošli za Bosnu. Dejanova grupa je krenula prema selu Zakmur. Na putu su ih zarobili četnici. Opljačkali su ih, svukli i odveli u Zakmur kod četovođe zvanog »Bodiroga«. On ih je nagovorio da pođu u Čajniče i da leče četnike. Dejan Popović i neke bolničarke pristanu, te ih četnici ostave da tu u selu prenoće. Ali, noću, uz pomoć seljaka oni pobjegnu iz sela. Seljaci su im čak dali i

pratnju sa konjima do sela Jelašca, govoreći da četnici propadaju i da oni neće da se zameraju partizanima. Seljak kod koga su svratili u Jelašac nije se obradovao njihovom dolasku, iako je poznavao Dejana Popovića. Smestio ih je na tavan neke štale, gde su ostali tri dana. Za boravak ove partizanske grupe u selu znali su mnogi, i kada se jednom prema selu uputila muslimanska milicija, seljaci su tražili da partizani napuste selo. Knez je čak poručio Dejanu da je negde u blizini i partizanska jedinica sa Radom Hamovićem. Ali, Dejan nije hteo da ide u tom pravcu. Bojao se prevare. Krenuo je prema Sandžaku, mada ih je Drago Sudžum, za koga su znali da je partizanski prijatelj, ubeđivao da ne idu tim pravcem jer će nastradati. I u selu Govza pali su u ruke muslimanskoj miliciji. Dr Dejan Popović je ubijen, a drugarice su uz pomoć seljaka pobile i uhvatile vezu sa partizanima.

Danica Kabiljo je ostala u Jelašcu kod Draga Sudžuma. Posle desetak dana Drago je doznao da ga je neko prijavio da krije partizanku i rekao Danici da je ne može više držati. Odlučili su da se prebaci u Sarajevo i da se tamo skriva. Da bi njen odlazak prikrrio, Drago je uzeo objave za svoje dve ćerke i babu da idu u Sarajevo u bolnicu, pa je sa jednom ćerkom i babom poslao Danicu. Ona je u Sarajevu posetila svoje prijatelje Radoševića. Domaćica je bila iznenađena, ali ju je lepo primila, nahranila i očistila. Ali, kada se posle dva dana vratio Radošević toliko se preplašio da joj je naredio da odmah napusti Sarajevo. Čak joj je kupio kartu za autobus i lično ispratio. A prethodno joj je zapretio da se ne vraća, inače će je prijaviti ustašama.

Tako se Danica Kabiljo ponovo vratila kod Draga Sudžuma u selo Jelašca. Drago je iskopao lagum i tu je sklonio. Niko osim Dragine porodice nije znao za njeno prisustvo. Nešto kasnije u selo su banuli Nemci sa psima da traže partizane. Sudžumova ćerka izvede Danicu, preobučenu kao bulu, u šumu i ostavi je pod jednim borom. Mada bolesna, Danica je tu ostala više dana i živela, hraneći se kupinama i jagodama koje je noću brala u šumi, sve dok se Nemci nisu povukli. Sudžumovi nisu smeli da je obilaze, a blokada je trajala oko 20 dana.

I kada se vraćala u selo — išla je sama — pored nje je prošao jedan partizan, ali nije imala glasa da mu se javi. Posle nekoliko dana naišle su jedinice Drugog korpusa u kojima su bile neke Sarajlije, Danićini poznanici. Ona im je prišla, ali ih je jedva ubedila da je to ona. Toliko se bila promenila. Odveli su je Peku Dapčeviću. Pošla je sa njima.

Pera Popović, ranije šef hirurške ekipe, za vreme Pete ofanzive je bio u Centralnoj bolnici kao rekonvelescent od pegavca. Nalazio se u onoj grupi ranjenika koju su Nemci ot-

sekli od kolone Sedme divizije posle njenog prelaska Sutjeske, 9 juna. On se na Sutjesci zadržao pomažući ostalim ranjenicima i bolesnicima da pređu reku. Iako ga je Gojko Nikoliš, preko kurira, zvao u štab Sedme divizije on nije pošao, već je nastavio sa prebacivanjem ranjenika. Međutim, kad se završilo prebacivanje, saznali su da su opkoljeni. Tražili su se komunisti koji bi se vratili preko Sutjeske i obavestili Treću diviziju gde se nalaze ranjenici. On se javio među prvima, nagovorivši i neke ranjenike komuniste koje je poznavao da pođu sa njim. Do Sutjeske su došli neopaženo, ali kada su zagazili u vodu, Nemci su zapucali. Uspeli su da pređu. Imali su sreće da naiđu na komandanta Prve dalmatinske brigade, Gligu Mandića i obaveste ga o ranjenicima.

Bili su veoma umorni, te nisu pošli sa Prvom dalmatinskom. Sačekali su Petu crnogorsku i sa njom su bili sve do pogibije Save Kovačevića i razbijanja brigade. U početku je njihova grupa od oko 60 boraca lutala dan i noć po šumi pokušavajući da se probije. Kada su u borbi rastureni, on je sa 15 boraca uspeo da se provuče do sela Ribare na Neretvi. Odatle je jedan deo grupe, sa dr Izidorom Papom, studentom medicine Enverom Lakišićem, kurirom i još nekim, pošao u pravcu Boračkog Jezera, a drugi (Pera Popović, Mate Stančić, Ismet Latifić, dve sestre — Mersija i Sidika i dva Krajišnika) u pravcu pruge Konjic — Mostar, sa namerom da produže za Zec Planinu i dalje za Bosnu.

Kao što se vidi, iako je u bojevima oko Sutjeske nastradalo mnogo ranjenika i bolesnika, ipak je veliki broj, pa čak i onih koji su se odvojili od Centralne bolnice, uspeo da se probije i posle raznih peripetija dođe do partizanskih jedinica ili partiskih organizacija.

*

Kao i Treća divizija, tako je i Prva proleterska pre prelaska Pive sve svoje ranjenike i bolesnike predala Centralnoj bolnici. Ali, tokom borbi bilo je novih ranjenika i ponovo se stvarala bolnica. Tako je pre prelaska puta Kalinovik — Foča u bolnici Prve divizije bilo preko 30 ranjenika, pa je referent saniteta divizije, dr Julka Pantić tražila od štaba divizije konje za prebacivanje ranjenika. Komesar divizije, Filip Kljajić — Fića dao joj je sve konje iz štaba izuzev komandantovog. Tako je u tri partije sa 12 konja prebacila sve ranjenike iz sela Srbovlja preko drumu.

I Treća krajiška brigada, koja je bila u sastavu Prve divizije, imala je svoju bolnicu sa oko 18 ranjenika.

Ovoj diviziji nije izostao niti je bio zarobljen i jedan ranjenik.

Druga dalmatinska je, takođe, imala svoju bolnicu, koju je vodio dr Izidor Levi. Imao je oko 80 ranjenika i bolesnika koji su bili bombardovani u Tjentištu. Bombardovanje je trajalo ceo dan, te su mnogi ranjenici i bolesnici izginuli, a ostali su se rasturili i kretali sa jedinicama, kako je ko znao, do izlaska iz obruča u selu Mrežicu, gde je Izidor Levi ponovo okupio ranjenike iz svoje brigade. Tada su ih otkrili avioni, i od bombi su poginula tri ranjenika.

Druga proleterska je, takođe, svoje ranjenike predala Centralnoj bolnici, ali je, ipak, pri probodu obruča vodila sobom oko 80 novih ranjenika. Svi su bili izvučeni.

Sedma krajiška brigada, prema izjavi sanitetskog referenta Kvedera, imala je u bolnici preko 250 ranjenika i bolesnika od kojih su tokom borbi od Pive do Miljevine mnogi pomrli, izostali ili izginuli.

*

Postavlja se pitanje koliko je ranjenika i bolesnika u toku borbi na Sutjesci poginulo, umrlo ili zarobljeno. Po mom računu, koji sam pravio ubrzo po izlasku iz obruča kada sam negde na Podromaniji podnosio izveštaj drugu Aleksandru Rankoviću — stradala je jedna trećina, odnosno oko 680 ranjenika i bolesnika samo iz Centralne bolnice. To je slobodna računica, jer po izlasku iz obruča niko nije znao ko je sve izašao živ i kojoj se jedinici priključio, pošto se Centralna bolnica još pre odlaska Vrhovnog štaba rasturila.

Treba imati u vidu i to da je veliki broj boraca u toku borbi i proboja bio ranjavan, te se na ovaj broj od 680 sigurno može dodati bar još 200 drugih ranjenika koji su poginuli ili umrli. Tako se broj nastradalih ranjenika i bolesnika u boju na Sutjesci kreće oko 1000.

Pored ranjenika i bolesnika, u toku ovih borbi izginuli su i mnogi lekari, pored ostalih: Ljuba Nojman, Jošan Bulajić, Dejan Popović, Slavko Benić, zatim lekari — članovi Sanitetskog oteka Vrhovnog štaba: Miroslav Šlezinger, Stanko Martinović, poverenik zdravstvene službe AVNOJ-a Sima Milošević i drugi. Takođe je izginulo i mnogo bolničarki, među kojima i Mileša Stanojlović.

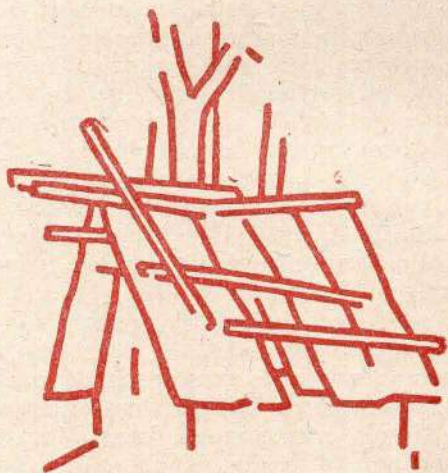
Mnogo veći broj ranjenika i bolesnika je izginuo nego što je bio zarobljen. Od zarobljenih, prema nekim podacima, Nemci su oko 60 bolesnika i ranjenika, žena i dece iz Dečjeg doma prikupili u Foči. A kada su se povukli, noću su došli četnici i sve ih poklali.

Neprijatelju se, koliko se zna, niko od ranjenika ili osoba nije predao. Izuzetak je bio jedino bivši ustaški zarobljenik dr Bušatlić, i jedan bivši podoficir, komandir bolničke čete pri bolnici Sedme divizije, mada su Nemci ubacivali među nas svoje ljude da nagovaraju ranjenike i lekare da se predaju. Tako je više Sutjeske, posle Savine pogibije, došao u grupu gde je bio dr Papo neki čovek i govorio mu da su partizani razbijeni i propali, i da Nemci neće ništa lekarima i bolničarkama.

U većini slučajeva naši ranjenici i bolesnici su se radije sami ubijali nego padali u ruke neprijatelju.

Na kraju, treba istaći da se stanovništvo u većini ponelo plemenito i požrtvovano. Ono je i pod ovako teškim uslovima lečilo, hranilo i čuvalo naše drugove.

Vita CVETKOVIĆ

TEŠKI RANJENICI

eta neprijateljska ofanziva je počela upravo onda kad smo mi u bolnici mislili da ćemo se nakon stalnih pokreta, koji su nas doveli iz Bosanske Krajine, konačno smiriti, srediti i prionuti ozbiljnom liječenju ranjenika.

U to vrijeme radila sam u Centralnoj bolnici. Bila sam komandant ešelona teških ranjenika na nosilima. Ne sjećam se tko je sve bio komesar. Nakon odlaska Viće (Rade Vilotijevića), komesari su se često mjenjali.

Komandant bolnice je bio Dejan Popović. Sjećam se i djevu drugarica iz političkog rukovodstva bolnice — Sofije Pekić i Mileve Vuković (za njeno prezime nisam sigurna). Često su nas obilazili drugovi iz Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba (SOVŠ) Vita Cvetković, Judita Alargić i Vladimir Dedijer. Njih je Vrhovni štab dodijelio Sanitetskom odsjeku kao pomoć za organizacioni i partisko-politički rad.

U ešelonu sam imala oko 100 nepokretnih ranjenika a bila sam jedini hirurg, veoma često i jedini liječnik u njemu. S velikim naporom ranjenike smo prenijeli preko mosta na Tari. Nosili su ih zarobljeni Talijani, mobilizirani seljaci, a i naše bolničarke. Nikako nismo mogli da skupimo dovoljan broj nosilaca za prenos svih ranjenika. Kako su se u pokretu poslije teških ranjenika obično kretali samo još tifusari, na svakoj etapi bi se pomješao rep naše kolone sa čelom njihove. Toga smo se najviše bojali, jer bi se u takvim zgodama i naši čisti i njegovani ranjenici zaušili. Odjeću, ćebad i zavoje mogli smo pariti, no uši su se zavlačile pod velike sadrene zavoje i užasno mučile ranjenike. Do njih smo mogli doći samo rezanjem gipsa, a za nove gipsane zavoje nije bilo materijala.

Ranjenici su po kućama ležali na podu, na svojim primitivnim i većinom improviziranim nosilima. Slame nije bilo. Podovi su bili čisti, jer smo ispred ranjenika kao prethodnicu slali bolničarke. One bi bez odmora, nakon marša, oribale i sve spremile za doček. Bile su neumorne. Ni danas mi nije jasno kako su taj napor mogle da izdrže. A čim bi bile gotove, stizali su ranjenici, trebalo ih je unositi i smještati, previjati i njegovati, hitno prati zavoje ili sterilizirati gazu itd. Onda opet sve iznova. I tako stalno. Herojstvo tih bolničarki sigurno nije bilo ništa manje od herojstva boraca, ali ga još nitko nije opisao. Ne sjećam se više imena bolničarki koje su u to vrijeme bile sa mnom. Slično je bilo i sa kuharicama. Odmah po dolasku trebalo je sakupljati drva, nositi vodu, spremati hranu, a ponekad bi onda iznenada došao i pokret, pa se hrana u kazanima i loncima nosila do sljedećeg zastanka.

U trećem tjednu maja krenuli smo za Rudine. Tifisari su nam opet bili za petama, morali su hitno da se povuku iz Huma, jer je na kose iznad Huma izbio neprijatelj. Put je bio strm i mučan. Sunce je sijalo i avioni su nas stalno nadlijetali, a sa suprotne strane kanjona dolijetali su kuršumi. Fijukali su zlokožno, no nisu bili mnogo opasni, jer je neprijateljski položaj bio sigurno kilometar i po udaljen. Ipak je, sjećam se, na samom vrhu kanjona jedan drug pao, pogođen u čelo, a drugi metak udario je u lonac s hranom koji su nosile dvije drugarice. Lonac je prsnuo, hrana je propala, no drugaricama se ništa nije dogodilo. Bilo nam je već lakše kad smo zamakli iza kose, u mrtvi ugao. Avioni su nas, ipak, i dalje nisko nadlijetali. Dođuše, nisu nas gađali, ali mi to unaprijed nismo mogli da znamo. Talijani su vikali: »Mama mia, mama m'ia«, a ja sam komandovala: »A terra, a terra«! I to je bilo sve što sam znala na talijanskom da kažem. Nikome se ništa nije desilo, ali se put veoma produžio jer smo kod svakog naleta morali da spustimo nosila kraj puta i da legnemo. To je zamaralo nosioce i razdraživalo ranjenike, jer su se nosila polagala na grubo, kamenito tle. I pored najveće pažnje, neki bi se kameni šiljak utisnuo ranjeniku u leđa ili u ranjavu nogu. Osim toga, jednom poglele Talijane dizali smo s najvećom mukom, a morali smo i paziti da nam ne uteknu i da se ne sakriju u okolno grmlje.

Kolona nam je bila šarena. Usprkos svim zabranama, većina drugarica nije odustajala od svoje omiljene crvene boje. Džemperi, ispleteni od sirove vune još u Bosni su na čudesan način osvanuli crveno obojeni a crvene marame bile su najdraža nošnja na glavi. U koloni su se uz to nosili i šareni, sjajni lonci s vodom i hranom, zatim niklovaní doboši sa sterilnim materijalom za previjanje itd. Obično smo ih zamotavali u

krpe, ali je usprkos tome poneki uvijek blještao na suncu i bio idealan cilj za avione.

Pred nama se pružala Pivska Planina, sva u proljetnom zelenilu i bujnom cvijetu poljskih narcisa. Panorama se završavala ostrim, sniježnim vrhovima Durmitora koji su poput nekog simbola blještali, ožareni suncem. Iz šarene povorke ispred mene orila se pjesma: »Durmitor, Durmitore...«

Stigli smo u Rudine, a da nitko nije zaostao. Po vatri na drugoj obali Tare a ni po avionima nije se moglo zaključiti da pretstoji ofanziva. Ali po tome, što smo se tako naglo prebacili sa Šćepan-Polja, što ovog puta nikog nismo ostavili da ga prenesemo u drugoj turi, što je bilo dosta nosilaca ranjenika, moglo se zaključiti da se sprema nešto krupno. Međutim, iz iskustva sam znala da nam pred ofanzivu ili pred veći neprijateljski napad, apoteka i intendantura upravo naturaju materijal, s kojim su ranije škrtarili i za kojim smo stalno pomagali. Ovog puta to je izostalo, i možda zato nisam naslućivala događaje koji će doći.

Sve više smo oskuđevali u zavojnom materijalu. Teškoće s pranjem zavoja postajale su sve veće, pa je i previjanje postajalo sve oskudnije. I sa hranom bilo je, takođe, sve teže. Kruha gotovo i nije bilo. Trudili smo se da ono što dobijemo do kraja iskoristimo i što pravednije podjelimo. Ranjenici su bili zbijeni u sobičcima, jer je u mjestu bilo još i drugih grupa. Više se nije mogla održavati čistoća i red kao ranije. Ranjenici su počeli da mršave i postajali iznureniji. No ipak, uspjeli smo da priličan broj otpustimo — što u jedinice a što u grupe lakših ranjenika. U isto vrijeme primali smo i nove ranjenike, tako da smo odatle krenuli s preko 100 ranjenika. Slabo se sjećam njihovih imena. Zapamtila sam donekle samo one, koji su se naročito isticali održavanjem morala i discipline u svojim sobama. Oni su nam vrlo mnogo pomogli, i da nije bilo takvih drugova, naša bolnica ne bi uspjevala da tako dobro izvrši svoje zadatke. Među njima, naročito se sjećam Joce Livnajića i Danila Jaukovića.

Idući pokret izveli smo po grupama. Ja sam išla sa srednjom grupom. Ranjenike smo smjestili u Jeriniće i dijelom u Šariće, gdje je bila još jedna grupa s Đorđem Vuletićem. Smještaj je bio po katunima i kolibicama razasutim po strmom obronku, na udaljenosti od gotovo dva kilometra. Sanitet je bio smješten u najvišoj kolibi na obronku. U njoj smo spavali, spremali materijal i operirali. Mada sam kao pomoć imala još liječnika, ne sjećam se više njihovih imena. Na previjanje sam odlazila izjutra a vraćala se uveče. Povratak uzbrdo, nakon mnogih časova hoda i previjanja na podu, gotovo bez hrane — bio je naročito mučan. Inače, ovdje nam je svega nedostajalo

— i hrane, i zavoja, i vode. Ne znam kako bismo prošli, da smo se tu duže zadržali.

Dobili smo naređenje da otpustimo i pošaljemo u ešelon pješaka ili u jedinice svakog kome je to stanje dozvoljavalo. No, isto toliko ranjenika je i pridošlo, tako da smo početkom juna krenuli sa 126 nosila put Pive. Ponovo smo prešli Rudine i sa svim ranjenicima stigli do dna kanjona. Ranjenike su nosili zarobljeni Talijani. Sa mnom je bio i dr Baruh. Imali smo tri tovarna konja sanitetskog materijala i sretno smo ga spustili niz vrletni put. Od liječnika sam tu susrela Gustava Krausa i Julišku Kraus — Lederer sa 6-godišnjim sinčićem, zatim Zlatka Fišera, Gostla, Franju Bišica, a mislim i još neke druge. Svi su bili sa svojim ranjenicima i bolesnicima. Nikoga od njih kasnije n'sam više vidjela. Nastradali su između Pive i Zelenogore. Inače svi su bili rekonvalescenti od pjegavca. Pričalo se da su Mariju Zbornik prenijeli na nosilima, bolesnu od pjegavca, s visokom temperaturom. Ali, ni ona nije izišla iz ofanzive. Mi, s nosilima, sve do navečer smo ostali s ove strane mosta. Govorilo se da će teški ranjenici ostati sakriveni u pećinama i gudurama oko Pive.

Navečer je došao Gojko i naredio mi da se vratim na Pivsku Planinu. Nije mi rekao razlog. Uzoru sam krenula sa još dva druga. Jedan se zvao Božo. Ranjenici su se uznemirili, sa svih strana me zivkali, zahtijevali da ih previjem, i pitali kuda ću i zašto ih napuštam. Vidjelo se da se boje da će biti ostavljeni. U čitavom ratu nisam doživjela teže časove. Joco Livnajić me je pozvao i dao mi nekoliko mrvica duhana koje je još imao u džepu, da napravim cigaretu. Objašnjavala sam da imam naređenje da se vratim, da su bolničarke i dr Baruh uz njih, a da ću se i ja vratiti. Netko je dobacio zašto u posljednje vrijeme dobivam stalno neka naređenja umjesto da ostanem uz njih. Konačno sam prošla kroz špalir nosila i rastala se od svojih ranjenika. Bio je to težak rastanak. Vratila sam se istim putem kojim sam i došla. Do vrha nam je trebalo četiri sata hoda. Gore su nas sačekali neki drugovi. Mislim da je među njima bila i Sofija Pekić. Rekli su mi da se moj drug Štef ponudio da oстане s ranjenicima na Pivi, pa sam i ja bila određena da ostanem. Međutim, Komitet se nije složio da ostanem. I sada treba da idem na Taru. Pitala sam tko će preuzeti moje ranjenike. Odgovorili su da će ranjenike koji ne mogu hodati sakriti oko Pive. Nije imao tko da ih nosi.

Predvečer smo stigli na Taru. Tamo sam našla na grupu lakših ranjenika s bolničarkom Anđelom, koju sam poznavala još iz Krajine. Bilo je još i drugih bolničarki. Cijela ta grupa se spremala za pokret prema Pivi, jer se preko Tare nije moglo. Dobila sam nešto hrane, malo se odmorila i ponovo krenula

nazad. Između Nikovića i Rudina susrela sam se sa Štefijem, Batom i još nekima, pa smo zajedno produžili. U Rudinama je gorjela škola, ili neka druga veća zgrada. Susretali smo ranjenike i tifusare koji su neodlučno stajali, ne znajući kuda će. Bodrili smo ih i upućivali prema Pivi. Tako se naša grupa povećavala. U jednoj kući vidjeli smo svjetlo. Ušli smo i našli tri tifusara kako na vatri u porcijama kuhaju neka crijeva. Gornili smo ih da krenu. Već je bila noć a nismo znali tko je u Rudinama. Oni su se jedva na to i osvrnuli. Rekoše nam da su gladni i da ne idu nikud, a svakako ne — prije nego skuhaju i pojedu crijeva. Ostavili smo ih.

Na Pivi sam zatekla samo neke od svojih ranjenika. Jedan, za koga mi rekoše da je komesar neke brigade, upravo je umirao. Tu sam saznala da su bolničarke s Baruhom prešle Pivu, a da je sanitetski materijal zakopan. Na Pivi smo predanili. Primali smo proturječna naređenja. Čas da ostanemo gdje smo, a čas da idemo preko. Konačno smo doznali da prelazom komanduje drug Lacmanović. On je naredio da ostanemo s ove strane sve dok i posljednji ranjenik ne pređe. Međutim, kasno poslije podne stigla je poruka da odmah pređemo. Prošlo je dosta vremena dok smo stigli do mosta. Bilo je gužve, avioni su nas nadlijetali, dok se most stalno potapao usled prevelikog opterećenja. Svakog trenutka bilo je zastoja. Kad smo prešli, saznali smo da su nas pozvali zbog previjanja nekog druga koji je tu bio ranjen. Međutim, nismo ga previli. Ne sjećam se da li zato što nismo imali čime, ili ga je netko drugi već bio previo, ili, pak, što je taj drug prije nego smo i došli već umro.

Tu smo se susreli s drugaricom Ljubom Nojman i Jošanom Bulajićem. A još dok smo se spuštali prema Pivi čuli smo da iza nas silazi i grupa s kirurgom Herlingerom. Međutim, nitko od njih nije izašao iz Pete ofanzive.

Uzoru smo krenuli na Vučevo. Od toga časa malo se čega sjećam. Samo kao u magli ostale su mi pojedine slike. Sjećam se beskonačne kolone koja se verala uzbrdo — ranjenici i bolničarke, konji s topovima. Sjećam se i grupe nekih rodoljuba. Neznam tko je sve bio među njima. Negdje na putu napali su nas avioni. Nije bilo šume niti drugog zaklona. Tu je poginula bolničarka Milesa. Vučevo su tukli topovi. Tu je bio ranjen i Bato. Nismo uspjeli da ga operišemo. U blizini je bila i neka druga bolnica. Svuda okolo je ležao rasut sanitetski materijal, uglavnom prazni, sjajni doboši. Čuli smo da je i Papo sa svojom ekipom negdje u blizini. Tražila sam ga, no nisam uspjela da ga nađem. Danica Kabiljo nam je dala nešto gaze i zavoja. Time smo previli Batu. Neko vrijeme smo ga i vukli a kad nije mogao dalje ostavili smo ga. Negdje kasnije ponovo smo se sa njim susreli. Bio je na konju, ali je već umirao. Tada je i

Danica bila ranjena. Sjećam se još i strašne žeđi i lokve u kojoj je ležao, sav nadut, uginuli konj. Nisam uspjela da se savladam, popila sam punu porciju vode iz lokve. Stalno su nas tukli avioni i artiljerija. Hodali smo i lijegali, sklanjali se u pećine, iza stijena, tražeći mrtvi ugao. Pod jednom stijenom spavao je neki drug. Netko reče da je to Ferid. Tu negdje Mitra Mitrović mi je dala komad pečena mesa. Jela sam, dok su krošnje drveća rezali rafali iz mitraljeza.

Nešto kasnije zvali su nas da previjemo Nuriju Pozderca. Umirao je. Nije bilo pomoći.

Zatim se sjećam noći i vrtoglavo strmog spuštanja na Sutjesku. Nije mu bilo kraja. Sutjesku smo prešli uzoru. Držali smo se za ruke. Voda mi je dostizala do pazuha. Nekoga su nosili na nosilima preko reke. Vikao je. Na maloj zaravni, s druge strane, sve je bilo krcato — ranjenici, stoka, tovarni konji, drugarice i drugovi. Tu smo posljednji put vidjeli Šlezingeru sa kćerkom. Zatim smo opet počeli da se uspinjemo. Čula se pucnjava, mi smo išli za njom. Na vrhu smo zastali. Tu sam posljednji put vidjela Stanka Martinovića. Netko je javio da krećemo. Kolonu je poveo neki Marko, mislim da je ranije bio komesar neke bolnice. Bilo nas je tridesetak. Išli smo brzo. Štefi je zaostajao, a ja sam nastojala da održim vezu između kolone i njega. Konačno sam izgubila i kolonu i Štefija. Ostala sam s jednom bolničarkom. Mislim da je to bila Slavica, rekonvalescent poslije pjegavca. Naišle smo na napušten nje-mački logor, s ugašenom vatrom i praznim kutijama od konzervi i cigareta. Rastala sam se s njom i vratila da tražim Štefija. Nisam ga našla. Uspjela sam se na jednu čuku. Tu sam zatekla neke drugove, rekoše mi da sada svaki treba da ide sam, kako zna. Uputili su me da idem prema Vrbnici.

Krenula sam. Usput su mi se pridružili neka drugarica i neki drug. Došli smo do jedne oštre strmine. Moji saputnici nisu htjeli dalje. Ja sam bila odlučna. Sjela sam i otklizala se do jednog potoka. Danas mislim da je to bila Hrčavka. Stigla sam poderanih hlača. Pregazila sam potok i produžila, sljedeći tragove. Tu i tamo put je bio obilježen ljudskim i konjskim lješinama. Iz jednog šumarka začula sam fićukanje. Uputila sam se prema zvuku i naišla na neke borce koji su u porcijama grijali vodu. Nagovarala sam ih da krenu sa mnom, jer sam se bojala samoće. No, oni su rekli da će još ostati, pa sam produžila dalje. Opet sam dugo hodala, dok nisam našla na dva borca iz Pete crnogorske. Ali me oni nisu htjeli primiti u društvo. Rekoše mi da je opasno stvarati prevelike grupe, te sam opet produžila sama. Već je bila noć kad sam izbila na neku čistinu. Unaokolo, uz rub šume, sjedele su grupice i grijale se uz male vatre. Pošla sam od jedne do druge, tražeći da se malo ogrijem.

Tjerali su me i preporučili da naložim svoju vatru. Kod jedne od tih grupa srela sam neku drugaricu koju sam još u Bosni liječila. Razgovarale smo. Njena grupa je kuhala neku kašu, i ona mi dade žlicu toga, da se potkrepim. Bila sam joj beskonačno zahvalna. Najzad sam između dvije vatre i zadrijemala. U snu bih se primakla bilo jednoj ili drugoj vatri, no kad bih se previše primakla budili su me — da se odmaknem.

Uzoru sam krenula dalje. Nisam bila sama, ali nisam pripadala ni nekoj koloni. Stalno sam prestizala neke, ili su drugi prestizali mene. I pravci, kojima su se razne grupice kretale, nisu bili isti. Svi su, kao po dogovoru, nastojali da ne obrazuju veće grupe, pa sam se i ja na to navikla i kretala sama ili, ponekad, s pojedincima. Nakon dugog hoda srela sam jednog rukovodioca Pete crnogorske brigade, bio je još sa jednim drugom. Pitao me je kuda ću. Odgovorila sam mu da idem u Vrbnicu. On mi reče da upravo dolazi odande i da nema smisla da tamo idem. I s njim sam se rastala. Krenula sam nekim tragovima. Nakon izvjesnog vremena, na rubu jedne šume naišla sam na nekoliko drugova. Pitala sam ih iz koje su jedinice. Odgovoriše — iz Prve dalmatinske. Tada se iza nekog grma pojavio i Boško Škara. Znala sam ga još dok je bio u Livanjskom odredu. Oboje smo se obradovali susretu. Dao mi je odmah iglu i bijeli konac s kojim sam zakrpila svoje skijaške hlače rasporene po svoj dužini. Potom me je poveo u Štab. Primili su me tek nakon njegovog opširnog izlaganja — tko sam i što sam ranije radila. Odredili su me za referenta saniteta brigade. Neposredno poslije toga naišla sam na Štefija. Ležao je pod ćebetom. Tu je bila i Ranka koja je čitav ovaj put prošla premda joj je jedna noga bila amputirana.

Tada sam potpuno klonula. Dalje sam produžila sa štabom brigade. Nisu mi se zadržali više nikakvi utisci.

Ako se na kraju zapitam kako sam se održala, mogla bih da odgovorim — moj zadatak u borbi bio je liječenje i briga za ranjenike. I dok sam se time bavila, nisam imala ni vremena, ni potrebe da se brinem o sebi. A kad sam napustila ranjenike u meni se nešto slomilo, postala sam drugačija. Svu svoju energiju upotrebila sam da izvučem Štefija koji je, premda veći i jači od mene, bio u tielesno gorem stanju. Kad sam ga izgubila, jedina mi je želja bila da ga nađem. No, bez obzira na to, nikad sebi nisam dopustila da kapituliram, da budem pasivna. Naprotiv, stalno me je gonila potreba da idem sve dalje samo naprijed. Sigurno je da tih dana nisam razmišljala o ciljevima borbe, ali je borba bila u meni, i da nisam stalno i svakog momenta vjerovala u našu konačnu pobjedu, bez obzira na svoju ličnu sudbinu, ja bih propala.

Dr Zora GOLDŠMIT — ŠTAJNER

RANJENICI NA KONJIMA

očetak Pete ofanzive zatekao me je u Nikovićima, na Pivskoj Planini. Bio sam referent saniteta bataljona ranjenika »konjanika« Balnice br 1. Reorganizacija ove bolnice izvršena je još dok smo bili na Ščepan-Polju i Rudinama. Ranije je bolnica bila podijeljena na ranjeničke ešelone, a osoblje raspoređeno po bolničkoj formaciji. Međutim, iskustvo poslednjih marševa je pokazalo da su najteži problemi glomaznih bolnica bili njihovi

pokreti i prehrana ranjenika. Bilo nam je jasno da će te teškoće na siromašnom terenu Pivske Planine biti još veće, pa je nova reorganizacija imala svrhu da ih umanju. Stalo se na stanovište da organizaciju bolnice treba izjednačiti sa trupom, pa su formirani ranjenički bataljoni koji su imali vojne komande i u kojima su lekari bili referenti saniteta. Pri tome se mislilo i na mogućnost da se pojedini takvi »bataljoni« priključe divizijama, u slučaju daljnjeg pokreta. U tom smislu na Ščepan-Polju i u Rudinama izvršio sam trijažu ranjenika za nove ranjeničke bataljone, a zatim došao u Nikoviće, gdje je bio smješten dodijeljeni mi ranjenički bataljon. Većinu ranjenika u njemu nisam poznao, a sada se više ne sjećam ni tko je bio komandant, tko politički komesar, tko pomoćnik komesara i tko intendant našeg bataljona. Ne sjećam se ni imena bolničarki. Većina, pak, drugova s kojima sam do tada radio bila je određena za najveći bataljon, bataljon »pješaka«, i spremala se za pokret u Sandžak koji je tada u našoj pretstavi važio kao »obezna zemlja«.

Uprava Bolnice br. 1 nalazila se u Jerinićima ili u Šarićima. Komandant je bio dr Dejan Popović, a politički komesar

mislim da je bila jedna drugarica, Crnogorka, zvala se, koliko se sjećam, Mileva. Ranije je nisam poznavao. Veza s upravom bolnice je bila slaba i češće sam viđao drugove iz Sanitetskog ostsjeka (SOVŠ), nego one iz uprave bolnice. Naročito nam je često dolazio drug Vita Cvetković. Malen i mršav, došao bi uvijek dobre volje i pun energije. Uspijevalo mu je da na sastancima i u razgovoru prelije i u nas našto od te energije, no ne za dugo, jer smo bili prilično iscrpeni pa bi lako sustali. Onda bi opet jedva čekali dan kada će on doći.

Bataljon »konjanika« bio je smješten u desetak katuna, po kolibama razbacanim na valovitom terenu, punom vrtača. Bilo je tu oko 150 ranjenika. Svaki dan je trebalo previti, ako ne sve, ono bar po jednu trećinu u svakoj kolibi. Obično sam nosio torbu s lijekovima i instrumentima a bolničarka doboše sa »sterilnim« materijalom i džakove. Kad smo se vraćali sunce bi već bilo zašlo. Ranjenici su bili mršavi i iznureni, kao i mi, no moral je bio dobar i gotovo u svakoj kolibi bi nas dočekala pjesma. Zavoja smo imali dovoljno; »sterilizacija« se vršila u »srpskom buretu«, noću. Noću je radila i ekipa za pranje prljavih zavoja. Oprani zavoji sušili su se tokom idućeg dana; prostrti po travi i džbunju vidjeli su se izdaleka. Zbog njih smo se bojali aviona, jer je teren bio go, bez šume, pa ih nije bilo moguće sakriti.

Najteže je bilo s hranom. Mesa je bilo dovoljno, no brašna malo, tako da za čitavo vrijeme nismo imali kruha. A kad bi i dobili nešto brašna, ukuhali bi ga u čorbu od mesa, da bude gušća. Ni soli nije bilo. Istina, mnogi ranjenici su imali nešto soli u svojim torbicama, još iz jedinica. Pokušavali smo da organizujemo sakupljanje kopriva, srijemuše i kiseline. Toga je u okolini bilo dovoljno i moglo je da poboljša ishranu, no kuhinja nije imala dovoljno personala a drugi nisu shvatali važnost zeleni. Mnogi ranjenici poboljevali su od proljeva, a medikamentata nije bilo. Jedini dijetni artikli bili su pržena krv i pržena džigerica. Naročito je krv bila tražena i nikad je nije bilo dovoljno. Ranjenici su i sami popravljali svoju ishranu. Gotovo pred svakom kolibom gorjele su vatrice, i na njima bi po dva ili po tri ranjenika u porcijama kuhali ili na ražnjicima nešto pržili. Naročito su Dalmatinci bili poduzetni. Sabirali su puževe, kuhali ih i jeli, na zgražanje ostalih, osobito Crnogoraca koji su to smatrali »nedostojnom« i »nečistom« hranom i tražili da se zabrani svako individualno kuhanje, a naročito spremanje puževa, jer je to »nedostojno« narodnih boraca. Mi smo zabranjivali kuhanje, no nismo ga mogli spriječiti. Usprkos puževima Dalmatinci su u prosjeku bili mršaviji od ostalih boraca. Ekipa za previjanje obično je s ishranom najgore prolazila. Kad bismo se vratili s previjanja, kazani su

vrlo često bili prazni, bilo zbog dolaska neke nove grupe ranjenika koje je trebalo nahraniti, bilo što se nekoj grupi otpuštenih ranjenika nešto moralo dati za put u jedinicu, ili, jednostavno, iz razloga što ništa nije preostalo.

»Konjanike« smo prebacili u Nikoviće po partijama, na dvadesetak konja, a konje potom poslali na Taru. Trebalo je da odu u Čelebić po žito za bolnicu. Nikad se više nisu vratili, i ranjenici su ostali »konjanici« samo po imenu. Ostalo nam je samo jedno kljuse koje je stalno dovlačilo vodu za kuhanje i sterilizaciju. Zavoji su prani u jednoj dosta udaljenoj lokvi, a hranu su po kolibama raznosile bolničarke u loncima i malim kazanima.

Sve je to trajalo manje od dva tjedna. Tada je počela Peta neprijateljska ofanziva i za bolnicu. Dobio sam naređenje da rasformiram bataljon. Tko je mogao da se kreće trebalo je da ide u pješake, a tko nije mogao — u grupu nepokretnih ranjenika. Ponovna trijaža trajala je nekoliko dana. Upočetku je većina ranjenika nastojala da se svrsta među teške, govoreći da ne mogu pješachiti. I meni je bilo jasno da stvarno to nisu u stanju bilo zbog svojih rana ili loše kondicije. Ipak, iz dana u dan sve veći broj se javljao da ide u pješake. Potkraj sam već morao pojedincima objašnjavati da neće moći da izdrže ni dva sata marša, da će zbog njih kolona zastajati i da je bolje da ostanu s teškim ranjenicima. Sve to nije mnogo pomoglo, jer su posljednjih dana pojedinci gotovo puzeći odlazili. Oslanjali su se na primitivne štake, jedan na drugoga, ili na bolničarke. Svakoj grupici odredio sam po jednu bolničarku koja je nosila nešto »sterilnog« materijala u dobošu, limenoj kutiji ili talijanskoj porciji s poklopcem, a svaki ranjenik imao je po nekoliko zavoja. Za sebe sam zadržao sterilizator s nešto instrumenata, što mi je stalo u jedan džep dolamice, zatim vojničku torbu punu zavoja i limenu kutiju s gazom u drugom džepu dolamice. Postupio sam protiv naređenja da sav materijal razdijelim, ali ispravno, jer su stalno pridolazili novi ranjenici u grupama ili pojedinačno. Iako sam previjao samo one kojima je to bilo najpotrebnije, ostao sam brzo bez gaze. Kasnije sam previjao samim zavojima, dok i njih nisam utrošio. Na kraju, sve što sam mogao da učinim za ranjenike bilo je da im dam pravac kretanja: pješaci ka Tari odnosno Pivi, a teški, koji dalje ne mogu, u Jeriniće. Ne treba objašnjavati kakvo je bilo razočaranje onih ranjenika koje su iz jedinica i iz drugih bolnica upućivali u Centralnu bolnicu »gdje ima liječnika, zavojnog materijala i lijekova, gdje će se u miru liječiti i oporavljati«.

Početkom juna saopćeno nam je da će se teški ranjenici morati sakriti po gudurama i špiljama oko Pive. Bilo ih je

nemoguće iznijeti, a jedinice za njihovu zaštitu ne bi mogle ostati, jer je neprijatelj bio vrlo jak, pa bi ih na uskom prostoru za kratko vrijeme sasvim uništio. Taj teren, za operativne jedinice strateški neinteresantan, ionako ih ne bi mogao prehraniti. Za ranjenike će se brinuti terenski radnici. Kako će to stvarno izgledati nisam mogao sebi jasno da predstavim. Terence nisam poznao, a znao sam da u okolnim šumama između Crnog Vrhla i Karaule ima četnika i da su već počeli da dižu glavu — napadali su naše kurire, osamljene ranjenike ili bolničarke i ubijali ih. Rečeno nam je da će za njegu teških ranjenika ostati na Pivi jedan ili dva liječnika i nekoliko bolničarki. Pričalo se da je za to bio određen doktor Altarac. On je prošao kroz Nikoviće, ali se vidjelo da nije baš oduševljen tim rasporedom. Tada sam se javio, dobrovoljno, da želim ostati s ranjenicima, iako sam pretpostavljao, da su izgledi da preživimo minimalni. Javio sam se ne iz nekog junaštva ili požrtvovanosti, već jednostavno što sam bio toliko iscrpen da nisam vjerovao da ću izdržati pokret. Idućeg dana mi je javljeno da je moja želja odbijena. Naređeno mi je da idem ka Pivi. Kasnije sam saznao od svoje drugarice Zore da je i ona bila pristala da ostane na Pivi, no ni nju nisu ostavili. Mislim da nije ostao nitko od onih 15 ili više liječnika koji su radili u Centralnoj bolnici.

Ako se ne varam, bilo je to 8 juna kada smo konačno krenuli. U posljednji čas kurir je doveo tri zarobljena talijanska liječnika s pisamcem od uprave u kome mi se javlja da se stavljaju pod moju komandu, da ih zaposlim, da treba da se staram o njima i da ne smijem dozvoliti da mi pobjegnu. Kakve li ironije! Dok je bataljon još postojao stalno sam tražio pomoć kako bih što bolje zbrinuo ranjenike. Pomoć je stigla upravo tada kada više nisam imao ni ranjenika, ni zavojnog materijala. Jedva sam bio sposoban da se krećem, a naređuje mi se da pazim na novozarobljene Italijane! Sa mnom je ostao jedino Bata. Još u Bosanskoj Krajini bio je ekonom u bolnici. Više se ne sjećam koju je funkciju vršio u bataljonu, ni kako se punim imenom zvao. Mislim da je bio iz Prve proleterske brigade. Čini mi se da je bio ranjen u ruku ili nekako drugačije osakaćen pa je zato radio u bolnici.

Iz Nikovića smo krenuli jutrom put Rudina. Svakog časa napadali su nas avioni, bacali male bombe i mitraljirali. Mi bismo polegali i čekali dok prođu. Već prilikom drugog napada, dok smo ležali, pobjegao je najhrabriji Talijan. Druga dvojica bili su toliko zaplašeni da se nisu ni makli. No, kad su vidjeli da smo nakon kraćeg traženja odustali od progona bjegunca, mora da su se i oni ohrabрили. Prilikom jednog od slijedećih napada, koji je dugo trajao, iščezli su u džbunju, travi ili vr-

taćama i njih dvojica. Bata i ja smo pošli u potragu za njima, no rezultat je bio da smo izgubili jedan drugog. Tražio sam Batu, dozivao ga, ali ga nigde nije bilo — kao da je u zemlju propao. Nastavio sam dalje sam, nekoliko puta gubio i mijenjao pravac. Vukao sam se polako, često zastajući na uzbrdicama, jer mi je ponestajalo daha. Nekoliko puta sam pomišljao da se vratim, no bio sam uvjeren da pozadi nema više nikog, pa sam ponovo kretao naprijed. Tako sam satima išao težeći da bilo s kim uhvatim vezu. Na jednoj nizbrdici sam se spotakao, pao i razbio naočale. Nakon toga, još sam se teže snalazio i čitav daljnji put prošao sam kao u magli. Sve mi je bilo mutno i zbog vida i zbog iscrpenosti.

Nakon dužeg vremena naišao sam na grupu drugova. U njoj je bila i moja drugarica. Produžili smo do pred Rudine. Tamo su pridošli još neki drugovi koji su pričali da su Njemci na Šćepan-Polju i da se njihove patrole približavaju Rudinama. Kad smo stigli na Pivu hvatao se već prvi sumrak. »Štuke« su stalno nadlijetale i pikirale duboko ispod nas, pokušavajući da sruše most. Iza nas, u Rudinama vidio se požar. Počeli smo se spuštati u kanjon Pive. Zora mi je rekla da već drugi put ide na Pivu. Kada je jutros prvi put bila došla do same rijeke dočekalo ju je naređenje da se vrati ka Tari. Kada je stigla onamo, došlo je novo naređenje da ide natrag — na Pivu. Spuštanje po strmoj stazi trajalo je veoma dugo. U kanjonu je već bila noć, a sniježni vrh Maglića još je sjao ružičasto u posljednjim trcima dana. »Štuke« su neprekidno pikirale na most do potpunog mraka.

Uzoru smo stigli do dna kanjona. Pred mostom je bio krkljanac. Uzak most ležao je na balvanima koji su plivali na vodi i bili vezani čeličnim kablom. Ranjenici na nosilima i pješaci, ljudstvo i stoka — sve je to polako prelazilo. Ako bi se više njih nakupilo na jednom dijelu mosta, taj dio bi odmah utonuo u vodu. Neki su se prebacivali preko rijeke u malom njemačkom gumenom desantnom čamcu. Grupa drugova, na čelu sa Lacmanovićem, trudila se da na prilazima mostu uspostavi red. Dobili smo naređenje da sačekamo nešto podalje od mjesta prelaza, pokraj puta u šumi. Tu smo zatekli na desetine nosila s ranjenicima, mnogo ranjenika bez nosila, bolničarki i ostalog osoblja. Svaki bismo čas naišli na nekog poznatog ranjenika ili čuli kako netko viče: »Zoro, previj me«, »Štefi, previj me«! Tu sam potrošio i posljednji zavoj. Bilo je strašno ne moći pružiti pomoć, a još strašnije gledati drugove u oči i slušati njihova pitanja koja su padala sa sviju strana: »kuda ćemo dalje«, »kad ćemo krenuti«, »tko će nositi nosila«, »zašto nema konja«, »zar ćete nas ostaviti?«.

Tu smo predanili. Dobili smo i jedan obrok »govedeg čaja«. Gotovo bez prestanka nailazili su avioni, no sada su već rjeđe napadali most. Izgleda da su bili više zaposleni na Pivskoj Planini i na Vučevu. Kasno poslije podne dobili smo naređenje da predemo rijeku. Dugo je trajalo dok smo stigli na most i dok smo ga prešli. Na drugoj obali bila je takođe gužva. Povukli smo se dalje od obale. Već je bio mrak. Naišli smo na sina kirurga Herlingera. On nam je rekao da su mu roditelji ostali na drugoj obali s dva konja i nekim bolničarkama. Njega su poslali naprijed. Kasnije smo čuli da doktor Herlinger nije uopšte prešao Pivu. Tražio je injekciju, koje nije bilo, i nije htio dalje. Bio je jedan od naših najboljih kirurga, no star, slomljen teško pokretan.

Naišli smo i na Šlezingera sa kćerkom. Bila je živi kostur i klatila se na konju. Preboljela je trbušni tifus i pjegavac. On je bio određen da ostane na začelju kao član i delegat SOVŠ-a. Stalno je bio aktivan i nastojao da unese reda i sistema u pokret. Uputio nas je u jednom pravcu gdje smo naišli na Ljubu Nojman. I ona je bila živi skelet. Trbušni tifus u Krajini, pjegavac u Crnoj Gori, teški Basedow i neprekidni rad uprkos bolesti — posve su je iznurili, no nisu je slomili. Moral joj je bio odličan i stalno je nastojala da obodri svoju okolinu, da popravi raspoloženje i ohrabri malodušne. Proveli smo zajedno nekoliko sati, a zatim smo krenuli na Vučevo.

Bili smo u uskoj i dugoj koloni, kojoj nismo znali ni početka ni kraja. Put je bio neobično strm, a bio sam tako slab da sam se jedva kretao. Nakon nekoliko minuta puzanja uzbrdo morao sam dvostruko toliko da odležim da bih došao do daha i snage. I drugi su ostajali da sjede i leže pored puta. Mnogi se više nisu ni digli. Bacio sam dolamicu, bila mi je teška, nisam više mogao da je nosim. Mali sterilizator s instrumentima nosio sam, ipak, i dalje u torbi. Zora je odnekud smogla kocku šećera i dala mi je. Imala je divan efekat. Kao da mi je snaga prostrujala žilama. Opet sam mogao bolje da hodam, skoro čitav sat. Za to vrijeme stalno su nas nadlijetali avioni, ali nas nisu tukli. Gađali su predio iznad nas. Eksplozije su se čule i kad nije bilo aviona, i po tome smo zaključili da taj predio tuče i artiljerija. Kad smo izašli iz šume, sjalo je sunce, put je bio manje strm, a kolona na daleko vidljiva. Avioni su nas i dalje nadlijetali, no ne sjećam se da li su nas tukli. Tu sam opet naišao na Batu i nastavio put s njim. Dostigli smo Ljubu Nojman. Jedva se držala. Išla je uz pomoć bolničarke koja se cijelim putem od nje nije odvajala. Ubrzo smo je prestigli. Više je nisam ni vidio. Kasnije sam čuo da je bila ranjena, da je ostala na Sutjesci i da su je uhvatili i ubili Njemci.

Konačno smo došli do dijela puta koji se više nije uspi-
njao. Sjećam se da je lijevo od puta bilo strmo i golo brdo, a
desno strma padina. Put su tukli bacači (ili topovi), a izgleda
da nije bilo mogućnosti da se zaobiđe. Tu je poginula Milesa,
a ranjena je bila Danica Kabiljo i mnogi drugi. Ranjen je bio
i Bata. Pogledali smo mu ranu. Bila je malena, u slabinama
pored kičme. Nismo ga imali čime previti, dok nam Danica
nije dala malo gaze; zavoj je bio kratak i stalno mu je spadao.
Neko vrijeme smo ga Zora i ja vodili između nas, no naglo je
postajao sve slabiji i morali smo da ga položimo. Netko je rekao
da je u blizini Papo, pa je Zora pošla da ga potraži, ne bi li
izvršio operaciju, jer je bilo očito da se radi o unutarnjem krva-
renju. Međutim, nije uspjela da ga pronađe. Još smo ga malo
vukli, a kad smo vidjeli da umire, položili smo ga i produ-
žili put.

Dalji događaji sve su mi mutniji u sjećanju. Znam samo
da smo negdje zastali, no ne sjećam se da li je bila noć ili dan.
Odněkud smo dobili po komad sirovog mesa da ga na vatri
ispržimo. Ali je ubrzo naređeno da vatre pogasimo i tako sam
jeo malo prženo inače sirovo meso. Dalje jednostavno nisam
mogao. Zora je otišla da potraži pomoć, i kad smo ponovo
krenuli, jahao sam. Kasnije sam čuo da je to bio konj Stanka
Martinovića koji je također bio rekonvalescent od pjegavca. Ne
znam koliko sam dugo jahao. Kasnije sam opet pješačio. Sjećam
se žeđi i vode koja je u blizini žuborila, ali ja nisam imao snage
da skrenem i da se napijem, niti hrabrosti da zaostanem iza
kolone. Sjećam se šume u kojoj nas je osula mitraljeska vatra.
Eksplozivni meci praskali su po krošnji drveća i nikako nismo
mogli da ocijenimo s koje strane je dolazila vatra. Ne znam
koliko je trajalo dok se opet nismo sakupili na početku neke
riže za spuštanje balvana. Netko je rekao da se spuštamo prema
Sutjesci. Bila je noć, puzili smo i valjali se od drveta do drveta.
Povremeno smo se držali za ruke, praveći lanac, onda bi se
veza opet prekinula. Tu je ponovo bilo konja s tovarima i ra-
njenicima koji su se survavali. Bilo je vike i zapomaganja.
Uvijek je netko vikao »veza, veza«, a netko opominjao na naj-
veću tišinu, govoreći da su neprijateljski položaji blizu.

Na malom platou, u toku silaza, naišli smo na nekoliko
boraca koji su tražili doktora. Javili smo se. Odveli su nas do
jednog druga za kog su nam rekli da je Nuriya Pozderac, i da
je dan prije bio ranjen. Nosili su ga na nosilima. Kad su ga
spustili na zemlju, razvili smo mu nogu. Rana je bila malena,
na peti ili ispod gležnja, a slojevi i slojevi zavoja bili su natop-
ljeni krvlju. Izdisao je. Iz rane je još pomalo krvario. Prvi koji
ga je previo nije očekivao takvo uporno krvarenje, pa nije
stavio povjesku.

Ujutro smo pregazili Sutjesku. Bila je duboka preko pasa i brza. Držali smo se za ruke u dugoj koloni i prelazili uz grobnu tišinu jer je opet neprijatelj bio blizu. Naša je grupa prešla čitava, no od drugih lanaca, sličnih našem, pojedine bi se žive karike kidale i odlazile niz vodu. Na drugoj obali, na maloj zaravni, opet krkljanac. Ljudi, konji i tovari, sve gusto zbijeno i u metežu. Naređenje je da se čeka, jer put još nije probijen. Već se bijeli dan, svakog časa mogu avioni da naiđu a mi smo otkriveni. Odlučujemo se da krenemo. Susrećemo Šlezingera sa kćerkom i nagovaramo ga da pođe s nama; tim više što nas netko upozorava na kosu s one strane Sutjeske. Visoko i daleko, prema nebu, ocrtavale su se sitne sjene boraca. (Možda nam se to samo pričinjavalo.) Kažu da je to bio posljednji bataljon iz sastava Treće divizije; bio je u zaštitnici i sada se spuštao prema Sutjesci. Iza njih Njemci. Ali, Šlezinger tvrdokorno odbija, upotrebljavajući argumente: »Mi smo vojska, ništa se ne radi bez naređenja. Treba sačekati komandu za pokret, pravac kretanja.« Govorio je da je u Prvom svjetskom ratu bio i u težim situacijama, da stvari izgledaju gore nego što u zbilji jesu, itd. Meni se, međutim, činilo da je njemu postalo jasno da mu kćerka neće moći pješice, a s konjem se dalje nije moglo. To je samo zaodjeo optimizmom i vojničkim držanjem. Ostavili smo ga a mi smo krenuli u šumu uzbrdo, sa Stankom Martinovićem i Nikolom, Crnogorcem, kome sam zaboravio prezime. Pridružilo nam se još desetak drugova.

Put je postajao sve strmiji i trajao satima dok nismo izbili na zaravan obraslu šumom. Ispred nas se čula borba. Gdje ima borbe ima i naših jedinica, zaključujemo nakon savjetovanja, i krećemo dalje. Stžemo na rub čistine, a borba se čuje ispred nas i desno. Zastajemo. Stanko i Nikola predlažu da krenu u pravcu odakle se čuje borba. Kad uspostave vezu s jedinicom, vratit će se po nas. Mi sjedamo po dvoje i troje pod bukvu ili džbun, čekamo i žvaćemo bukovo lišće. Neki gutaju snijeg. Ludo sam žedan, no nemam snage da odem u potragu za snijegom. Pojedinci gube strpljenje i odlaze raznim pravcima. Drugi opet pridolaze i čekaju s nama. Nakon dugog čekanja dolazi netko i kaže da je borba završena. Stvarno se više ništa nije čulo. Sava Kovačević je, kažu, poginuo. Stanko i Nikola su poginuli u jurišu, Treća divizija je razbijena, no dijelovi su se probili i put je, govore, otvoren, treba samo požuriti, dok ga Njemci opet ne zaposjednu.

Stvara se duga kolona, možda od pedesetak drugova, i svi žure naprijed. Ne mogu da održavam taj tempo i postepeno zaostajem. Konačno sam na kraju kolone. Zora je ispred mene, požuruje me i trudi se da održi vezu s kolonom. Zaostajem sve više, i kolona zamiče u šumu. Još neko vrijeme vidim Zoru, a

onda posrćem preko nekog korijena, padam, i kad sam opet na nogama, nestalo je i nje u šumi u prvom sumraku. Vičem i dozivam, no nigdje se nitko ne čuje. Sjedam da se odmorim, da napravim bilansu.

Bakandže koje su zinule još na Pivi imaju sad posve odvaljene donove pa posrćem preko njih. S malo muke uspijeva mi da ih odlomim. Pete se još drže pa mislim da ću tako lakše hodati, a na nogama još imam obojke i vunene čarape. Moj časovnik se nakvasio u Sutjesci i sad se na njemu hvata rđa. Stoji. To me potsjeća na pištolj koji sam dobio od Gojka. Ima u njemu još uvijek svih sedam metaka, još mogu da se branim, a ako zatreba i da se ubijem. Samo, i on je mokar. Rastavljam ga da bih ga osušio i očistio. Ali udarna igla mi otskoči nekud u travu. Dugo sam je očajnički tražio, ali nisam mogao da je nađem. Krajnje je već vrijeme da krenem, napuštam traganje i bacam bezvrijedni pištolj.

Opet hodam dugo, i već je noć. Sâm sam i gubim pravac. Vjerojatno da sam išao u krug. Naišao sam nekoliko puta na pojedince i manje grupice. Raspravljamo o pravcu i svako predlaže drugi. Nitko nikome ne vjeruje i svak odlazi svojim pravcem. Odjednom sam u mrkloj noći između drveća ugledao vatricu. Prišao sam joj. Oko nje je sjedilo 5—6 drugova. Poznaju me, jer mi govore »doktore«. Sjedam uz vatru, drijemam i slušam razgovore. Tvrde da je vrijeme velikih jedinica prošlo. Priblizava se kraj rata i neprijatelj mora po svaku cijenu da uništi naše jedinice, da ne postanemo baza za saveznički desant. Sad već na same vrhove planina izvlače artiljeriju. Topom su ih tukli s vrha Maglića! Svaki pokušaj stvaranja većih jedinica dovest će do ofanziva poput ove. To nema smisla, treba se razbiti u trojke i petorke, probiti do domaćih terena i voditi sitnu gerilu, diverzije i sabotaze. To su bili krupni ljudi, s kožnim torbama i mnogo remenja preko uniformi. Jedan je imao čak i dalekozor. Vjerojatno da su bili rukovodioci. Možda imaju pravo. Sjećam se scene od ranije, dok sam još išao sa Stankom i Nikolom. Susreli smo grupu boraca. Rekoše nam da su iz Desete hercegovačke. Pitam ih za Minu Haćam. To je naša stara drugarica preko koje smo još 1941 godine bili povezani s Mostarskim bataljonom. Kažu da su i oni Mostarci. Pokušali su da osiguraju prolaz, borili se za neku čuku, no nisu uspijeli. Njemci su ih razbili. Mina je poginula. I oni su nešto govorili o povratku u Hercegovinu, čak u Mostar. Kažu da su se i Crnogorci već vratili natrag preko Sutjeske u Crnu Goru.

To se podudara s ovim što pričaju drugovi oko vatre. Razmišljam o svom položaju u toj situaciji. Ne mogu ni da idem, a kamo li da se borim. Nemam više čak ni revolvera. Ipak, ja

sam doktor. Gdje ima borbi, ima i ranjenih, potreban je i sanitet. No, ja sam doktor bez lijekova, bez zavojnog materijala. Moje je mesto uz ranjenike, a svoje sam ranjenike ostavio na Pivi i na Sutjesci. Nikad nikom više neću pogledati u oči i reći da sam doktor. Depresija koja me zahvatila još na Pivi — sad mi je jasno. To je malodušnost, jednaka malodušnosti onih Hercegovaca kao i ovih oko vatre. Nije ni čudo u ovoj situaciji. No ne treba popustiti. Možeš sumnjati u sebe i u pojedince, ali u borbu i pobjedu ne smiješ. Treba ići dalje. Treba izdržati da se doživi pobjeda. Samo, kako?

Zaspao sam, a kad sam se probudio, kod vatre nije više bilo nikog. Počelo je da sviće, pa sam krenuo. Bio sam u bunilu. Sjećam se jedne zgode. Pred sobom sam ugledao vatru. Oko vatre su sjedela tri Njemca. Puške su naslonili u krila, pušili »Drinu« iz modrih kutija i grickali čokoladu. Kraj njih su ležale prazne kutije od sardina i kartoni od dvopeka. Bio sam iznad njih i zaklonjen grmom. Promatrao sam ih i mislio: kako bi bilo da ih zamolim da mi dadu nešto da pojedem? Možda će mi ipak dati. Onda sam se dosjetio da sam glup, i da će me odmah strijeljati. Poslije toga opet je prevagnula misao da su to ipak ljudi i da samo treba da budem pristojan. Morao sam intenzivno da mislim na Jadovno i Krušćicu, na Jasenovac i popaljena sela Bosne i Crne Gore na »Štuke« i bacače, pa da smognem snage i da ih zaobiđem. (Možda to i nisam doživio, možda su to bile samo halucinacije, izazvane slikom odbačenih kutija koje sam tu i tamo usput nalazio.)

No nisam samo ja bio u bunilu i gonjen tifusarskim idejama. Već je bio dan kad je iz šume iskrsla duga mršava prilika na konju. Klatio se s boka na bok i držao konju oko vrata. Nešto je sam sebi govorio. Prepoznao sam kirurga Vuletića iz Treće divizije. Pozdavo sam ga i pitao kuda ide. On je svečanim glasom izjavio: »Imam žučni napad, pošaljite po nosila, nosite me u bolnicu, ne mogu dalje da jašem«. Na sva moja objašnjenja i pitanja odgovarao je uvijek istim rečima. Uhvatio sam konja za ular i vukao ga za sobom. Molio sam ga da potjera konja, jer mi je bilo teško da ga vučem. Ali, on je uporno govorio o svojoj žuči. Kad mi je već nestalo snage, pustio sam ular i produžio. Konj je stao i počeo da pase, a on je sjedio sa bradom na prsima i drijemao. Bio sam uvjeren da će propasti, no poslije rata sam ga vidio živa i zdrava.

Na putu sam stalno susretao sve nove grupe drugarica i drugova. Prilazili bi ili bi svako išao svojim pravcem. Grupe su se, uopšte, lako sastavljale i rastavljale, već prema tome kako se tko mogao da kreće. Sporiji su zaostajali, a brži izmicali. Ako bi se sastala dvojica ili trojica pokretnih, s puškama,

brzo su nastojali da se otresu nas nenaoružanih i sporih. Nekad bi se grupe razbile zbog neslaganja oko pravca kretanja, a nekad iz drugih razloga. Tako smo na jednom mjestu naišli na telefonsku žicu povučenu po zemlji. Neki su bili za to da je prekinemo, jer ona sigurno povezuje neprijateljske položaje, a drugi su iz istih razloga tražili da je ne diramo, pošto bi u tom slučaju neprijatelj vjerojatno poslao patrolu da poprave vezu, pa bi nas te patrolu mogle uhvatiti u klopku. To natezanje oko žice, koja najvjerovatnije već dugo nije ničemu služila, bilo je dovoljno da se grupa raspadne.

Ne znam kako je do toga došlo, no postepeno, oko mene su se okupile same drugarice. Bile su to većinom bolničarke od kojih sam neke i poznavao. Na jednom mjestu naišao sam na kratku talijansku pušku s tri metka. Željno sam je dograbio. Odmah sam se bolje osjećao. Vratilo se i samopouzdanje. Sada sam već vodio grupu bolničarki i osjećao se odgovoran za njih. Ipak mi je teret bio pretežak. Dugo sam razmišljao da li da odbacim pušku ili torbicu sa sterilizatorom i instrumentima. Konačno sam se odlučio i zadržao pušku. Kretali smo se po tragovima nogu i kopita, po putu obilježenom ljudskim i konjskim lješevima.

Nakon duljeg vremena ponovno smo pred nama začuli eksplozije avionskih bombi. Upravo smo im se radovali. To bombardovanje bilo je znak da su i naše jedinice pred nama, da još postoje. Trebalo je krenuti za zvukom i sve će biti dobro. Naša grupa se povećavala, bilo nas je dvadesetak. Tri puške, četiri do šest drugova, a ostalo drugarice. Bombe su počele padati oko nas. Našli smo se na čistini pokrivenoj travom i rijetkim grmljem. Rasuli smo se po njoj i legli. Dobro mi je došao taj prisilni odmor. Pogledao sam oko sebe i vidio da ležim u srijemuši. Počeo sam »pasti«. Nikad ništa tako slatko nisam jeo kao tu srijemušu. Drugarica koja je ležala kraj mene dala mi je malo soli. Kad je nalet prošao, nastavili smo put. Sad se javila žeđ. Nisam se usudio da zastanem. Izgarao sam i ne bih daleko došao da se kraj puta nije našla lokva. Masnom skijaškom kapom, koju sam već dvije godine nosio na glavi, zahvatio sam vode i usput pio. Strašno sam želio da nas opet napadnu avioni. To bi bio razlog da legnemo, da se odmorimo, da se najedemo srijemuše i napijemo vode. Imao sam »sreće« — još dva-tri puta želja mi se ispunila.

Ne znam koliko je vremena prošlo, no najednom smo na čistini ugledali nekoliko desetina boraca postrojenih u vrstu. Prišli smo i zapitali — tko su. Bili su to borci Pete crnogorske brigade. Prikupljali su se. Ništa nisu znali o jednom svom bataljonu. Tražili smo da nas prihvate, no oni su energično izjavili da primaju samo borce s puškom. Nisu mogli da se opte-

rećuju onima koji neće moći da izdrže u borbi koja se očekivala, a još manje onima koji nisu bili u stanju da iznesu oružje. Tumačio sam im da smo iz bolnice i da zato nemamo oružja, mitingovao o ulozi saniteta i o svemu što smo prošli dok smo liječili ranjenike iz jedinica. Međutim, sve to nije pomoglo. Mene su htjeli da prime, jer sam imao pušku, ali druge ne. Bio sam ogorčen, naročito radi jedne drugarice (mislim da se zvala Mica Jovović), medicinske sestre. Bila je Crnogorka, a brat joj je bio rukovodilac u toj ili Četvrtoj crnogorskoj brigadi. Bila je dobar komunista, odličan radnik i stub bolnice. Svi su je poznavali, no puške nije imala i nisu je htjeli primiti. To nisam mogao da dozvolim, pa sam joj dao svoju pušku. Tada su je primili, a ja sam otišao dalje. Kasnije sam shvatio da su imali pravo. Trebalo je očuvati borbenu jedinicu, bez obzira na pojedinca.

Sad nisam više imao ni instrumenata ni puške. Nakon kraćeg hoda ponovo sam naišao na veću grupu boraca. Bili su bučni, ložili su vatru i klali neko govedo ili konja. Javio sam im se. Bili su to borci Prve dalmatinske brigade. Tražio sam da me prime, a oni su me uputili u štab. Na putu sam naišao na Boška Škaru. Oduševljeno smo se pozdravili. Znao sam ga od ranije, još sa Cincara. Bio je mehaničar, no često je radio u sanitetu. Dugo je bio Ljubin rendgen-tehničar. Rekao mi je da sačekam. Otišao je i ubrzo se vratio s komadom pečena mesa, i ponovo otišao. Kad se vratio, vodio je Zoru. Bio je ponosan i radostan što nam je pomogao da se nađemo. Ja sam u njega gledao kao u čudo.

Ujutro sam se javio u štab. Bio sam raspoređen u Prvi bataljon, a Zora za referenta saniteta brigade. Odmah smo krenuli. Malo se čega sjećam, osim beskonačnog maršovanja sa zastancima kad bi nas napali avioni. Sjećam se da sam odbacio ostatke cipela i hodao dalje u čarapama. Tako smo jedne noći, nakon dugog marša, prikradanja i čekanja, prešli preko ceste Kal'novik — Foča. Lijevo i desno na cesti vodila se borba. Slijedilo je 36 sati marša po kiši i blatu do izlaska na prugu Sarajevo — Višegrad. Na pruži nas je dočekao blindirani vlak. Polijegali smo po blatnom puteljku i čekali dok prođe. Kad se pokret nastavio, jedva su me probudili. Duboko sam bio spavao — u blatu i na kiši! Prugu smo prešli trčeći. Na cesti iza pruge ležao je krasan zeleni kožni kaput. Bio sam posve bos i odrpan. Digao sam kaput i u mislima ga obukao i noću se njime pokrivao. No, postavljen krznom i natopljen kišom, bio je pretežak da ga nosim, pa sam ga nakon nekoliko koraka odbacio.

Tako se sjećam proboja iz neprijateljskog obruča na Sutjesci. Vjerovatno mnoge epizode nisu poređane pravilnim re-

dosledom, niti su se možda dogodile na mjestu gde ih stavljam. U mom sjećanju su tako ostale, sjećanju koje je počelo da se formira tek mnogo dana kasnije, negdje između Olova i Kladnja. Tek tu sam opet počeo normalno da mislim i osjećam. Dotada sam samo vegetirao uz pomoć primitivnih refleksa za održanje golog života i bio svjestan jedino toga da sam živ.

Od oko 15 liječnika koji su se našli s Centralnom bolnicom za vrijeme Pete neprijateljske ofanzive poginuli su gotovo svi: Ljuba Nojman, Zlatko Fišer, Jovan Bulajić, Hinko Gostl, Stan-ko Martinović, Miroslav Šlezinger, Ivan Ben'ć, Drago Herlinger, Gustav Kraus, Juliška Kraus-Lederer, Franjo Bišić i Samuel Baruh. Zora i ja smo jedini od bolničkih liječnika izašli živi. Stradali su mnogi sanitetski radnici i iz jedinica, naročito iz Treće divizije, no ipak ne toliko koliko iz Centralne bolnice.

Dr Stjepan ŠTAJNER

U TIFUSNOJ GROZNICI

Iz Boana (9 km istočno od Šavnika) smo, maja 1943, krenuli sa ranjenicima i bolesnicima (bolnicom) Druge divizije drug dr Žarko Mikić i ja. Vrijeme je bilo kišno. Pravac kretanja je bio: Jezera — selo Crna Gora (severno od Durmitora). Išli smo čitavu noć i samo jedan sat smo se odmorili u nekim napuštenim seoskim kućama, koliko da se sklonimo od kiše. Došli smo na Jezera u samo praskozorje, u jedan zaseok gdje smo se zaustavili.

Tu su, po manjim seoskim drvenim kućicama, bili smješteni ranije neki ranjenici i bolesnici Druge divizije. Kod njih je bila lekar dr Saša Božović, a politički komesar drug Leko Radević. Žarko Mikić je produžio sa bolnicom za selo Crnu Goru, a ja sam ostao. S vremena na vrijeme ovdje je dolazio i dr Dulić, koji je tada bio referent saniteta Druge divizije. On mi je rekao da, po naređenju štaba, ostanem kao hirurg pri bolnici sve do dalje naredbe. Pri obilasku naših bolesnih i ranjenih drugova radili smo oko njih što smo mogli. Uz pripomoć drugarice dr Saše učinili smo nekoliko manjih hirurških pothvata. Požrtvovanost onih koji su njegovali naše ranjene i bolesne bila je velika. Ranjenici i bolesnici su bili vedri, i nijesam mogao da osjetim neku sjetu ili negodovanje kod njih, mada su smještajne prilike bile jako teške. Ležali su na šinjelima ili ćebadima, preko razastrte slame po patosu, jedan pored drugoga. Ponegdje je bila i velika zbijenost. Drugovi su stojički sve podnosili. Ishrana je u ovim danima bila prilično oskudna, a i sanitetskog materijala nije bilo u dovoljnoj mjeri. Nešto se bolje u ovakvim prilikama nije moglo ni očekivati. Pošto je neprijateljska avijacija stalno pratila pokret naših jedinica i pretraživala teren

gdje su bile smještene naše bolnice, radilo se obično jutrom, u zoru, ili predveče da bi se donekle sakrio naš trag. Ali se to nekad nije moglo postići i dešavalo se da je avijacija s vremena na vrijeme bacila poneku bombu ili mitraljirala teren, naročito onaj dio koji je bio pokriven šumom. Ovaj zaseok, pod kame-nitim i šumovitim obroncima Durmitora, uslijed kišnih dana, bio je često prekriven maglom, koja nas je skrivala kao neka vrsta zavjese.

Pošto sam dobio naređenje da krenem i ja za selo Crnu Goru, rastao sam se od drugova iz bolnice. U selu Omar, gdje je stacionirala jedna jedinica, zadržali su me neko vrijeme drugovi Mićun Jauković, Pero Krstajić i Velimir Jakić. U bli-zini je bila jedna skupina od 100—150 italijanskih zarobljenika sa Bioča. Drug Jakić mi je rekao da im održim jedan govor, a kakav, to smo se prethodno dogovorili. Kazao mi je da napo-menem kako ćemo — i pored oskudice u hrani — gledati da im dodijelimo nešto za jelo. Govor sam im održao na francuskom jeziku, a jedan italijanski oficir prevodio je na italijanski. Na završetku su se čuli uzvici: »E viva partidano, e viva koman-danto!« Riješili smo da dva ljekara, koji su se nalazili među zarobljenicima, budu upućeni u Pivu, gdje će raditi sa našim ljekarima pri bolnici, dok će ostali zarobljenici služiti kao nosi-oci ranjenika. Na putu prema Žabljaku svratio sam da obiđem bolnicu na Javorku, koju je vodio dr Momir Aleksić. Ovdje su bili bolesni od tifusa, i bilo ih je mnogo. Pridodata su mi dva druga: M. Jovanović, 16-godišnji dječak, iz sela Tvorila, i stu-dent medicine Branko Velimirović, koji mi je bio u isto vrijeme i pomoćnik.

Iznad Žabljaka smo stigli noću. Kuće su bile puste. Neko vrijeme smo lutali i najzad sreli jednoga druga koji nam je pomogao da dođemo do kuće ispod jednog šumarka, u kojoj je bilo smješteno nekoliko naših ranjenika. Kuća je bila pozem-ljuša i dosta prostrana, sa patosom, dok se u jednom ćošku na-lazilo ognjište na kome je gorjela vatra. Smještaj naših ranje-nika bio je isti kao na Jezerima. Njih je bilo 8 i jedna druga-rica, koja ih je njegovala. Zamoreni od puta, sjeli smo oko vatre da se malo odmorimo. Iz razgovora sa ranjenicima saznali smo da su bili iz raznih jedinica. Neki od njih su zaželjeli da ih pregledam, što sam i učinio. Tu smo se malo duže zadržali i dali instrukcije drugarici šta treba dalje da radi. Oni su pričali o borbi i šalili se, a bilo je i pjesme. Drugarica nam je rekla da bi bilo najbolje da tu u blizini prekonačimo, u jednoj kući u kojoj se nalaze pet naših drugova. Ostali smo dugo u noć s nji-ma u razgovoru, odremali oko vatre do u praskozorje, a poslije smo već hvatali strme visoravni Durmitora, koje su bile pokri-vene snijegom.

Stigli smo u selo Crnu Goru negdje oko 9 sati uveče. U toku dana su nas stizale i prestizale manje i veće grupe partizana. Bilo ih je koji su tjeroali karavane stoke, a na konjima posuđe i ostali materijal. Kada smo se spuštali sa posljednjih obronaka Durmitora, naišli smo na jednog druga koji je ležao na nosilima, pokriven ćebetom preko koga je bio i pokrivač smrznutog snijega. Bio je mrtav. Iz koje je jedinice bio i zašto je tu ostavljen nismo saznali. Vjerovatno da su drugovi, koji su ga dotle nosili, bili napadnuti od neprijatelja, te je tako ostavljen. Stojeći pored njega jedan minut stisnutih pesnica iznad slepoočnice u znak pozdrava, odali smo mu poštovanje i krenuli dalje. Kada smo stigli u selo Crnu Goru o ovome smo obavijestili druga dr Žarka Mikića, koji je poslao nekoliko drugova da poginulog sahrane.

U selu Crna Gora, gdje je bila bolnica, kuće su zbijene ispod jednog većeg brijega, sem nekoliko njih koje su bile razbacane po nekim manjim uvalama. Jedna od njih (drvena) je blizu stijene i direktno visi nad kanjonom Sušice gledajući ka Nedajnu. Smještaj bolesnika i ranjenika je isti kao i u bolnici na Jezerima. Zbijeni! Što se tiče ishrane, seljaci ovoga kraja činili su sve da priteknu u pomoć našim ranjenim i bolesnim drugovima. Žarko Mikić dobro je ovo bio organizovao sa drugovima pozadincima. Tu sam upoznao nekoliko divnih naših pozadinaca, koji su mi zauvijek ostali u sjećanju. Sanitetskog materijala bilo je prilično, a instrumenata uglavnom dovoljno. U društvu sa dr Mikićem i ostalim koji su nam bili pridodati učinili smo opet nekoliko manjih hirurških pothvata kod naših ranjenika, kao i kod nekih italijanskih zarobljenika koji su bili pri bolnici.

Tih dana obišao je bolnicu dr Gojko Nikoliš, tada načelnik saniteta NOV i POJ, sa pomoćnikom dr Stankom Martinovićem. Riješeno je da pođem, kao hirurg, u selo Šariće (9 km severozapadno od Nedajna) — Piva, i prihvatim teške ranjenike. Drugovi su otputovali nakon jednoga sata, a ja sjutra dan, oko 4 sata poslije podne.

Sa svojim drugovima, zastajkujući često, spustio sam se do Jezera. Produžili smo i stigli u selo Nedajno negdje oko deset sati uveče. Nedajno leži na raskrsnici puteva kojima su se kretale naše borbene jedinice, i bilo je stalno izloženo bombardovanju. Kada sam stigao, našao sam samo jednu ženu sa dvoje djece i jednoga starca. Ovdje smo ostali da prekonačimo. Na putu za selo Kneževiće, gdje smo stigli sjutra dan, sreo sam druga Boru Prodanovića. Reče mi da se po zadatku vraća prema kanjonu Sušice. U ovom selu sam zatekao drugove iz Antifašističkog vijeća: dr Simu Miloševića, Nazora, Milutinovića, Nuriju Pozderca, Vladu Zečevića i ostale. Došao sam baš u vri-

jeme kada su izlazili sa sjednice. S njima sam ostao kratko vrijeme u razgovoru, pozdravio se i produžio put. Nekoliko aviona stalno je kružilo u niskom lijetu. Vjerovatno su bili obaviješteni o kretanju naših jedinica ka Nikovićima ili su ih primijetili. Preko bregovitog i kamenitog terena, putujući cio dan sa svoja dva druga, stigao sam u selo Nikoviće. Ono je bilo preplavljeno partizanima. Ostali smo ovdje da prenoćimo, i ujutro, pošto smo dobili nešto ječmene kaše sa malo čorbe, nastavili smo put. Prelazeći preko nekih kamenitih dubodolina ovoga predjela, stigli smo uveče u selo Šariće.

Šarići su smješteni u jednoj velikoj uvali i okruženi golim zelenim bregovima, od kojih se nastavljaju šumoviti pojasevi idući kanjonu Pive. Male drvene kuće su raštrkane. Jedna je bila dosta prostrana i imala nekoliko odaja. Ličila mi je na seosku školu. U njoj su bili smješteni najteži ranjenici. Tu je bio i sanitetski materijal, zatim jedna mala soba koja je služila za operacije i, najzad, kancelarija ljekara koji su vodili ovu bolnicu. I u ostalim kućama bili su smješteni teški ranjenici. Bilo ih je mnogo. Od ljekara sam zatekao dr Zoru Goldšmit i dr Solomona Baruha. Politički komesar bolnice bio je Mihailo Žarić, koji je bio ranjen u potkoljenicu i teško se kretao. Najteži, nepokretni ranjenici većinom su bili u gipsu i udlagama. Oni su još iz bitke na Neretvi doneseni na Pivsku visoravan. Pošto sam obišao sve ranjenike, došli smo do zaključka da treba izvršiti nekoliko manjih i većih operacija (jednu amputaciju desne noge, zbog gas-gangrene, dvije reamputacije i nekoliko manjih pothvata). Ovo se moglo dobro uraditi, jer je bilo prilično sanitetskog materijala, a instrumentarijum kompletan. Drugovi ljekari, i ostali, koji sam ovdje zatekao, ostali su mi u trajnoj uspomeni kao divni, požrtvovani i hrabri učesnici naše Revolucije.

Poslije nekoliko dana čuli su se topovi od Zelengore. Bili smo veseli, jer smo vjerovali da nam ide u pomoć Prvi bosanski korpus pod komandom druga Nađa. Ubrzo smo saznali da su to jedinice Prve proleterske divizije, koje vode borbu sa neprijateljem i prosijećaju neprijateljske obruče. Nadali smo se pokretu svaki dan. Ranjeni drugovi su se za to jako interesovali, a bili su svjesni da će dosta pretrpjeti, jer su poznavali sve teškoće. Pokret je izvršen jednoga kišnoga dana, oko osam sati ujutru. Prethodno je bilo sve pripremljeno. Ranjenici i bolesnici bili su nahranjeni i opskrbljeni. Nosioci ranjenika, italijanski zarobljenici, bili su takođe nahranjeni. Za njihovu ishranu žrtvovali smo moga konja. Sav sanitetski materijal i instrumenti, kao i kuhinjski materijal, bio je spakovan da se ponese. Kroz noć se kolona kretala prema selu Jerinićima ka Kruševu na Pivi. Ljekari i ostalo osoblje su išli na čelu i pored

kolone. Ja sam, sa nekoliko drugova, bio na začelju. Zbog slabih puteva, prelazeći preko kamenitog i neravnog terena, često ispresjecanog manjim uvalama, krećući se uz pomoć svetiljki (fenjera), naši su ranjenici u toku ove noći dosta propatili, jer su se nosioci spoticali, što se nije moglo izbjeći. Krećući se lagano i oprezno, sa čestim predahom, stigli smo poslije podne u zaseok, blizu Kruševa. Ovdje je riješeno da zastanemo do daljeg naređenja. Tu je već bio došao komesar Centralne bolnice, Rade Radić (tada mi je dao jednog jahaćeg konja), i sastao se sa Mihailom Žarićem i ostalima. Tom sastanku prisustvovao sam i ja. Sjećam se da su ranjenici i ostali bolesnici sa ljekarima ostali u ovom zaseoku da prekonače (tako je riješeno). Drug Radić, španski borac, koga smo tu zatekli, drugovi Lacmanović, Žarić, dr Zora i ja pošli smo kroz šumu i stigli u neki zaseok oko deset sati uveče, gdje smo našli Sofiju Pekić, člana OK i dr Dejana Popovića sa njegovom ekipom u jednoj povećoj kući od brvana. Lijepo su nas primili. Tu je riješeno da sutra krenemo natrag u selo Nikoviće, u Štab Treće divizije, gdje ćemo dobiti direktive. Pošto je ovuda prolazio put prema kanjonu rijeke Pive, neprijateljska avijacija je još u rano jutro nadlijetala i mitraljirala ovaj teren. Dr Dejan Popović je tada rekao: »Smatram, drugovi, da je situacija takva da jedan dio teških ranjenika moramo skloniti negdje u pećine. U tom slučaju, ja bih ostao s njima, a dobro bi bilo da ostane sa mnom drug Vuletić i još neki.« Bili smo složni da ovo ispunimo. Poslije kratkog vremena krenuli smo na put: Dejan Popović, Zora Goldšmit, Lacmanović, Sofija Pekić i ja. Na izlasku iz šume sreli smo prvu kolonu nosila. Kretali su se putem koji je vodio kružno oko brda, u poluluku okrenutom prema Ščepan-Polju, a završavao se u kanjonu Pive. Ranjenici na nosilima bili su prekriveni tankim ćebadima, a preko ovih su radi kamuflaže bile stavljene zelene grančice. Nosioc ranjenika takođe su bili kamuflirani malim zelenim grančicama, zabodenim na kapama i oko pojasa. Sa njima su bili dr Solomon Baruh i još neki drugovi. Stigli smo u Nikoviće negdje oko osam sati poslije podne. Tu sam vidio Sava Burića, Radovana Vukanovića i druge, a rekoše mi da se tu nalazi i komandant divizije Sava Kovačević. Izgleda da je ishrana već bila slaba, ili je uopšte nije bilo, jer sam i sam dobio posljednje parče kuvane konjske tvrde džigerice, koju je sa mnom podijelio drug Savo Burić.

Poslije kratkog vremena izvršen je pokret, i mi smo se ponovo vraćali istim putem sa jednom većom kolonom koja se kretala iz ovoga sela. Negdje oko jedanaest sati noću stigli smo na sam greben zaseoka, nad kanjonom Pive, od kojega se niz strme litice spuštao put. Desno od nas, prema Ščepan-Polju,

ispod same kose sa desne strane Tare, sve su kuće bile izgleda ovoga dana zapaljene, te je njihova užasna drvena konstrukcija u noći delovala jezivo. Za ovo vrijeme topovi su grurali prema Vučevu, a štekatanje mitraljeza se čulo na izvoru rijeke Pive. Kroz mrak gotovo ne videći jedan drugoga, spuštali smo se niz ove litice jednom kozjom stazom i tako sve do u praskozorje, a poslije kratkog vremena stigli smo u kanjon rijeke, na mjesto gdje je bio postavljen most.

Prethodne noći bili su teški ranjenici sklonjeni ispod stijene u šumovitoj strani desne obale Pive, na dvadesetak metara iznad riječnog korita, zajedno sa ljekarima i drugim koji su bili stigli s njima. Njih sam obišao. Za to vrijeme su grupe partizana stalno pristizale u kolonama kod mosta. Sišao sam ponovo do mosta i vidio nekoliko poznatih, među kojima i drugove Jagoša Uskokovića, Radovana Vukanovića, Mićuna Jaukovića i druge. Oni su stajali pored jednog velikog oblog kamena, dok su ostali pored njih prolazili i prebacivali se preko mosta. Tako je to trajalo možda jedan sat i više. Sa pomenutom grupom i ja sam se prebacio. Tu sam vidio i komandanta Savu Kovačevića kada je prešao preko mosta.

Nije prošlo dugo, a pojavile su se »Štuke« u talasima, i uz strašno zviždanje sirena slijetale su u kanjon i bacale bombe. Između njihovih naleta prebacivanje se uvijek nastavljalo. Most je još stajao neoštećen. Bolesni i lako ranjeni, kao i ostali partizani koji su bili prešli preko mosta, sklanjali su se ispod stijena i u šumarke na desnoj obali. Borbene jedinice Pete crnogorske brigade hvatale su strme padine Vučevske visoravni i probijale naprijed, stalno mitraljirane od neprijateljske avijacije. Baš tada se od jedne grupe, koja se u blizini sklonila, odvojio i prišao mi drug Milija Sekulović. On mi je saopštio da po naređenju štaba treba odmah da krenem sa začeljem borbenih jedinica Pete crnogorske brigade i da na padinama Vučeva nađem mjesto koje će pri izvlačenju iz kanjona služiti za prikupljanje svih ranjenih i bolesnih drugova. Uzjahao sam konja i krenuo uzbrdo. Avijacija nije prestala sa bacanjem bombi i mitraljiranjem terena. Uspjeli smo da iziđemo na posljednje vrhove o zalasku sunca. Tu sam, ispod jedne bukve, susreo druga Boca Lazovića, koji je zastao, vjerovatno, da se malo odmori.

Borbene jedinice su se kretale grebenom lijevo, dok smo ja i Boca krenuli drugim putem, preko nekih delova, sišli na zaravan Vučeva. Avijacija nas je mitraljirala. Tu i tamo su bile rasturene čobanske bajte (kolibe). Boco je tada otišao po svom zadatku a ja sam, poslije kratkog vremena, naišao na bolnicu dalmatinske brigade, sa kojom je bio dr Latifić. Bila je smještena ispod jelika i u kolibama. Poslije nekoliko kilometara

zaustavio sam se pored jedne uvale koja je bila puna snijega. Od ovog smeta snijega, desno prema šumi, na četiri do pet stotina metara, odredio sam mjesto bolnice, pod vedrim nebom. Izabrao sam za bolnicu to mjesto zbog toga što je teren bio bezvodan, a snijeg nam je mogao dobro poslužiti.

Pred samu noć skupilo se oko mene oko deset drugova partizana. To su bili rekonvalescentni bolesnici ili skoro pre-zdravljeni laki ranjenici. Iz koje su jedinice bili, ne sjećam se. Bili su gladni i iscrpeni, i tražili su da im se dodijele dvije ovce iz stada koje je ovuda promicalo (putujuće prehrane Treće divizije). Uspjeli smo da ih dobijemo, a oni su pošto su naložili vatru, ispekli meso i nahranili se, pospali oko vatre. Ja sam sjedeo na snopu borovih grana i čitave noći nisam mogao zaspati, jer sam bio dobio jaku drhtavicu i glavobolju. Oči su mi suzile i osjećao sam teškoću u čitavom organizmu, tako da nisam mogao ništa da uzmem od hrane, a usto me je morila žeđ. To su bili prvi simptomi pjegavog tifusa. Pošto smo bili primijećeni od neprijateljske avijacije, morali smo se sjutradan sklanjati u odbližnje šumarke i ponovo vraćati natrag, na centralno mjesto. Bio se prikupio veliki broj drugova, među njima i djece. To je jedan manji logor. Došao je i Branko Velimirović koji je bio tako iscrpen da se jedva kretao. Tu sam vidio i drugaricu Jelu Žunjić.

Ovdje sam dobio naređenje da se ponovo vratim i probijem do grebena Vučeva, iznad kanjona Pive, za ostatke ranjenih i bolesnih koji su se u to vrijeme izvlačili. Uzjahao sam konja i sa jednim drugom, mislim iz dalmatinske brigade, stigao pred sam sumrak na široki kameniti put koji se na dvadeset metara naniže okomito spuštao ka Pivi. Približujući se putu primijetio sam sa lijeve strane čovjeka koji je kao kip sjedio na konju. Poznao sam svoga druga dr Stanka Martinovića. Tu je stajao kao na pretstraži. Avijacija nas je stalno nadlijetala, a brzometna artiljerija brisala šumoviti predio. Viknuo sam ga i on je skočio sa konja. Sklonili smo se u jedan jarak, jer nismo mogli naprijed od rasprskavanja granata. Poslije malog predaha izišli smo na jedan brežuljak, ušli u jednu kolibu i u njoj našli druga Miliju Sekulovića. Kanonada je ponovo otpočela. Kroz prozor sam vidio kako mi je konj raznesen. Drugovi su otišli drugim putem kroz šumu. Ja sam pratiocu rekao da se njima pridruži i pokaže im mjesto bolnice. Sa desne strane puta, pod velikim stijenama, našao sam dr Dejana Popovića sa nekoliko drugova.

Artiljerija više nije tukla ovaj teren i drugovi su se u prvom sumraku izvlačili iz kanjona. Čuo sam da je prije petnaest minuta ovuda pronesen drug Nuriya Pozderac, koji je bio ranjen u nogu. Najzad sam i ja krenuo sa posljednjima iz

ove kolone prema Centralnoj bolnici. Noć je bila vedra i kada sam se okrenuo prema Pivskoj visoravni, ona je izgledala kao užareni vulkan pokriven dimom. Tamo su gorjeli domovi naših seljaka, zapaljeni od neprijateljskih hordi. Iza nas je bila pustoš, a pred nama su se stezali čelični neprijateljski obruči. Duga kolona osvijetljavana je neprijateljskim raketama i artiljerija je opet počela da tuče. Pored mene je na nosilima drug Rakočević. To je bio naš pozadinski radnik, koga su blizu Kolašina teško ranile četničke bande. On je bio student. Kad je donesen u bolnicu, na Boanu, imao je razmrskanu desnu potkoljenu, a i lijeva noga bila mu je teško ozlijeđena. Njega sam operisao na Boanu i stavio u gips. Evo ga sad pored nas, nose ga dva zarobljenika sa kojima se stalno mijenjala njegova osamnaestogodišnja sestra, noseći još pri tome pušku o ramenu. Na dugom putu smo se s vremena na vrijeme odmarali. Sjeo sam i sam pored njega i bili smo jako radosni što se ponovo vidimo. Nisam mogao osjetiti ni traga zabrinutosti na licu ovoga heroja. Vjerovao je u pobjedu.

Negdje oko ponoći stigli smo na određeno mjesto. Kroz šumu smo vidjeli mnogobrojne manje vatre oko kojih su bili sakupljeni partizani. Tu sam i sam, pored jedne vatre, sa drugom Stankom Martinovićem, prenoćio. Ostali smo ovdje i sjutra dan. Partizani su još pristizali, a tu i tamo vidjele su se manje grupe koje su dobijale ponešto hrane. Poslije ponoći, na jednoj prevaljenoj bukvi, gdje sam i sam bio sa dr Stankom Martinovićem, sjedelo je nekoliko rukovodilaca pored gotovo ugašene vatre. Jedan je ustao i rekao glasno: »Drugovi, po naređenju Vrhovnog štaba bolnica se kao takva rasformira, a ranjeni i bolesni drugovi izvršiće pokret u sastavu brigada, i to jedna kolona će ići sjutra rano, u sastavu bolnice Prve dalmatinske, sa kojom će od strane saniteta ići dr Đorđe B. Vuletić. Druga kolona će ići u sastavu bolnice Pete crnogorske brigade, a od strane saniteta sa njom će ići dr Dejan Popović. Ovo će trajati samo za vrijeme proboja, do izlaska iz neprijateljskih obruča. Pravac pokreta prema Sutjesci«. U ovo vrijeme bolest je kod mene uzimala maha, a dr Dejan Popović je bio teški srčani bolesnik. Ostali smo pored vatre do u samo praskozorje.

Kolona ranjenika i bolesnika već je bila svrstana i spremna da pođe. Na začelju ove velike kolone, koja je vijugala kao lanac vučevskom visoravni prema obroncima kamenitih planina, išao je, jašući na konju, drug Obrad Cicmil, a pored njega pješke, ja, drug Mićun Jauković i jedna drugarica, čijeg se imena ne sjećam. Sa prvim sunčanim zracima koji su obasjali vrhove planina, ova se kolona kretala strmim kamenitim putem. Morali smo zastati i promijeniti pravac jer, izgleda, pred nama su već bile isturene neprijateljske snage. Okrenuli smo nali-

jevo dolinama usiljenim maršem. Negdje oko podne, u jednoj uvali, kojom je proticao potok, zaustavili smo se i odmorili jedan sat. Za vrijeme ovog odmora drugovima je podijeljeno nešto hrane, a poslije manjeg predaha krenuli smo dalje. Ja sam ostao stalno na začelju. Kretao sam se nogu pred nogu, jer sam se osjećao jako bolestan, ali se moralo naprijed. Negdje predveče, prelazeći šumovito-kameniti teren sa uzbrdicama, naišli smo na jedan greben prema kome se sticalo više staza kojima su pridolazile druge grupe partizana (bolesnika, iscrpenih i drugih). Izgleda da je to bilo u blizini Dragoš-Sedla. Tu su se potoci ranjenih i bolesnih miješali i spuštali se već ka strmim padinama šumovitog platoa iznad Sutjeske. Na tom putu sam se sreo sa dr Simom Miloševićem i Fjedorom Mahinom. Dr Milošević je bio jako iscrpen i bolestan ostao je na jednom panju sa drugom Mahinom da se malo odmori, dok smo mi prošli naprijed.

Na putu, oko jednog malog izvora na ovoj strmini, skupljali su se izednjeli drugovi. Kada je pao mrak čitava kolona se zaustavila da tu prekonači. Tu sam vidio posljednji put na nosilima druga Nuriju Pozderca, za koga mi rekoše da je umro. Ispod bukava su drugovi tu i tamo ložili vatre, pripremali nešto za jelo, grijali se, i tako sve do zore.

Za ovo vrijeme padala je kiša, a bacači su tukli po šumovitom prostoru čitavog grebena iznad Sutjeske, te niko nije mogao — i pored velike iscrpenosti — imati sna. Sa jednom grupom oko vatre proveo sam tu noć na čebetu koje mi je jedan drug prostro. Vidjevši da sam bolestan, pod glavu mi je stavio svoj ranac.

Sjutradan, činilo mi se, bilo je neko komešanje. Kretali smo se dugo desno, vraćali se natrag i tako cio dan kružili na istom terenu. Izgleda da nismo mogli naprijed proći. Tako smo proveli i drugu noć i sjutradan sve do prvog sumraka, kada je dato naređenje za pokret. Ostao sam na jednom brežuljku ležeći među drugovima i osjećao sam veliku glavobolju; jedva sam mogao da se podignem... teško sam disao. Kada me je vidio jedan drug, pred sam pokret, uspio je da me podigne na svoga konja. Mislim da je to bio dr Radoš Vilotijević. Kiša je padala i ubrzo se nije ništa vidjelo. Tako se kroz mrak, gotovo ne vidjeći jedan drugoga, spuštala velika kolona niz provalije i ponore ka rijeci Sutjesci, idući za tragom otsjaja jedne svetiljke koju je jedan od drugova s vremena na vrijeme palio. Kolona je išla tako čitavu noć i tek u samu zoru stigla na obalu. Izišao sam iz kolone, jer me konj odnio ka rijeci pošto je bio žedan, dok su se za to vrijeme ostali već prebacivali preko prebačenih greda na ovoj rijeci ili gazeći je. Preko rijeke, nizvodno, na

samom putu, vidjeli su se ostaci poubijanih konja i drugi dje-
lovi komore.

Utjerao sam konja u rijeku, koja je dopirala konju do
trbuha, i prebacio se na drugu obalu.

Zaustavio sam se pored jednoga druga koji je ležao na
travi. Imao je oko 25 godina, odjeven u bijelu suknenu parti-
zansku uniformu, sa znakovima na lijevoj ruci (pomoćnika
komesara ili komandanta). Na tri koraka od njega ležala je
drugarica, u crnoj tankoj haljini, za koju mi reče da je njegova
sestra. Konj-zelenko, iza njega, bio je privezan za jedan grab
udaljen do 10 metara. Čim sam sjeo pored njega, rekao mi je:
»Druže doktore, vidiš da je tišina, neprijateljski obruč još nije
prosječen. Mi ćemo sigurno ostati ovdje cio dan i nećemo
moći dalje. Sestra je ranjena u kuk i ne može da se kreće, te
ćemo imati teškoće da je i na konju prebacimo. U slučaju da
nas ovdje navale Njemci, ja ću, druže doktore, poginuti pored
nje«. Dok je ovo govorio imao je parabelum u desnoj ruci.
Okrenuo sam se, prišao drugarici koja je bila malo zaspala,
pregledao je i rekao mu: »Ona je teško ranjena, ali ima toliko
životne snage da ćemo naći mogućnosti da je sa ostalim drugo-
vima prebacimo naprijed«.

Htio sam još nekoliko riječi porazgovarati sa njim, ali
pošto mi je konj otišao jedno 20 metara uzbrdo, rekao sam da
se teško krećem i da ga moram uhvatiti, pa ću se povratiti
natrag da budemo zajedno. Kada sam se od njega odvojio i
pošao da uhvatim konja, primijetio sam sa lijeve strane druga
Branka Velimirovića, koji je od mene bio odvojen na Vučevu i
otišao sa nekom drugom jedinicom. Bio se naslonio uz brijeg
na svoju pušku i tu zaspao. Nisam htio da ga budim, jer je bio
iscrpen od umora, pa sam ga ostavio, smatrajući, kako mi pret-
hodno reče drug, da ćemo ovdje ostati tog dana. Kada sam
stigao konja, uhvatio ga za uzdu i krenuo da se povratim
natrag, nastupila je paklena vatra; bacači su tukli čitavo korito
Sutjeske. U isto vrijeme sa lijeve kose Sutjeske, preko jedne
velike šume, čulo se brzo štektanje mitraljeza i brujanje avi-
ona. Nisam mogao nazad, te prikupih snagu, bacih se na konja
i gurnuh desetak metara naprijed prema jednom šumarku.
U tom zaokretu, izgleda mi, da sam sa lijeve strane primijetio,
među ostalim drugovima koji su se kretali naprijed, kud —
koji, i dr Solomona Baruha. Zastao sam za jedan momenat.
Pucalo je na sve strane. Iza ovog šumarka prikupila se jedna
grupa od četrdeset do pedeset drugova, koja je bila momen-
tano dezorijentisana i nije znala kuda treba da nastupamo.
Odjedanput je doletio na bijelom konju jedan drug. Bio je
odjeven u bijelu suknenu uniformu. Imao je vilike brkove. Po
svemu sudeći radilo se o višem rukovodiocu. Čim je doletio,

rekao je: »Drugovi, za mnom pravo prema kosi!« Odletio je u tom pravcu, a mi smo svi pošli za njim. Išli smo naprijed kroz manje šumarke i gole proplanke, preko prostora koji je bio brisan mitraljeskim zrnima. Kroz gustu šumu se čula puščana vatra i poneka bomba. Drugovi su se dočepali podnožja ove strme visoravni i ušli u mrtvi ugao. Bio sam na konju i morao sam preći brisani prostor. Nekim čudom prošao sam pod kuršumima koji su padali po travi, lijevo i desno od mene, isjekli lišće i granje. Stigao sam drugove i izbili smo na greben. Krenuli smo malo preko jedne poljane, otkuda je, kako mi izgleda, prema onome što sam u tom trenutku čuo, dolazio napad Njemaca, jer je mitraljez sa te strane brisao prema kosi. Drugovi su morali da učine jedan zaokret i da se ponovo spuste nekoliko desetina metara niz kosu. Hvatali su njene grebene i otišli lijevo. Kada sam vidio da je i posljednji drug otišao, uhvatio sam konja za uzdu i pošao tragom koji su oni ostavljali na zemlji (crnici) natopljenoj kišom. Jedva sam se kretao.

Borba se vodila, nadlijetali su i bombardovali avioni. U tom me je povukao konj i stropoštali smo se niz jednu uvalu u kojoj su se nalazili neki balvani. Tu je konj ostao ležeći, a ja sam se jedva iz blata izvukao i sjeo pored njega na jedan balvan. Nisam više imao orijentacije, nisam znao kuda da se krenem. Ostao sam tu i pošto se iza kose čula puščana i mitraljeska vatra, mislio sam da će se svakoga trenutka pojaviti naši ili neprijatelj. Kod sebe sam imao bombu i revolver. Glava me je jako boljela, a imao sam sigurno i veliku temperaturu, bio sam malaksao i imao neki čudan osjećaj i odnos prema svemu što se zbiva. To me držalo neko vrijeme, te ne mogu da procijenim koliko sam tu ostao. Sjećam se samo toliko da je još bio dan i da se sa kose počeo spuštati čovjek vodeći za uzde natovarenu mazgu na čijem se sedlu bjeluckalo oružje (šarac).

Držao sam revolver u rukama i čekao. On me nije primijetio. Kada se približio na petnaestak metara, vidio sam da ima petokraku na titovki. To je bio mlad čovjek, otprilike oko 26 godina, visok, obrijan, preplanula lica, jako mršav, odjeven u dotrajalu uniformu sa šinjelom bivše jugoslovenske vojske. Pozvao sam ga da stane i rekao mu da me pričekaj. Čekao je poduže dok sam se izvukao iz ove provalije. Zajedno smo pošli kosom. Primijetio sam da se krećemo po telefonskoj žici i skrenuo mu pažnju na to da može neprijatelj biti u blizini, u nekoj zasjedi, te bi bolje bilo da promijenimo pravac. Rekao je da on zna kuda treba proći i da o drugom ne treba voditi računa. Tako smo se kretali i dalje — stalno po tragu žice — i negdje pred samo veče spustili smo se sa grebena za oko trista metara niz strmu padinu. Kada smo stigli u podnožje, koje se završavalo u šumovitoj uvali kroz koju je proticala rijeka oko

trideset metara široka, praveći u tom prostoru luk, našli smo pored žbuna, jedan njemački ranac od teleće kože, njemački opasač i dvije bombe »klipare«. Trava je bila izgažena, a po zemlji su se mogli primijetiti otisci cokula. Po svemu sudeći, ovdje je bilo neprijateljsko uporište. Tada se iza brijega pojavila jedna žena sa dvoje djece. Sjeo sam malo da se odmorim, dok je moj drug rastovarao mazgu, izvukao municiju iz sanduka i rasejao je po travi na jedno deset metara od ovoga mjesta. Zatim je skinuo i »šarac« rastavio ga i djelove sakrio između bukava. To mi je bilo malo čudno te ga zapitah zašto to čini. Rekao mi je da mora osloboditi mazgu od tovara i na njoj prenijeti djecu preko rijeke. Uzeo je djecu, popeo na mazgu i prebacio ih na drugu obalu. Kad smo pregazili rijeku, naišli smo na veće grupe bolesnih drugova, većinom tifusara i lakih ranjenika. Sjedeli su pored rijeke, ložili vatre, pripremali jelo: snovala su se konjska crijeva po žaru i nešto džigerice. Rekao sam drugu da bi možda dobro bilo da čitavu grupu provede kroz ovu veliku šumu (to je bila Zelengora), pošto on vjerovatno zna kuda su prošle naše borbene jedinice. On je uzjahao mazgu i brzo otišao. Po svemu sudeći zaključio sam da je morao imati hitan zadatak, možda da uhvati vezu sa nekom borbenom jedinicom, a sem toga morao je i da se vrati za oružje koje je ostavio s one strane rijeke.

Mi smo ostali na obali rijeke neko vrijeme. Rekao sam drugovima da bi trebalo krenuti i da su vjerovatno tuda prošle naše jedinice. Oni su svi bili bolesni kao i ja. Neki su ležali pored vatre i razgovor im je bio čudan, bili su skoro bez orijentacije. Najzad sam uspio da sa jednom grupom od njih prođem kroz šumu nekih dvije stotine metara, gdje nas je zatekla noć. Tu smo se skljkali pored bukava ne videći dalje jedan drugoga, jer se nije mogao vidjeti prst pred okom. Bio sam čitivu noć kao u polusnu. Borba se stalno vodila i izgledalo mi je da se tu u blizini rasprskavaju bombe, riju bacači i čuje brza mitraljeska vatra. Nisam mogao da ocijenim ni mjesto ni rastojanje gdje se to dešava. Izgledalo mi je kao da se borba vodi sprema i desno od nas.

Negdje uzoru ja sam prispao ili bio u tifoznom stanju. U to vreme su pored mene prošle neke borbene jedinice i probudio me je glas: »Drugovi, doktor je jako bolestan i iscrpen. Gledajte da ga prebacite naprijed«. (Kasnije sam doznao da je to bio drug Vlado Zečević.) Budio sam se i gledao kako pored mene prolaze ljudi, koji su mi izgledali kao slike na tamnom filmu. Sve mi je izgledalo čudno. Među ovim, u tami, živim slikama, prepoznao sam i onoga druga koji više nije vodio mazgu, već je išao u jednoj grupi sa puškom u ruci i brzo promicao uz strmu padinu. Posljednji od ovih koji su prolazili bio

je Miloš Đurović, iz sela Grlića, Bjelopavlići, koji me je podigao sa bukovog panja i uspio da me pod ruku izvede uz šumovite strane, odmarajući se svakih pet koraka sve dok nismo najzad izašli i ugledali pred sobom bregovite poljane. Tu sam ja ostao ležeći, a drug Đurović koji je primijetio jednog izglednijelog konja, otišao je, da ga dovede da bi me na njemu prebacio naprijed.

Prošla je jedna grupa drugova, od kojih su se neki zaustavili kod mene. Svi su mi izgledali čudni, ispijeni kao zemlja, mršavi, pocijepani. Ličili su jedan na drugoga. Jednome od njih rekao sam da uzme moju dolamicu, jer će mu biti potrebna, pa ako se negdje vidimo, on će mi je vratiti. Pri rastanku su mi rekli da će čim stignu neku jedinicu, neki od drugova da se povrate i prihvate me. Zahvalio sam im i rekao da je jedan drug ostao sa mnom i da se oni ne brinu.

Đurović je došao sa ragom, popeo me i tako smo išli sve do predveče, kada smo stigli u jednu uvalu, okruženu šumovitim bregovima, blizu koje su bile čobanske kolibe. Tu se zakonačilo i bile su upaljene vatre na kojima se kuhalo nešto za drugove. Izgleda mi da je bilo nešto konjskog mesa, pa su i meni donijeli jedno malo parče, ali ja nisam bio u stanju da ga sažvaćem. Jezik mi je bio suh, žeđ me strašno morila i stalno sam tražio vode. Položen na ćebe pored jedne bukve, vidio sam oko sebe da svaki drug nosi po jedan zavežljaj divljega luka (srijemuše) i tako, sjedeći pored vatre, jedu ovu travu. Jedan od njih — znajući da nisam mogao da pojedem ni parče mesa — donio mi je u kutiji od konzerve toplih kuvanih kopriva i nekoliko strukova ovoga luka. Uspio sam da pojedem dvije kašike kopriva i dva struka luka koji me je strašno palio.

Rano ujutru nastavljen je pokret. Vjerovatno su borbene jedinice prošle naprijed, dok su otpozadi išli bolesni drugovi, među kojima sam bio i ja. Jedva sam se držao na konju koga je vodio moj drug. Imao sam slabu pretstavu o prostoru i terenu gdje se nalazimo. Jedino se sjećam da je kolona išla preko nekih livada, prelazila preko šumske štreke, bregovitog i šumovitog terena čitav dan i noć, sa malo predaha, i u toku noći — vjerovatno pred zoru — prešla put Kalinovik — Foča.

Negdje oko podne stigli smo u selo, koje je ležalo na jednom kamenitom uzvišenju sa koga se spuštao kanjon Bistrice prema nekim mlinovima. Drugovi su ovdje dobili nešto hrane, a usto su zaklali i moga konja koji je bio iznemogao, a za mene je jedan rukovodilac dao drugoga. Tu sam prvi put dobio čašu mlijeka. Naprijed se nije moglo, jer je neprijatelj otuda nadirao, te je pala komanda da se kolona spusti niz kanjon ka mlinovima, što je i urađeno. U ovoj koloni sam vidio svoga druga Mirka Lučića, iz sela Kupinova, Bjelopavlići, koji

je bio izgubio desnu nogu u borbama oko Pljevalja. Jahao je konja. To je bio pravi heroj.

Dok smo se mi probijali niz strme padine, dotle su s druge strane riječice jedinice vodile borbu sa neprijateljem štiteći naš prolaz. Ne mogu da procijenim vrijeme kada smo stigli u jedno veće muslimansko selo koje je ležalo pod jednom kosom, a u kome su se bile prikupile velike grupe bolesnih i iznemoglih, kao i djelovi borbenih jedinica. Vjerovatno da smo tu noćili.

Tu sam našao Milorada Pešića i Bosu Đurović. Od Bose sam saznao da je njen drug, Lazar Đurović, poginuo na Sutjesci. Ona mi je na vatri pripremila nešto čorbe sa travom, što su imali i ostali drugovi.

Od ovoga sela, preko nekih padina i dolova, cio dan i skoro do pola noći kretale su se kolone partizana u pravcu Jahorina — Romanija. Pored nas je prošao, ubrzanim maršem, sa jednom manjom borbenom jedinicom, drug Niko Jovićević. Cijela kolona je išla gotovo bez prestanka, sa vrlo malo predaha.

Jedna grupa od šest drugova, pošto je vjerovatno zaključila da sam jako bolestan i da ne mogu slijediti kolonu u daljem pokretu, ostala je sa mnom u nekom muslimanskom selu, blizu Jabuke, na obroncima Jahorine. To su bili: Miloš Đurović, Milorad Pešić, Savo Žarić, dva druga iz nekog sela blizu Nikšića i jedan iz Pipera — svi Crnogorci. Ta noć je bila za mene najteža. Sjećam se da sam bio jako nemiran. Kada sam legao, morali su me dizati, jer sam se gušio. Boljela me i dalje jako glava. Mučili su se sa mnom do zore. Sna nisam mogao imati. Od hrane nismo mogli dobiti ništa. Krenuli su sa mnom na put. Spuštajući se preko posljednjih obronaka planine Jahorine, prešli smo rijeku Praču, i nastavili putem uzvodno. Za to vrijeme su nas pristizale i prolazile manje i veće grupe partizana, koje su se usiljenim maršem kretale prema Sjetlini. »Rode« su nas stalno pratile i mitraljirale.

Penjući se od rijeke Prače strmim padinama prema Sjetlini, stigli smo, negdje u mrak, kolonu partizana (pozadinskih jedinica — bolesnika i lakih ranjenika, kao i iznemoglih). Ova veća kolona kretala se sa obronaka visoravni prema nekim uvalama koje su vodile željezničkoj pruzi. Bilo je kišno vrijeme. Bacači su stalno tukli put, a čula se i topovska i mitraljeska vatra za koju pričaju da je to iz blindiranog voza koji se stalno kreće prugom, sipa vatru i čisti teren oko sebe. Počelo je komešanje i neko je komandovao da se kolona mora vratiti natrag. Kroz mrak smo se ponovo izvlačili iz jedne dubodoline i vratili se na mjesto odakle smo i pošli. Bilo je mnogo drugova i govorili su da se mora, zbog toga što se ne možemo probiti,

vraćati u pozadinu. Nalazili smo se, otsječeni od naših jedinica, u teškoj situaciji.

Drugovi koji su išli sa mnom lutali su čitavu noć kroz šumu i tek u praskozorje smo se našli negdje na padinama iznad rijeke Prače. Tu smo se odmarali čitavo prije podne i najzad krenuli prema rijeci Prači i ka vrhovima planine Jahorina. Za ovo vrijeme hrane uopšte nismo mogli dobiti. Spuštajući se niz strme padine, prešli smo Praču i jednom putanjom krenuli uz planinu. U sam sumrak, negdje u sredini planine, u nekoj velikoj uvali, drugovi su zastali, skinuli me sa konja i položili na šušanj pod jednu bukvu, a oni, iscrpeni, bolesni i gladni, takođe se skljkali oko mene i tu smo ostali do jutra. Izgleda da sam tu noć bio stalno u polusnu i u polusvijesnom stanju tražio vode.

Jedan od drugova mi reče da se konj otrgao i da oni neće moći da me nose, jer se nalaze u okruženju, te će biti prisiljeni da me ostave, ali će se pobrinuti za mene. Ja sam ih gledao kao kroz maglu. Činilo mi se kao da se ljuljaju ispred mene. Uspio sam ipak da kažem: »Ja ostajem kao i mnogi moji drugovi od Pive do Jahorine, a vi se probijajte... samo mi ostavite revolver, koji mi je uspomena od Save Kovačevića« (vjerovatno da sam u ovom momentu pomišljao na samoubistvo). Čuo sam samo još neke isprekidane riječi »Ostaviti ga!... kako?«... — i pao sam u tifozno stanje. Nisam se više budio. Oni su sigurno ostali duže pored mene. Ničega se više ne sjećam. Izgleda da su, pošto su ocijenili da mi je tu kraj, skinuli sa mene revolver, opasač i sat i, kada su se vratili u Crnu Goru, kao pozadinci, javili nekim našim drugovima da sam umro u planini Jahorini...

Dr Đorđe VULETIĆ

ŠEST STOTINA OSAMDESET U KOLONI

predahu između Četvrte i Pete ofanzive bolnice su se grupisale i odmarale u okolini Čelebića i u Pivi — na Rudinama i u rejonu Šćepan-Polja. Tifusara je bilo svakim danom sve više. Epidemija je bila velika, a skoro i najveći neprijatelj u to vrijeme. Pjegavac je najviše prijetio, te je zato i borba protiv njega morala biti veća. Za borbu protiv pjegavca raspolagalo se primitivnim, gotovo nikakvim sredstvima.

U to vrijeme Bolnica br. 3, smještena u okolini Čelebića, imala je preko 3.000 bolesnika i ranjenika. Sav rukovodeći kadar, sastavljen od oporavljenih ranjenika i bolesnika, radio je neumorno na tome da ranjenici i bolesnici redovno dobijaju hranu i da što prije ozdrave i odu u borbene jedinice. Iako su bolnice bile mnogo zauzete oko osposobljavanja ranjenika i bolesnika, dosta se radilo i na političkom i kulturno-prosvjetnom polju.

Snabdijevanje, međutim, nije išlo uvijek kako treba, jer je kraj u kome su se bolnice nalazile bio prilično siromašan. Sjećam se da je CK odredio, kao svoje instruktore za rad u bolnicama, Juditu Alargić i Vladimira Dedijera. Po formiranju Bolnice br. 3 oni su došli na jedan sastanak našeg štaba gde su nas iskritikovali tako da nijesmo mogli ni dvije riječi progovoriti. Na sastanku je bio i predstavnik Sanitetskog ostsjeka Vrhovnog štaba. Tada je komandant Bolnice br. 3 bio dr Bulajić, komesar Mileva Vuković, zamjenik komandanta Radomir Burić, a zamjenik komesara Senka Leković. Na tom sastanku je najviše bilo riječi o političkom i kulturno-prosvjetnom radu, a posebno o snabdijevanju. Bulajić je određen da vodi brigu isklju-

čivo o liječenju ranjenika i bolesnika, a za komandanta je određen Radomir Burić. Čini mi se da se poslije toga sastanka radilo daleko bolje. Politički i partiski rad je znatno pojačan. Mnogi su bili primljeni u Partiju i SKOJ. Sjećam se da smo za 1 maj 1943 priredili vrlo uspješnu priredbu u Čelebiću. Često se išlo u obilazak i nabavljala se hrana. Pored normalnih zaduženja, kao zamjenik komesara, brinula sam se i za kontrolu snabdijevanja. Bili smo u dodiru sa ranjenicima i bolesnicima po bataljonima, jer smo ih stalno obilazili. Raditi sa njima bilo je teško i naporno, naročito zbog nedovoljnog broja ljekara i bolničarki. Mnogi su htjeli da odu iz bolnice u svoju jedinicu, iako nijesu bili osposobljeni, pa je i to otežavalo rad.

Još mi je u svježem sjećanju slika koja se redovno ponavljala kad se ulazilo kod tifusara. Kao po komandi sa svake strane se čulo: »Drugarice, daj vode!« Zatim buncanje, povici kao da su u borbi, u jurišu. Po pojatama i kućama, na slami, ležali su jedan do drugoga. Moglo se proći samo sredinom. Ljekara je bilo malo, a poslova mnogo. Bolničarke su bile preopterećene. Radilo se neumorno i rezultati su bili vidni: priličan broj, skoro polovina, otišao je oporavljen u svoje jedinice pred početak Pete ofanzive. No, dolazile su sve nove i nove grupe. Prilikom prijema bolesnika, a naročito tifusara, moralo se strogo voditi računa da ko ne zadrži oružje, mada se i pored toga dešavalo da nekome ostane oružje i da u agoniji, a dosta puta i svjesno, zbog iscrpenosti i poremećenosti, izvrši samoubistvo. Sjećam se da je jedan tifusar bacio bombu u neko dvorište i na kokoške. Tifusari su bili uvijek gladni i osjećali su potrebu da nadoknade sve ono što za vrijeme bolesti nijesu mogli jesti. Iscrpeni i izgladnjeli ličili su na aveti. Na njima su jedino oči, duboko upale, bile znak života.

Dok smo mi mirovali i radili naše su jedinice stalno vodile borbe i to dosta blizu. Tako je 21 maja vođena žestoka borba na Trovrhu, zatim je zauzeto selo Kušlat i počelo prodiranje prema Borju, gdje je bio štab bolnice. Mnogi su posmatrali borbu i na Zlatnom Boru. Za sve vrijeme su »Štuke« nadlijetale i svojim zvukom još više unosile nemir kod već uznemirenih ranjenika i bolesnika. Iduće noći je Prva proleterska odbacila neprijatelja prema Trovrhu, a ranjenicima i bolesnicima se privremeno povratilo spokojstvo.

Tih dana je počela i evakuacija pojedinih dijelova bolnice ka Pivskoj Planini. Tu se više nije moglo ostati, jer smo sa svih strana stješnjavani. Moralo se po naređenju Vrhovnog štaba ići prema Tari i preći je kod Tepaca. No u međuvremenu evakuacija, ionako otežana velikim brojem ranjenika i bolesnika a i nemanjem sredstava za prenos, nije mogla brzo da se izvrši, te je Sanitetski otek Vrhovnog štaba odlučio da se

prebacivanje vrši još kod Uzlupa i kod Đurđevića Tare. Na ta dva mjesta su upućeni ranjenici i bolesnici na nosilima i interni ranjenici i bolesnici. Sa ovim dvema grupama su otišli drug Gojko Nikoliš i drugarica Mileva Vuković (komesar Bolnice br. 3). Na čelu grupe koja je upućena na Tepca nalazili smo se drug Kraus, ispred Sanitetskog oteka Vrhovnog štaba, dr Bulajić i ja. Pored svih teškoća evakuacija je ipak izvršena blagovremeno.

Sa pokretom nastaje i neredovno snabdijevanje, koje stvara i veće napore. Mnogima, koji su bili na pragu ozdravljenja, ovo je pogoršalo zdravlje, te su svojim mrtvim tijelima obilježavali put kojim smo se kretali. Na putu iz Čelebića zadržali smo se kod Bobova dva-tri dana. Tu je bila Prva proleterska divizija. Kad sam čula da je tu divizija, pošla sam da nam daju nešto hrane, jer nijesmo imali ništa. Rezervama nijesmo raspolagali, a i da smo ne bismo ih imali na čemu prenijeti, jer ni za ranjenike i bolesnike nijesmo imali dovoljno konja. Ne sjećam se ko je sa mnom pošao kod Koče. Primio nas je i, kad smo mu objasnili zbog čega smo došli, izišao nam je u susret. Vratili smo se predveče u zaselak. No naši su u međuvremenu otišli dalje. Srećom, stigli smo ih brzo.

Odmor u s. Bobovu, gdje su se ranjenici i bolesnici odmorili i nahranili, doprinio je brzom ozdravljenju 1.200 boraca.

Zatim opet pokret.

Prema spomenutom naređenju Vrhovnog komandanta bolnički bataljoni (tifusari rekonvalescenti i lakši ranjenici) su 28 maja krenuli u pravcu Tepaca. Sunce je peklo. Kretali smo se tromo i sporo. Do Tepaca nije bilo daleko, ali smo sa velikim naporom savlađivali svaki korak. Lakši ranjenici i bolesnici su pomagali težima i tako se nekako odmicalo. Najteži dio puta bio je kanjon Tare, jako strm; go, bez igdje ikakvog drveta, kamenit. Za najzdravijeg i odmornog nije bilo prijatno pogledati dolje, a pogotovo kad se vidi i čitava druga strana uz koju se opet moralo peti. Kako li je tek bilo onima koji su se jedva micali, a čije su noge odrvenile od umora i iznemoglosti!

Vodila sam jednog tifusara — rekonvalescenta. Učinilo mi se da je, kad je vidio kud se mora ići, uzdrhtao. Nije mi ništa rekao. Uopšte, čitavo vrijeme se ćutalo. Tu i tamo se čuo poneki glasan uzdah, a negdje i po neka riječ. Ide se pognute glave, neko sa štapom, neko se pridržava za druga ili drugaricu. Često se zastajkuje. Počeli smo silaziti vijugavom kozjom stazom, kad odjeknu eksplozija i sve se zadimi ispred mene. Nastade pometnja. Kad se razišao dim, ugledasmo tijelo razmr-

skane glave naslonjeno na poveći kamen obojen krvlju. Nije se znalo ko je. Kod sebe nije imao nikakvih podataka. Vjerovatno je bio toliko iscrpen da nije mogao dalje, a pogotovo kad je vidio kud sve treba ići. Zato je odlučio da prekrati. Odvio je bio bombu i naslonio glavu na nju. Niko od okolnih nije na njega obratio pažnju, jer je svima bilo teško, a ko je i mislio da će tako uraditi! Niko nije ni znao da ima oružje. Prizor je bio strašan, iako za neke već odavno sasvim običan. Kod ljudi, koji su to vidjeli tek sad, sudeći po njihovim očima u kojima se ogledala i žalost, i tuga, i odobravanje, sve se pomiješalo. Čulo se tu-i-tamo da je dobro uradio, a i poneka riječ osude malodušnosti — to je sve. Pošlo se dalje, a on je ostao ekipi da ga sahrani. Vodila sam i dalje tifusara, ali ne dugo. Zamolio me da stanemo da se malo odmori. Spustila sam ga na jedan kamen pored puta da ne smetamo ostalima u prolazu. On se naslonio i zažmurio. Oni koji su prolazili u koloni, bacili bi pogled na druga i produžili. Prošlo je pet do deset minuta, kad sam se obratila drugu: »Je si li se malo odmorio? Morali bi poći, da ne izostanemo, jer će biti teže stići kolonu«. On nije reagovao. Drmnula sam ga i zovnula — ništa. Pipam mu puls, ali njega nema — bio je mrtav. Napustio nas je nečujno. Ostao je i on da obilježi put kojim smo išli. Ne znam ko je bio, ni odakle. Ostavila sam ga i produžila dalje. Usput sam pomogla opet jednom koji je posrtao. Malo se lakše kretao mojom pomoći, ali bez riječi. Naišli smo još na jednoga koji je zaspao na putu zauvijek, a niže još na jednoga. Na toj strani je ostalo oko petnaest drugova. Te noći smo noćili u Tepcima. Malo smo se založili i previli ranjene.

Pošli smo 29 maja prema selu Crna Gora. Bila sam sa dr Bulajićem na čelu kolone. Put je najvećim dijelom išao kroz goli i bezvodni krš. Uspom je veliki i naporan, tako da se kolona otegla mnogo više nego prethodnog dana. Sporo smo odmicali, odmarali smo se češće. No i pored toga, mnogi su sami zastajkiivali, pa opet nastavljali po nekoliko koraka naprijed. Sunce je peklo, a samo u po nečijoj čaturici, ko ih je imao, bila je po koja kap vode. Štedjeli su je. No i to je nestajalo. Dok se išlo kroz malo šume bilo je lakše, zbog hladovine, ali kad je naišla golet, onda mnogo teže. Ljudi su izgledali kao lješevi, umorni, izmršavili. Znoj im je curio sa lica. Često su, zaplićući se, padali. Neki je uspio da se podigne i opet sjedne, ali se dešavalo da se više ne digne. Usput ih je ostalo nešto više nego na onoj strani. Čini mi se da je bilo ukupno oko 30 drugova. Imali smo nešto konja, ali teško smo mogli da na njima mijenjamo jahače. Ni oni koji su jahali nisu imali snage da siđu s konja. Na tom dijelu nam je Sandžačka brigada pomogla u prebacivanju ranjenika i bolesnika.

Prošli smo sela Crnu Goru i Nedajno i išli ka Nikovićima. Usput su nam se priključivali sve novi i novi ranjenici i bolesnici.

Odmarali smo se nekoliko dana. Smjestili smo se u selo Nikoviće. Ishrana je bila slaba, ali se dobijalo bar nešto. Kratak odmor je opet učinio svoje. Priličan broj je otišao u jedinice. Većina ih je pošla kad je odnekud, preko novopridošlih ranjenika i bolesnika, saznala za situaciju. Teške borbe su se vodile blizu nas, tako da su najbliže jedinice slale kod nas svoje ranjenike. Bilo je prilično i smrtnih slučajeva od raznih bolesti. Koristili smo predah za održavanje sastanaka na kojima smo se dogovarali o radu i kritikovali greške. Tu sam srela i dva druga iz mog bataljona (Nikolu Darčevića i Radovana Vojvodića). Od njih sam saznala kakva je situacija. Rekli su mi da idu u brigadu. Vidjela sam ih ponovo. Nikola mi je 5 juna rekao da oni idu, da je situacija sve teža i preporučio i meni da se izvučem nekako. Kako bih to rado uradila samo da nisam bila potrebna na tom mjestu. Bilo mi je dosta bolnice. Te iste večeri smo imali sastanak koji je trajao čitavu noć. Na njemu su bili prisutni skoro svi drugovi iz SOVŠ. Cijelu noć se raspravljalo o kulturno-prosvjetnom radu, o zidnim novinama itd. Tih dana je bila raspuštena i Kominternu, pa se diskutovalo i o tome — da li je taj postupak pravilan ili nije, kako će se odraziti itd. Pored toga, kritikovali su se pojedinačni propusti i greške.

Na Pivskoj Planini su pregledani ranjenici i bolesnici. Odvojeni su oni koji su mogli da se kreću, rekonvalescenti i lakši ranjenici. Tu sam pozvana u Sanitetski ostsjek gdje mi je saopšteno da ćemo Radomir Burić i ja voditi grupu od 680 drugova i drugarica. Dato nam je 15 konja za komoru i da se iznemogli mogu na njima mijenjati. Hrane nijesmo imali, niti sanitetskog materijala, a nije nam pripala nijedna bolničarka ni ljekar. Sve je ostavljeno uz teže ranjenike. Kako sam čula, trebalo je da oni ostanu u pećinama. Vladala je opšta neizvjesnost, ali je podvlačeno da se o tome ne govori, da se ne bi ranjenici i bolesnici demoralisali. Tako smo krenuli 6 juna iz Nikovića prema Pivi. Na putu su nas pratile »Štuke«, te smo se morali sklanjati.

Na prolazu kroz Rudine bili smo bombardovani. Bila sam u jednoj kolibi, kad su naišli avioni. Iskočila sam i uspjela da se bacim na zemlju. Bomba je pala na kolibu i raznijela je. Zatrpala me zemlja koja se razletjela na sve strane. U selu je bilo i stanovnika koji su ostali u kućama, uglavnom žene i djeca. Poslije sam ušla u jednu kolibu da pijem vode. Naišla sam na mučan prizor. Tifusar jednom djetetu hoće da otme parčence hljeba. Nikad neću zaboraviti one gladne i divlje oči,

ono obostrano otimanje. Dijete je grčevito držalo, a ovaj vukao sebi. Bio je toliko iznuren da nije imao snage ni tome djetetu da otme parče hljeba iz ruku. U ćošku je stajala mati sa još jednim djetetom i bespomoćno posmatrala. Nije smjela, niti mogla možda da se umiješa. Kod ognjišta je sjedio drugi tifu-sar koji se takođe nije micao. Umiješala sam se i parčence hljeba je ostalo onom nejakom mršavom djetetu.

Usput smo sretali i ranjenike koji su išli u pravcu odakle smo mi dolazili. Borci koji su ih nosili bili su jako umorni i ćutljivi. Na pitanje kuda idu sa ranjenicima nijesu odgovarali, a žurili su što su bolje mogli, iako su išli uzbrdo. Vrijeme je promjenljivo, čas oblačno a čas lijepo. Ja sam išla na začelju kolone. Pristizali su nas i prolazili i borci iz Sedme divizije, kao i neke komore.

Popodne smo sišli blizu mosta. Za vrijeme spuštanja stalno su odjekivale eksplozije, a »Štuke« nadlijetale. Neprijateljska artiljerija od Ščepan-Polja je stalno tukla most preko Pive, kojim je prolazila kolona. Iako su bombe padale vrlo blizu, prelazilo se brzo i niko se nije osvrtao. Stalno se prenosilo. »Brže, brže!« Bilo je ranjenih koji su odmah prihvatani i previjani. Sjećam se da nam je kod mosta poginula jedna drugarica. Tek što sam stigla do mosta, kad jedna bomba udari pravo u njega. U momentu kad je bomba udarila, most je bio prepun. Prelazio je i Dječiji dom i komora, na mostu su bile i neke koze. Kad je bomba pala, uzdigao se visok stub od eksplozije. Jasno su se vidjela parčad dasaka, dijelovi tijela ili čitava tjelesa. Grupa oko mene se počela sklanjati, ali sam ja ostala okamenjena. Odmah se nekoliko drugova iz kolone snašlo pa su preko rijeke postavili neka oborena stabla. Nešto se koristilo kamenje, nešto brana, a i gazilo se. Kad sam se našla na drugoj strani, bila sam već jako umorna, ali ne znam da li od prizora na mostu ili od puta.

U početku oko puta je bilo poneko drvo, ali što smo se više peli, golet je bila sve izrazitija. Već je sumrak. Vrijeme se naoblačilo. Opet se prenosilo: »Brže, brže, drži vezu!« a noću »Tiše!« i »Drži vezu!«. Išli smo sad stranom strmom i kamenitom. Tle nam se odronjavalo ispod nogu. Čini mi se da nijesmo uopšte išli putem. Sporo i teško smo se kretali. Padali smo, a i gubili vezu, pa smo češće i zastajkiivali. U našoj koloni je bila i nečija komora za koju ovakav put svakako nije bio podesan. Iako je prenošeno da se ne govori, ipak se čuo poneki uzvik. Sjećam se prodornog krika neke žene, pa zapo-maganja. Bolno je odjeknulo u noći. Odjednom nastade neko komešanje i povici: »Tišina, tišina!«. U susret mi dođe žena sva van sebe. Uхватила sam je i upitala, kud će i šta se desilo. Otimala se i govorila samo »Dete, dete!«. Pokušala sam da

nađem koju utješnu riječ. Neviđenom snagom me odgurnula. Pala sam, a kamen mi je prignječio nogu. Žena se izgubila. Neko mi je poslije rekao da joj je dijete palo i otkotrljalo se. Pod utiskom toga slučaja svako odronjavanje izazivalo je misao da se to možda neko iz kolone kotrlja. Umorna sam, noga me boli, dosta teško hodam, a pomažem onima oko sebe. Ne znam ni ko je ispred, ni iza mene. Vidim sve samo nešto crno, jedva nazirem oblike. Cijelu noć smo išli i tek ujutro se ispeli na Vučevo.

Na Vučevu izmiješani i borci i ranjenici i komore. Sjedi se i pored puta i na livadi. To je bio samo predah. Posmatrala sam lica ranjenika i bolesnika. Kolika je razlika na njima samo od juče! Noć, težak put, nespavanje, umor i glad su ostavili traga. Da je bilo bar hrane! Samo su neki sačuvali ponešto što bi dobili usput od boraca. Od jednog druga sam i ja dobila parče hljeba, ali mi je zastalo u grlu. Pored nas je bio Dječji dom, koji je dosta stradao pri prelasku preko rijeke Pive. U očicama djece čitalo se koliko su umorna i gladna. Dala sam parče jednom djetetu. Sitne ručice su prihvatile, a oči izražavale nevjericu da je to hljeb.

Neke jedinice su prolazile mimo nas užurbano. Ima primjedbi zašto gore vatre. Kažu da će nas osiguravati jedna brigada Sedme divizije. To saznanje nam je ulivalo snagu. Hrane nijesmo imali. Neki su naišli na jednog ubijenog konja. Ranjenici su ga do kosti oglodali. Pored toga, brala se i srijemuša. Neke je od nje bolio stomak ali nešto se moralo jesti. Bilo je šala na račun želja o jelima.

Sjutradan, 9 juna, kolona je išla prema Sutjesci. Oblačno je, ali bez kiše. Avioni kruže nad nama i bombarduju. Odnekud stižu i topovske granate. Eksplozije na sve strane. Češće zastajemo i sklanjamo se. Idemo, iako se jedva miču umorne noge. Zaostaju poneki, pomalo se odmore i nastavljaju. U svim očima pitanja, a tu-i-tamo i prigovori: dokle ćemo ovako i kuda ćemo? Usput na predahu jede se srijemuša ili guli bukova kora. Idući na začelju kolone, i kad bih zaostala, po oguljenim bukvama lako bih pronašla put. Tišina je, čuje se samo zveket porcija o pojasu. Ispod samog Dragoš-Sedla zastajemo malo. Jednom ranjeniku zaudara rana, jer gnoj stalno curi. Nije se previo dva-tri dana. Materijala nema, pa sam svoje rublje pocijepala i previla mu ranu. Svaka sitnica daje novu snagu, svaka, pa i najmanja pažnja zapaža se i djeluje. Iznuđenost i glad čine da su neki već zapali u apatiju; sve smeta, jer se nema snage, ne mogu se izdržati ovi neviđeni naponi. I potpuno zdravu bilo bi teško sve ovo podnijeti. Pored rana, bolesti, i iscrpenosti, mnogi su bos, pocijepani, naročito na dijelovima gdje su ranjeni, jer se prilikom pružanja prve po-

moći to obično cijepalo da bi se što prije rana previla. Tako sve skupa ostavlja najbolniju sliku.

Kolona se dosta oteгла. Idem stalno na začelju i prikupljam one koji zastaju da se odmore. Koloni se priključuju i drugi zaostali, novooboljeli ili ranjeni. Nailazimo i na ponekog težeg ranjenika. Dajemo mu konja i tako se ide. Još na Dragoš-Sedlu naša zaštitnica (brigada iz Sedme banijske) prelazi bočno, tako da mi ostajemo sa jednim bataljonom te brigade. Ali nijesmo osjetili njegovo prisustvo. Sa nama nema nikoga ni od Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba. Jedan dio je ostao sa ostalim bolnicama uz Treću diviziju i to uglavnom ljekari i sve osoblje. Ostali dio Sanitetskog odsjeka je stalno od Pive išao sa Štabom Sedme divizije. Mali broj ranjenika i bolesnika koji su bili otporniji otišao je sa ovom brigadom. Kasnije sam saznala od Radomira Burića da je Dragoš Sedlo prošao drug Nikoliš i kazao pravac kretanja, za koji ja nijesam znala, niti ko drugi, osim onih koji su bili u njihovoj blizini.

Silazimo ka Sutjesci. Već čujemo kako hući. Celo kolone je već tamo. Jedni su prelazili kako su stizali, bez dovoljno razmišljanja, jer im je valjda Sutjeska, kao i nama svima ranije, izgledala mala. No kiše su tih dana gotovo stalno padale, pa je nadošla i sve se u njoj kovitlalo. Ostala mi je duboko urezana slika kada sam prešla i ugledala kolone preko rijeke. Ljudi se drže jedno uz drugo. Tu su i dva konja. Po dvoje i troje drže se konju za rep. Izgladnjeli i iznureni mnogi klecaju, a Sutjeska proguta nekoga, zatim drugog, trećeg. Jedan udara u veću stijenu po sredini rijeke i ostavlja krvav trag. Voda ga munjevitom brzinom odnosi. Mahinalno pravim dva koraka naprijed, ali već se ne vidi; zatim voda odnese i drugog na sličan način. Komešanje među ostalima koji čekaju prelazak. Nešto mi se tako teško svalilo na srce. U tom vidim Ljubicu Dobrković, iz mog bataljona, kako se, sa rukom u zavoјima, povodi i ne može da se održi. Naprijed nije u stanju i pokušava da se vrati. Prišla sam, dala joj ruku i prevela. Zatim i dalje prevođenje, opet neke drugarice, pa drugih. To bi išlo u nedogled, pa sam predložila da se uhvatimo u lanac. Tu je i komandant, a nađe se i pet-šest drugova malo jačih. Tako smo se rasporedili u lanac i prevodili grupu po grupu. No i tako nam je Sutjeska otrgla još tri druga. Kad sam se vratila na obalu sa koje smo prelazili, bili su pristigli i oni na konjima i, vidjevši ih, dosjetila sam se da iskoristimo konopce sa samara. Odmah je ekipa od već pomenutih drugova počela da zavezuje konopce jedan za drugi, a jedan ga preko reke vukao na drugu stranu. Nedostajalo je nešto malo. Šta ćemo sad? No, ubrzo je drug koji je išao sa konopcem, ugledao žicu privezanu za jedno drvo. Sigurno je već neko tu prelazio. Tako je prelazak

donekle riješen. Ovako je bilo lakše, a slabijima smo pojedinačno pomagali. I pored teškoće i nekoliko slučajeva davljenja, ljudi nijesu glasno pokazivali nikakav strah ni paniku. Mnogi nijesu sebe nimalo štedjeli samo da pomognu drugovima. Negdje dalje čuje se zvuk aviona, a eksplozije dopiru iz daljine. No to ne ometa nikoga da prelazi, jer na drugoj strani su naši. Treba hvatati vezu i ne napuštati je, pa makar šta bilo.

Sutjesku smo počeli prelaziti u zalazak sunca, a to je potrajalo do same zore. Noć je sama po sebi ometala prelazak. Bilo je i hladno. Od kolone su nam izostala tri druga. Neće ni da se pomaknu. Moram se vraćati. Učinilo mi se da su strašno daleko. Nikad da stignem do njih. Mokra i umorna nijesam mogla ni ocijeniti da je razdaljina dosta mala. Činilo mi se da nikad neću poslije stići kolonu. Našla sam ih naslonjene na neko žbunje. Hladno im, pokrili se ćebadima, iznemogli. Molim ih da pođu. Možda ćemo dobiti i nešto hrane. Ne pomaže. »Hajde ti, da ne zakasniš, a nas pusti. Lako je tebi pričati tvoju teoriju!«. Na moje dalje navaljivanje jedan veli: »Vidi ti ove balavice, da mi ona soli pamet! Kažem ti ne mogu, ostavi me već jednom!« Drugi: »Što se trudiš, zar ti nije svejedno ostao ovdje na rijeci, ili dalje?«. Bilo mi je teško, a ipak ne mogu da ih ostavim. Zatim su me grdili, pa sam i ja galamila na njih, grubo ih podizala da krenu. To je pomoglo i mi smo pošli. Pri prelasku su se uključili u lanac. Plašila sam se da nećemo uspostaviti vezu sa jedinicama, ako ne budemo išli brže. Dogovorila sam se sa komandantom da on ide sa onima koji su prešli, ali da nam ostavlja vezu. Tako sam ostala skoro do zore prelazeći i vraćajući se. Moja grupa je prešla. Stradalo nam je osam drugova. A možda su noć i Sutjeska progutale još koga.

Obradovala sam se mnogo kad sam ugledala Lалу Ivković. Ona je bila ostala sa ostalim bolnicama. Vodi jedan bataljon, a drugi Miluša. Sa njima su Kraus, Vojo Đukanović i Šlezinger. Znači, oni su išli stalno za nama, a mi to nijesmo znali. Lala je bila jako uzbuđena i vitala me, pokazujući neku cedulju, šta da radimo. Na cedulji je pisalo da, s obzirom na situaciju Sedme divizije, treba da se vratimo, i priključimo Trećoj diviziji, koja vodi gro ranjenika i bolesnika Centralne bolnice. Potpis je Jakšića i Nikoliša. Iznenadila sam se. To me je nagnalo da mislim koješta. Povezala sam to sa onim što nas je zaštitnica napustila. Shvatila sam da smo zaista u teškoj situaciji. Nije mi bilo jasno zašto da se vraćamo, kad smo već dovoljno prevalili. Nešto je u meni davalo otpor. Rekla sam: većina je na drugoj strani obale i idemo naprijed, da izvučemo ranjenike! Cedulja je došla preko bataljona koji je ostavljen kao zaštitnica. On se kretao južnije od nas, a Sutjesku je

prešao niže. Kasnije sam od Lale saznala da je bataljon noću prešao Sutjesku i otišao. Sigurno su smatrali da sad nemaju šta da čekaju i pošli su za divizijom. Prelazak naše bolnice bio je nizvodno od Suhe.

Preko Pleća, a ispod Ozrena izbili smo gore na neku ravan.

Uzbrdica je bila teška, jedva smo se kretali. Mokra obuća mi je žuljala noge. Bila sam strašno iscrpeña, umorna, ozlojeđena.

10 jun je osvanuo lijep i sunčan. Čitavu noć se hodalo. Već je sunce uveliko ogranulo, a mi smo se još peli. Sjećam se da sam nailazila na grupe koje koriste sunce da se osuše, a i prodrijemaju. Poslije ovakve noći prijatno je na suncu, iako smo gladni. Gledam drugove. Bili su potpuno iscijeđeni, blijedi, krvavih očiju. Mnogi su bili bosi. Voda i kamenje su raznijeli i ono malo što su imali prije toga na nogama. Ima i novih rana. Mokra obuća je mnoge našuljala, a one bose nagrdilo kamenje, i žbunje na putu. Zavoji mokri i odvijeni. Sami se nekako pomažu.

Idemo šumom. Prijatno je. Sunce uspavljujuće djeluje, ali se mora ići. Podižemo one koji drijemaju. Puno ima staza. Tuda se prije nas dosta krstarilo. U zemlji su ostale brazde od topovskih točkova, rupe od eksplozija. Sve je izgaženo hiljadama i hiljadama stopa. Isječena i okrnjena stabla. Nailazimo na rovove i njemačke šlemove. Čuju se eksplozije i avioni. Kad sam izbila na jednu zaravan, ne znam kuda ću, jer sam bila malo sjela da se odmorim. Nailazim na jednu grupu koja me pita kuda idem. Ne znam ni sama, ali se nadam da je komandant ostavio vezu. Idemo stazom i sustižemo drugu grupu od nekoliko njih. Razgovaramo o tome. Puca iza nas, sa lijeva i desna, a ispred nas još se ne čuje ništa. Nailazi Lala i pita znam li kuda ćemo. »Ja idem da nađem vezu, pa ću vam javiti«. Upućujem se stazom ulijevo. Za mnom ide još troječetvoro. Nailazimo na veću grupu. Vidim da su uglavnom iz naše kolone. Tri druga mi prilaze i pitaju šta da radimo i kuda. Nijesam im znala imena, ali su bili komunisti i od onih koji su se jako založili u prevođenju preko Sutjeske. Sva trojica su bili, čini mi se, iz Prve proleterske brigade. Rekli su mi da su tražili vezu, ali niko ne zna kuda treba ići. Ostalo je da sami odlučimo. Meni se činilo najlogičnije da idemo u onom pravcu odakle se ne puca. Saglasili su se. Jedan je bio mišljenja da ostanemo i odmorimo se još 5 minuta, pa da krenemo, jer su ljudi strašno iznemogli i gladni. Pogledala sam prema grupi uz jedan šumarak. Na poljančetu neko je brao travu i grickao, a neko se odmarao i samo tupo gledao u daljinu. Odjednom nastala komešanje, trčanje, povici: »Nemci, Nemci!« ...

Uzdrhtala sam, a koljena se potsjekla. U stvarnost me vraća jako drmusanje i glas: »Šta čekaš hoćeš da te zarobe? Bježimo!« Idem za njima, ali oni odmiču. Okrenem se i vidim da jure za nama. Nadolazi mi neka čudna snaga. Bolje metak u leđa, nego živu da me uhvate. Teren je talasast. Čas se penjemo i idemo u cik-cak, jer sad pucaju, vide da im odmičemo. Čas silazim, spotičem se i padam, valjam se. Grančice grebu po licu, rukama, zapinju za odijelo. Lišće je napravilo debeli pokrivač po zemlji. Tako idem, jurim i ne okrećem se... Samo što brže! Usput se prisjećam da imam bombu i pištolj. Držim bombu rukom, da ne udarim negdje i od svoje sopstvene bombe poginem. Odjednom ne vidim više one drugove, ali idem dalje. Sama sam i povremeno se okrećem da vidim ide li ko. Puc-njava i dalje traje, ali onamo odakle smo išli i sa desna.

U grupi nas je bilo oko 30, a možda i više. Koliko sam mogla uočiti, oko 20 je uhvaćeno. Oni koji su pobjegli, otišli su nekom drugom stazom. Bilo je oko podne. Sat mi nije radio. Osjećam strahovitu žeđ i to me vraća u stvarnost. Malo dalje vidim potocić. Silazim i pijem. Sve je divno, zeleno. Uzimam i nekoliko listova srijemuše i malo soli, pa opet pijem vodu. Gledam: ulijevo gore vidim trojicu gdje se odmaraju, približavam se, ali ne raspoznajem ih, u njemačkim su uniformama. Kape im nijesu na glavi, ali ne vidim pored njih šlemove. Prikradam se, jer je šuma, i kad sam čula razgovor, laknulo mi je. Pričaju o banijskoj brigadi; Banijci su. Sa njima sam nastavila. Izgubili su vezu, a umorni i iznemogli. Malo gore prelazimo neki potok i idemo putem. Usput nailazimo na ponekoga ko je zaostao. Niko ne zna šta je sa bolnicom. Od ovih Banijaca čujem da i njihova bolnica nije izvučena. Kasnije sam od Lale saznala da je bolnica Sedme divizije ostala i da je ona na nju naišla. Lala je bila zarobljena sa jednom velikom grupom iz Centralne bolnice. Takođe je zarobljena i bolnica VII divizije.

Napinjem svu preostalu snagu, samo da što brže idem. Moram stići bolnicu. Na duši mi je teško. Stalno me muči misao kako su ostali prošli. Sve bi dobro bilo da je bar neko ostao da zna reći ljudima kuda treba ići. Stvarno, ona neizvjesnost u kojoj smo se našli iznad Sutjeske, učinila je svoje. Stvorila se pometnja. Sjećam se kako su mi grubo neki iz kolone prebacili da se o njima ne vodi računa i govorili razne stvari, kao da sam ja u najmanju ruku za sve odgovorna. Shvatila sam da sam ja tu najbliža i da im je najlakše da meni kažu sve. Nijesam imala snage, tako da sam se morala češće odmarati. Eto, tek toliko da sjednem, pa opet zapnem. U neko doba sam stigla neku kolonu. Nijesam ni pitala ko su, glavno je da su naši. Išli smo dugo.

Noć 10/11 provela sam u pokretu. Sjutradan je bilo lijepo vrijeme. Penjali smo se nekom strmom stranom kroz Zelenogoru, a sunce je pripeklo. Avioni su stalno kružili. A mi smo i dalje išli. Pomalo smo zastajali kad avioni naiđu, pa opet produžavali. Negdje pri vrhu strane avioni su bombardovali. Bili smo mnogo niže, pa su nas ostavili malo na miru. Uz tu stranu čula sam da je drug Tito ranjen. Ta vijest je teško pala svima nama. Neki drugovi su čak izražavali sumnju da je poginuo. Ko zna kako je? Gdje je ranjen? Je li teže? Sve ih je interesovalo, a mi smo bili daleko od tačnog izvora vijesti. Iako mi se prije činilo da će biti sve dobro kad stignem kolonu, sad sam opet nesigurna... Opet nalet aviona. Prenosilo se da idemo na otstojanju. Čini mi se da smo se peli čitavu vječnost. U sumrak sam stigla na Lučke Kolibe i priključila se bolnici.

Pretresamo kako smo prošli. Moramo dati izvještaj. U međuvremenu se razgovaralo na zahtjev Miluše, koja je prije mene stigla i dizala veliku galamu, kako su ranjenici ostavljeni i da su zato krivi komandant i komesar. Čim sam se priključila, Vita Cvetković me pitao šta je bilo. Rekao mi je da će komisija da ispita tu stvar. Kakav apsurd! Mjesto da budu zadovoljni što je i ovo stiglo! Pa bili smo prepušteni sami sebi! S kakvim se onda pravom pozivamo na odgovornost? Gdje su bili i šta su uradili ti što treba da nas saslušaju? Iznosimo situaciju u kojoj smo bili, koliki su gubici itd. Bila sam iznurena, gladna, neispavana, sa teškom ranom na srcu zbog onog zarobljavanja na moje oči, a nijesam mogla ništa učiniti više no što sam, sem da sam dozvolila da i ja sa njima pođem. Poslije tolikih napora, nespavanja i brige o ranjenicima i bolesnicima, stalno sam mislila kako mogu izvjesni ljudi da budu takvi. Pa to je očigledna nepravda. Došla sam u vezu sa Gojkom Nikolišem i prenijela mu sve. Razgovarali smo o odašiljanju preostalih ranjenika i bolesnika jedinicama. Rekla sam da su mnogi i prije, a pogotovu poslije prelaska Sutjeske, otišli sa jedinicama i da se nijesu priključivali više bolnici. On se sa tim složio i rekao da će se sve urediti.

Čula sam da su stigli Kraus i Vojo Đukanović. Ali nema mnogih drugova. Lale nema. Jasno mi je bilo kako je stradala. Pritiskivalo nas je to sve. Bilo je nade da će stići još poneko sa Trećom divizijom.

Te iste noći smo nastavili pokret. Trebalo je proći između Ljubinog Groba i Košute. Ne znam već otkad nijesam spavala. Činilo mi se da bi, kad bih samo malo mogla da zaspim, bilo sve dobro. Kako li je tek ranjenicima i bolesnicima i otkud im tolika snaga?

Svanulo je i nekako je magličasto. Idemo jednom udolinom koja se sva zeleni, a kroz nju protiče potočić. Naziru se i s jedne

i s druge strane brda. Slijeva se uzdiže kamenita strana sa koje se čuju jauci ranjenika. Čuje se zapomaganje koje mi para srce. Pitam se: gdje su to? Njihovi jauci su odjekivali s jedne strane na drugu. Idemo umorno i teško. Ranjeni će ostati tamo. Ko će ih izvući? Utješi me jedna kolona naših boraca, koja se jedva kroz pramenove magle uočavala i, čini mi se, išla u pravcu iz kojega su se čuli jauci. Čujem u koloni da je moja Četvrta crnogorska vodila tu teške borbe, ali gdje, da li na lijevom ili desnom brdu? Muči me misao da nijesu to ranjenici iz moje brigade i ko su oni? Iznemogla sam. Nijesam već toliko dana ništa jela, a ni spavala. Tu u koloni nailazi Špiro Špadijer i daje mi svoga konja. Jašem, a on vodi konja. Lakše mi je. Usput razgovaramo. Špiro mi je zemljak. Koliko mi je pomogao! Čini mi se ne bih mogla odmaći mnogo.

Dan je već ovladao, ali sunce još nije izišlo. Magla se diže. Ugledasmo vrhove i na njima se neko kreće. Počeše štek-tati mitraljezi po našoj koloni, a mi idemo kao i da se ne puca. Ljudi su umorni, ogladnjeli. Nema straha. Prenosi se »Brže, brže!« Špiro čvršće prihvati konja i pođosmo brže, gotovo trkom. Odjednom konj pade pogođen mitraljeskim rafalom u glavu i po vratu. Pritisnu mi nogu svom težinom. Ne mogu nikako da je izvučem, a zrna padaju svud okolo. Špiro me nekako iščupa. Bilo mi je svejedno. Izvukli smo se do obližnje šumice. U toku pokreta napuštali su nas ranjenici i bolesnici i odlazili u svoje jedinice. Saopštili smo drugu Gojku, da ranjenici odlaze i da ovako dalje ne možemo, jer hrane nema. Svakako će se u jedinicama taj problem bolje riješiti. Na sastanku Sanitetskog ostsjeka je prihvaćen prijedlog i ranjenici i bolesnici su svi poslani u svoje jedinice. Na tom sastanku je analiziran i dotadašnji rad i sagledani su i uspjesi i neuspjesi. Uspjeha je ipak bilo. U onako teškoj situaciji izvedeno je 600 ranjenika i bolesnika iz naše grupe i oko 300 iz onih drugih grupa i iz Treće divizije. Konstatovano je da smo svoju dužnost obavljali savjesno. Poslije je uslijedila i pohvala Sanitetskog ostsjeka komandantu i komesaru, koju nam je prenio lično drug Gojko Nikoliš.

Toga dana sam u šumi sjedela sasvim blizu Vrhovnog štaba na Lučkim Kolibama. Vidjela sam druga Tita sa zavijenom rukom pod drvetom, a pored njega daktilografkinja kuca ono što on diktira. Nedaleko od njih, naslonjen uz drvo, sjedi Ribar i savija duvan. Ta slika mi je i danas živa u sjećanju. Prvput sam izbliza posmatrala Tita.

Iduće noći smo se kretali sa Vrhovnim štabom. Zapazila sam tada i drugaricu Canu. Radomir Burić i ja smo ostali još u Sanitetskom ostsjeku. Ove noći sam bila malo odmornija, jer sam preko dana otpavala dva-tri sata. No to me nije držalo

dugo. Zamorila sam se dosta brzo. Bila mi je teška i ona jedna torbica u kojoj je bio samo materijal za prorađu. Istorija SKP(b) i razne druge brošure. Imala sam i neki dnevnik. Čuvala sam to kao oči u glavi. Bilo je dosta konja u koloni. Bio je priličan mrak, a plašila sam se da ne izgubim vezu. Mimoišao me jedan konj. Bio je tako veliki i ugojen, sjajne dlake, da ga je bilo milina pogledati. Čudila sam se otkud! Uхватила sam mu se za rep, jer smo išli uzbrdo. Drug koji je jahao (bio je, valjda, kurir) predložio mi je da objesim i torbicu za sedlo, da će mi biti lakše. Tako sam i uradila. Neko vrijeme sam tako išla. Kad smo izišli na neku zaravan, pustila sam konja. Ubrzo smo se počeli spuštati. Kurir sa konjem je prošao naprijed, jer je nešto preneseno. Požurila sam, ali već nije bilo veze. Onda sam zastala i išla sa ostalima. Vezu smo opet uspostavili, ali ja sa kurirom više nikako. Otišla je moja torbica ko zna kud. Žao mi je bilo dnevnika. Otkud sad baš da ga na takav način izgubim, kad sam ga sačuvala u svim dotadašnjim prilikama?

Sjutradan smo bili na Balinovcu. Tu smo se pripojili Drugoj diviziji. Te večeri sam prviput poslije 11 dana jela. Bili smo gosti divizijske bolnice. Dali su nam malo pirinča. Kakva je to gozba za mene bila! Zaista je pamtim, tim više što sam došla u sastav svoje divizije. Jedva sam čekala da krenemo u brigadu. Dugo sam van nje. To popodne sam se srela sa Ljubom. Bio je ranjen. Sjutradan u ranu zoru krenula sam sa kurirom u brigadu. Stigli smo je u pokretu, ne sjećam se više gdje je to bilo. Išla sam sa štabom. Sad sam sa svojim. Tu je Milka Darčević, Milo Jovičević i drugi iz mog bataljona. Sjutradan smo prelazili put Kalinovik — Foča i išli prema Miljevini. Pri prelasku preko drumu otišla sam jednim putem pravo i našla se sa 2 bataljonom, a štab brigade je prošao lijevo. U Miljevini je toga dana bilo strašno bombardovanje. Prvi bataljon je teško stradao. Poginulo ih je puno. Među njima i Bosa Božović i Risto Lekić. Žao mi ih je. Kad je došao kurir iz štaba brigade, otišla sam tamo i na moje veliko razočaranje šalju me opet u bolnicu, ali brigadnu. Opet se tamo nalazimo ja i Radomir Burić. Da su znali kako nam je dosta bolnice, to svakako ne bi uradili.

Tako do probijanja u istočnu Bosnu.

Senka VUČKOVIĆ

SIGURNA ZAŠTITA

koliko su se već prebacili pešaci — ranjenici, onda da krenu sa vama na začelju jedinica...«, glasilo je naređenje Vrhovnog štaba, Štabu Sedme banijske divizije od 6 juna 1943 godine. Tako je Centralna bolnica podeljena na dva dela. Pešaci — ranjenici su se kretali sa Sedmom divizijom, a konjanici i ranjenici na nosilima ostali su sa Trećom divizijom. Pored ovoga, sa diviziskim i brigadnim bolnicama

kretali su se lakši ranjenici kojima je trebalo malo nege i od-mora pa da se ponovo vrate kao sposobni u svoje jedinice.

Šesti jun. Sunce tek što je granulo. Stazom uskom, strmom i kamenitom, koja krivuda čas levo čas desno, žuri kolona ranjenika, bolesnika, boraca Sedme divizije i komore prema mostu kod Donjeg Kruševa. Pred podne stižemo blizu mosta i tu zastajemo da bi neke jedinice Banijaca prešle ispred nas. Ranjenici su počeli prelaziti sa desne na levu obalu oko podne. Huči Piva i zapljuskuje visoko zasečene stenovite obale. Sa njenom hukom meša se grmljavina granata kojima neprijateljska artiljerija zasipa most. Prelazimo po grupama, na otstojanju, bez žurbe. Pri malo ubrzanijem hodu most se zaljulja. Strašno je posmatrati bistru penušavu vodu Pive kad se most zaljulja. Zato zastajemo da se smiri. Gusta magla, koja je do maločas pokrivala kanjon Pive, razišla se i ne štiti više most. Artiljerija ga češće gađa. Mnogi ranjenici ne mogu podneti ugibanje i ljuljanje mosta, a još strašnije je kada nekog od njih zatekne fijuk topovskih granata pri prelasku. Neki se vraćaju a neki pretrčavaju preko mosta da se sklone od parčadi granata.

Najzad je jedno topovsko zrno pogodilo most i oštetilo sredinu. Ostatak je prešao preko brvna južno od ovog mosta.

Odmah posle prelaska sklanjali smo se ispod drveća i gustog žbunja u podnožju Vučeva. Avijacija je neprestano kružila. Niko nije smeo da se pokrene ili vatru da založi. Brujanje motora se približavalo. Odjedanput sa svih strana povikaše:

— Avioni! ... Ne kreći se! ... Skloni konje!

Huka se brzo pojačavala, da bi u jednom trenutku dostigla vrhunac. Činilo se da se sav kanjon trese. Čelične ptice preleteše sasvim nisko. Krug, jedan, dva, a zatim zvižduk bombi i prasak eksplozija ... Na sreću, nije bilo žrtava.

Sunce je već zalazilo kad su se ranjenici pripremili za pokret. Pred sumrak se sve smirilo i mi smo čim se smračilo, krenuli uz Vučevo. Litice iznad nas kao da su se usecale u mutno i ćutljivo nebo. U noći koju je magla činila još neprovidnijom kretala se kolona ranjenika. Celu smo se noć mučili ne bismo li pod zaštitom mraka prešli kamenite i mestimično nepošumljene padine. Konji su se klizali, pojedini padali sa tovarima i kotrljali se po nekoliko desetina metara rušeći sve pred sobom. Pred zoru smo se popeli na Vučevo.

U toku sedmog juna nalazili smo se u jednoj šumici, razmešteni po grupama. Bataljoni Sedme divizije prolazili su pored nas na nove zadatke. Teško je reći kome je bilo teže — ranjenicima ili Banijcima iscrpenim od dugih i napornih marševa. Mnogi od njih izgledali su lošije od ranjenika. Ovde nas je, a i kasnije, obišao komandant Sedme divizije Pavle Jakšić i svojim prisustvom i vedrim raspoloženjem uspeo umnogome da obodri ranjene drugove, da ih potstakne da, iako gladni i bez sna, smognu sve svoje snage za izvršenje ovako teškog zadatka. Znali smo da nas čekaju teški časovi, ali se nismo plašili. »Ispred nas je drug Tito i proleter, oni vode brigu o nama« — bila je naša stalna misao. A eskadrile, jedna za drugom, preletale su iznad nas i tamo, u dolini Sutjeske prosipale svoje smrtonosne toware. Tako je bilo celi dan.

U toku ovog dana obišao nas je i načelnik Sanitetskog oteka Vrhovnog štaba Gojko Nikoliš i obavestio da je jedna brigada Sedme divizije dobila zadatak da nas prati. To nas je mnogo obradovalo.

U najtežim časovima Pete neprijateljske ofanzive ranjenici su bili tema razgovora svih rukovodilaca počev od Vrhovnog komandanta do komandira voda. Naređenja Vrhovnog štaba Štabu Sedme banijske divizije stizala su jedno za drugim. Sedmog juna: »Jednu brigadu upotrebiti za zaštitu ranjenika...« Osmog juna: »Odmah krenuti usiljenim maršem celokupnom divizijom (sa sve tri brigade) i pokretnim ranjenicima...« I tako redom.

Došao je novi dan. Pre podne vedro i sunčano a po podne se naoblači. Gusti oblaci se spustili gotovo do zemlje. Poče kiša, kao da je provala oblaka. Krošnje drveća nisu nas mnogo štitile. Utrnula leđa uskoro su bila mokra. Kiša je prestala tek uveče. Oblaci se dižu, noć postaje svetlija, a mi, mokri, bez reči, tiho grabimo napred. Otežalo je i sopstveno odelo. Pred nama je Maglić, na koji su se Nemci ranije popeli. S njega »šepuje« rafal »šarca«. Povremeno blesne niska svetlećih zrna, kao snop varnica, a zatim se ugasi. Drhtavicu, vetar, pomrčinu, umor i glad treba savladati i kretati se ukorak sa Sedmom divizijom. Kasno u noć zastali smo da se odmorimo. U uvali dubokoj, punoj planinske svežine založili smo vatre. Čitava šuma je osvetljena. Oko nas su Banijski. Sedimo pored vatri, naslonjeni na ogromna stabla i pečemo meso koje smo u toku dana skinuli sa ubijenih a i uginulih konja. Jedemo ga polupečeno. Mokro odelo se zalepilo uz telo. Tako je izgledala noć na Vučevu — dugačka i hladna, a mi bez sna.

Deveti jun osvanuo je bez kiše. U ranu zoru stiže naređenje za pokret. Žurimo da bismo pod zaštitom mraka prošli pored Maglića. Kolona ranjenika promiče između olistalog drveća i približava se Sutjesci. Ispod Dragoš-Sedla, u strmoj šumi iznad Sutjeske sačekali smo da prođe zviždanje granata i huka avionskih motora. Već nekoliko dana hleba nismo imali. Nemamo svoje komore, a na terenu se nisu mogle naći ni najmanje količine životnih namirnica. Ovog dana nismo ništa okusili. Kidamo srijemušu, tražimo puževe ili gulimo bukovu koru da bi utolili glad. Ovde me pronašao stric Vido¹. Dugo se nismo videli. Mnogo sam se obradovao njegovom dolasku. Uvek kad bi smo se sreli, priređivao mi je iznenađenje. To je učinio i ovom prilikom. Iz džepa je izvadio maramicu i odvio parče hleba:

— Ovo čuvam već dva dana za tebe, znam da si gladan.

Moje oči i oči drugova koji su bili oko mene postale su veće. Već četiri dana hleb nismo videli. Podelili smo ga, svakom po zalogaj. Ispred Miljevine me je dočekao na isti način. Tu, u borbi za Miljevinu je i poginuo.

Ispred nas na nekoliko stotina metara huči Sutjeska. Sunce se spušta. Tutnjava avionskih motora iznad Sutjeske i Hrčavke se smirila. Krenuli smo. Prelazimo Sutjesku. Ona, podivljala, besno zapljuskuje strme i kamenite obale. Za vreme prelaska začuo sam isprekidani glas koji je nejasno dopirao do nas. Osvrtao sam se na sve strane i naprezao sluh da bolje

¹ Vida, junaka iz ranijih ratova, nosioca zlatne medalje Obilića, seljaci su mnogo cenili i voleli. U najtežim situacijama bio je vedar i nasmejan. Biran je za prvog predsednika Narodnooslobodilačkog odbora. Učestvovao je na skupštini rodoljuba u Ostrogu. Bio je većnik AVNOJ-a.

čujem. Najzad ugledah: bila su to dva ranjenika na nosilima, smeštena u jednom malom udubljenju ispod ogromne stene. Bili su dobro zaklonjeni, tako da parčad bombi i granata do njih nisu dopirali. Prišao sam im. Teške rane po glavi i telu bile su uredno zavijene. Zavoj im je obavio glave i samo su im se oči videle. Pitao sam ih kako se zovu. Nisu odgovorili, već su neprekidno zapomagali — jedan: »Daj vode«, a drugi: »Ubite me«. Vode doneti bilo mi je lako, ali, ispuniti želju drugog — to nikako. Ni ponoć nije prošla, a njih dvojica su već bili mrtvi.

Zvezde postepeno blede, sviće deseti jun. Sveže je. Jutarnji zraci obasjali su Zelengoru. Mraka, koji nas je do tada štitio od napada »Štuka«, više nema. Jedan za drugim, u dugom nizu žurimo stazom ispod Ozrena. Ali, to nisu više oni ranjenici sa Čelebića i Pive. Ovi su ličili na ljudske senke. Lica upala, jako izražene oči; bos i goli koračaju napred. Pored staze ro-vovi, razbacani šlemovi i neprijateljski leševi. To nam svedoči da su ovde već nekoliko dana vođene teške borbe.

Približavamo se Tisovom Brdu, koje drži Peti bataljon Četvrte proleterske brigade. Do nas dopiru potmule eksplozije avionskih bombi. Nemci su svom silom navalili na Tisovo Brdo. Ni štektanje mitraljeza, ni eksplozije avionskih bombi i granata, ni puščana vatra nisu pomerili Peti bataljon. On je shvatio značaj ovih položaja: ako neprijatelj ovlada Tisovim Brdom preseći će put Sedmoj diviziji i ranjenicima — pešacima prema Lučkim Kolibama. Jer, pored njega vodi jedina staza uz Debelu Ravan za Lučke Kolibe. Dovikivali su nam:

— Brže, Brže!

U početku nismo znali koja je to jedinica. Pitali smo ih a oni su odgovorili kratko:

— Ovde proleter i, ovde Peti bataljon Četvrte proleterske brigade², ne bojte se, neće preko nas živih. Samo brže, brže.

² Bilo je časova kada je neprijatelj stezao u vatreni zagrljaj naše jedinice, kada su borci Četvrte proleterske brigade vodili žestoke borbe pored samih bolnica. Od prvih dana velikog marša Četvrte proleterske brigade preko Treskavice, Hadžića, Zec-Planine, Vranice, Gornjeg Vakufa do Vukovskog, bolnica se kretala u koloni. Ranjenike su nosili najpre rukovodioci brigade i bataljona a zatim borci po redu. Na najtežim mestima rukovodioci bataljona i četa na svojim ramenima su prenosili ranjenike.

Koliko je požrtvovanja pokazao Drugi bataljon Četvrte proleterske brigade za spas ranjenika u rejonu Rumbovci, Jaklići, Ripci, Sopot i Ščit, svedoči borba na Vilića Guvnu. Za spas ranjenika dalo je živote 38 a ranjeno 42 rukovodioca i borca.

I na Omerovim Vodama je vođena žestoka i teška borba za spas ranjenika. Bolnica je bila neposredno pozadi Četvrte brigade. U prvim redovima, na najtežim mestima, pod vatrom »šaraca«, granata i avionskih bombi, nalazili su se rukovodioci brigade i bataljona na ko-

Dore Klemenčič: PARTIZANSKA KOLONA (ulje)

Avijacija, artiljerija i minobacači, kiša granata i kuršuma sručila se na ovaj bataljon. Ginu, ali se ne pomeraju. Lakši ranjenici ne napuštaju streljački stroj, ostaju i dalje na položaju. Ljubav i briga za ranjene drugove stvarala je neustrašive borce u svim jedinicama. Znali su da će, ako budu ranjeni, pa čak i u najtežoj situaciji, biti spaseni. Žurili smo, nismo smeli da oklevamo. Svaki sekund je dragocen. Minuti kratki a staza kojom se krećemo čini nam se beskrajno dugačka.

Sada ranjenici ne osećaju glad i umor. Žure napred, dobili su novu snagu. Govorili su:

— Ovo su proleter i mnogih bojeva, preko njih živih neprijatelj neće proći. Brže, brže, da i mi pomognemo Petom bataljonu, da što pre pređemo Hrčavku.

Za vreme ove borbe nije bilo ranjenika koji je pokazao strah ili uzbudjenje iako su mitraljeska i puščana zrna zviždala iznad naših glava. Žurili smo kroz olistolozbunje da i Hrčavku pređemo. Prešli smo je za Sedmom divizijom, pod zaštitom Petog bataljona koji je rešio da održi položaj do prelaska Sedme divizije i ranjenika — pešaka Centralne bolnice, makar ceo izginuo. Za junačko držanje i drugarsku pažnju komandant Sedme divizije uputio je Petom bataljonu zahvalnicu i posebno naglasio: »Vi ste nas prihvatili u najtežim momentima na reci Hrčavki«.

Peti bataljon Četvrte proleterske brigade, držeći Tisovo Brdo, sprečio je da se neprijateljski obruč spoji i otseče Sedmu diviziju od Severne grupe i omogućio da ona i 600 ranjenika — pešaka, desetog juna pređu Hrčavku i izbiju na Lučke Kolibe. Mnogo je bilo krvi, ali zadatak je izvršen. Posle prelaska ranjenika — pešaka bataljon je formirao zaštitnicu, pod borbo se povlačio uz Debelu Ravan sa svojim ranjenicima, i tek posle nekoliko dana došao u sastav svoje brigade. Iz ovog bataljona na Tisovom Brdu dalo je živote četrnaest, a ranjeno dvadeset šest drugova.

Od Lučkih do Mrčin-Koliba naša grupa ranjenika se kretala pod neposrednom zaštitom borbenih jedinica. U rejonu Mrčin-Koliba pristigli smo bolnice svih jedinica i Sanitetski osek Vrhovnog štaba. Senka i ja smo predložili Sanitetskom oteku da se ova grupa ranjenika rasformira i preda diviziskim

same iznad Omerovih Voda. Brigada je izdržala strahoviti udar sa zemlje i iz vazduha do dolaska Druge proleterske brigade, koja je na »Vražnjake« napala s leđa. Jednovremenim udarom sa fronta i leđa neprijatelj je razbijen, a bolnica spasena.

Ovo su samo neki od bezbroj primera Četvrte proleterske brigade koji govore o njenom požrtvovanju za ranjenike. Ona je njima u najtežim situacijama upućivala pozdrave: »Vi niste sa nama, ali ste u našim srcima, u mislima i u svim teškoćama«.

i brigadnim bolnicama. To je bio zahtev ranjenika. Oni su nas i sami, odmah po pristizanju jedinica, napuštali i odlazili u svoje jedinice ili njihove bolnice. Predlog je usvojen. Tako je na dan dvanaestog juna rasformirana grupa ranjenika — pešaka koja je sa Pive pošla za Sedmom divizijom. Za izvršenje ovog zadatka Sanitetski otek je tom prilikom usmeno pohvalio komandanta i komesara ove grupe.

U toku dana ostao sam sa dr Gojkom, dr Krausom, Vitom i još nekim drugovima. Čekao sam pogodan momenat da se povežem sa Četvrtom proleterskom brigadom. Sedimo u uvali, ispod drveća. Dan je vedar i »Rode« krstare. Dobili smo sledovanje mesa — svakom po komad od konjskog rebra. Vatru ne smemoložiti. Meso nije kuvano ni pečeno. Jeli smo ga sveže. Tvrdo je a nemamo noža. Dr Kraus se snašao — dao nam je hirurške makaze. S njima smo odvajali meso od rebara, umakali u so koju je dr Gojko izvadio iz svoje torbe, i jeli. Gojko ga nije jeo. Iako iznad nas avioni zvrje, bilo je šale i smeha na račun soli, makaza i rebara.

Pred mrak smo izvršili pokret. Noć je bila tamna. Pred zorom nalazimo se blizu sela Rataja. Tu sam se našao sa drugovima iz Četvrte proleterske. Odavno sam želeo da se s njima nađem. Odmah sam potražio Pejovića i Vušurovića. Njih dvojicu sam mnogo cenio i voleo. Kod železničke stanice Oborci ostali su pored mene, pozadi neprijateljske linije, i u toku noći, kao ranjenika preneli kroz neprijateljski položaj i doneli u naš bataljon. Kada mi je Veselin rekao da je Vušorović Marko poginuo na Vilića Guvnu suze su mi pošle... Dao je svoj život za spas ranjenika.

Produžio sam s njima. Kolona je išla seoskim putem, pod zaštitom magle. Jutro je poodmaklo. Prelazimo Bistricu. Magla se diže. Sa one strane ceste prašte »šarci«. Tanad zvižde i jezovito paraju vazduh iznad naših glava.

Odmah posle prelaska Bistrice više nije bila jedna kolona. Formirale su se desetine manjih kolonica koje nastupaju u pravcu drumu. Iz daljine dopire nejasna tutnjava motora. Čujemo kratak rafal mitraljeza. Žurimo da pređemo cestu. Ona je na nekoliko stotina metara ispred nas. Huka motora se približava. Ne potraja dugo, a iza okuke se pojaviše tenkovi. Počeše da tuku topovima i mitraljezima. Eksplodiraju granate, a poneki rafal iz mitraljeza lomi granje vrba iznad naših glava. Zastali smo, a zatim mitraljeski Četvrte proleterske osuše vatru. Čitava dolina ječi od štektanja mitraljeza, topovskih granata i avionskih bombi. Cestu prelazimo bez obzira na tenkove s kukastim krstom. Zveče gusenice po cesti, okreću se čas na jednu čas na drugu stranu. Nije dugo potrajalo, a pored njih su mirno prolazili borci naših jedinica! Uništeni su topom 47 mm

Druge proleterske brigade koji je prešao put Četvrte i Pete ofanzive.

Sunce je visoko. Od Foče i Kalinovika haubice tuku br-zom paljbom, »Štuke« i »pikavci« neprekidno se smenjuju — bombarduju i mitraljiraju Miljevinu. Vazduh se prolama od detonacija bombi i jauka ranjenika. Čitav dan je kao u kazanu. Uši su mi zujale od silnih eksplozija. Kolona više ne prolazi samo preko mosta, već na celom prostoru između Prve i Četvr-te brigade. Nemci nisu više mogli da prodru od Foče i Kali-novika. Čitavu kotlinu oko Miljevine štite borci Prve, Druge i Četvrte brigade.

Mnogo je mrtvih i ranjenih. Lekari i bolničarke imaju puno posla. Trče na sve strane i previjaju ranjene. Avijacija kruži, bombarduje i bljuje vatru iz mitraljeza. Obrušavaju se »Štuke« jedna za drugom uz strašno zviždanje sirena. Zemlja podrhtava. Po Miljevini na sve strane rastu crne pečurke. Malo dalje od ceste ležala su dva druga, upola okrenuta licem prema suncu. Jedan je držao jednu ruku ispod glave a drugu preko grudi, dok je drugi obe ruke držao preko trbuha. Izgledalo je kao da spavaju. Podmukao zvuk iz daljine najavio je dolazak sledećih talasa aviona. Brujanje motora ispunilo je vazduh iz-nad Miljevine. Potrčao sam i povikao:

— Drugovi, dižite se, avioni ponovo nailaze.

Oni čute. Zaspali su, pomislio sam. Prišao sam prvom, prodrmao ga, a zatim i drugom. I dalje su ležali. Ukočeni po-gledi ispod upola spuštenih kapaka, ledene ruke i čelo, obja-sniše mi njihovo ćutanje. Tu ih je zaustavila smrt. Išli smo dalje. Na sve strane polomljeno granje i izvaljena stabla jabuka i šljiva. Pored staze naišli smo na trag krvi. Pošli smo njim, i pored potoka našli borca sa polomljenom nogom i još nekoliko rana po telu. Avionska bomba ga je iskomadala. Vukao se uz brežuljak do potoka da se skloni, a za njim je ostajao krvav trag. Ni lekari mu više nisu pomogli. Trajno će mi ostati u sećanju krvavi trag druga koji je, iako smrtno ranjen, pokušao da se skloni od smrti koju su ovde sejali avioni.

Obruč je probijen i sada kolona ne kreće jednom stazom, već zrakasto na sve strane. Ispred nas su Jahorina i Romanija, nove pobede, a pozadi Vučevo, Sutjeska i Zelengora, mesta poprišta velike bitke koju su nemačke divizije izgubile.

Radomir BURIĆ

SA PARTIZANSKIM NOSILIMA

— odlomak iz dnevnika partizanskog liječnika —

z Centralne bolnice, raspoređene oko Šarića u Crnoj Gori, vratili su se naši »delegati« koji su otišli da prime veću grupu ranjenika i priključe ih našoj — bolnici Prve proleterske divizije — za koju je još postojala vjerovatnoća da će se uz borce prvog ešelona probiti kroz bezbroj nacističkih obruča. Kada smo ih susreli bili su veoma utučeni.

— Neće s nama? — zapita Moma komesara.

— Neće! Još su nas ismijevali.

Potpuno odsustvo realne ocjene stvarnosti! Potpuna neobavještenost! Žive kao u nekoj začaranoj kuli u zraku. Izolirani, nemaju veze s frontom kao mi!

Najednom, iza Paleža i Kola začu se tutnjava.

— Eto ih opet! Naš »strateg« Mršo pokušava da nam razjasni namjeru »Štuka«, koje »gledaju da nam spriječe pokret prema Mratinju na Pivi.«

— Ali sada nema više odlaganja, moramo krenuti makar nas sve ispreturali i izbušili. Naprijed, kolona! — Viče Mršo. Ona se polako podiže sa zemlje i, onako teturajući, kao pijana, krenu lagano, kornjačinim hodom.

U isti mah, nedaleko od nas, zatutnjaše bombe. Navikli smo na te bubnjeve i malo se tko i okrenu.

— Psi nek laju, a naša karavana nek se kreće svojim putem! — zavika Mršo. Povrh bolnice fijuču »Štuke«, i bombe koje lete na sve strane.

— Ma, samo nek bacaju ustranu! Tako, daleko u polje! — Dobre profesore imaju ovi šegrti kada im bombe padaju

kilometar daleko od cilja! — Konstatira jedan iz redova rekonvalescenata.

Naređeno je da se kolona skloni lijevo od puta, iza velikih stijena i borova. Kao što je već rečeno »Štukama« nijesu upravljali iskusni nacistički piloti nego neke nezrele šeprtlje, pa je velika kolona bolnice imala vremena da se polako smjesti i ukoči u sjeni iza velikih stijena i rijetke borove šume na putu iz Jerenića prema Mratinju.

Ranjenik Božović iz Metohije, student i dobar »pjesnik«, a još bolji pjevač, što je i rijetkost među Crnogorcima, nije htio s onu stranu stijene nego se ispružio pred nju, podvio ruke pod glavu i promatra »Štuke« kako se kao pijane čavke vrzmaju sad tamo sad amo po nebu i bacaju bombe nasumce — »u polje«.

— Danas su dosadne kao muhe! — Govori sam za sebe Crnogorac.

— Kada bi samo znali da mi pljujemo na sve te njihove bombe i na tu njihovu galamu, zapalili bi se sami od bijesa!

Digavši noge uvis, zurio je smiješeći se na jednu »Štuku« koja je upravo pikerala na njega.

— Ma jadan, Božoviću, skloni se! — Viču mu ranjenici, a on samo zuri u Hitlerovu »svraku« koja je padala upravo na njega ustremljena. Iznad glava pišti bomba, čiji pisak još više pojačava urlik same »Štuke«. Poznata piska! Tu, u neposrednoj blizini, tresnu. Jedan ranjenik opsova majku nacističkom pilotu.

— Nu, vidi, pas mu mater, s tolikom bombetinom pa me, eto, samo geler malo okrznu. — Ljekar bolnice, dr Ivo Herlinger, odmah mu priskoči i već previja ne baš ogrebotinu, nego težu ranu na desnoj plečki. Opet jedan »kreščendo« pišti kroz zrak, ali sada nekako bolje »uciljen« nego maloprije, baš na nas, na naš »sektor« bolnice.

— Ma, skloni se, bog te ubio, Božoviću, vidiš da ova ima opasnu želju da te poljubi! — Ali smo već sljedećeg trenutka čuli samo zaglušnu tutnjavu i u isti mah bili zasuti prašinom. — Odakle, vraga, ta prašina u šumi? — Počesmo vrtjeti glavom da vidimo da li je »tintara« još na vratu. Kao kroz maglu vidjesmo Božovića kako stresa sa sebe zemlju, lišće i komadiće granja.

— More, džukelo jedna, da mi te je sama sresti negdje u ovoj šumi pa da nas dvojica podijelimo megdan sami! Tada bih te, sinja kukavico, pitao za junačko zdravlje!

— Ma, jesi li živ? Da nisi ranjen, jadan ne bio? — pitaju ga neki, provirujući iza stijena i promatrajući kako se čisti od zemlje. Pjevušio je nešto.

— Ma, jadan ti, de, sakrij malo te tvoje krake, trebat će ti još uz Zelengoru, a bogme bi te mi ostavili, jer dobro znaš da nemamo više nosila! — dovikuje mu Milojica, ali se Božović okrenu prema nama i poče na sav glas da pjeva, rukom imitirajući gusle, kao da tobože gudi iz njih:

*Kukavica sinja,
U jeroplanu sjedi,
Pa na katune naše gleda,
I na junake ranjene cilja,
Al mu vrda pogana »Štuka«,
Ko i drhtava sva ruka,*

*Od samog pogleda partizanskog,
I drhti mu brada jareća,
I cvokoće mu od straha,
Umjesto zubala.*

U taj tren »Štuke« nisko zaroniše i iz zraka počеше da mitraljiraju našu kolonu, ali sada i Božović, uz opći urnebes i bezbroj upadica, povuče svoje »krake« iza stijene.

— Ih, kada li će naši crveni sokolovi zaguditi po našem nebu! uskliknu ranjeni Šćepan, uzdahnuvši upravo kada su se »Štuke« još jednom »vrnule« do nas.

— Odoh vam ja, braćo, odmah u avijatičare, čim malo poozdravim, samo da se sretnem sa ovim crnokukastim svrakama i da vas sve onako, po partizanski, temeljito osvetim!

— Ded se ti najprije izvuci iz ove zavezane torbe, što ju nad nama postaviše fašisti od Kolašina, Nikšića, Gacka pa sve do Foče i Pljevalja, pa onda misli na svetoga Arhandjela Gavrila, na krila i mač ognjeni u te tvoje nezgrapne šaketine!

— Ih, ala si zaostao, izražavaš se još biblijski, robovlastnički! Kako možeš tu svetu pticu Gavrila upoređivati sa »Štukom« i propelerom, njegova pokisla krila sa benzinom i motorom, a mač njegov zardali sa avionskim bombama i mitraljezima? Jadan ti, što si zaostao! Moramo te još prevaspitavati, dugo još dok se ne vzdigneš malo od tog biblijskog primitivca!

Ne znam kako bi se taj dijalog završio, poslije tih osinastih riječi Božovića, da ga u taj tren upravo nisu prekinule avionske bombe iz modernih, đavoljih, nacističkih Gavrila.

Još zadugo nisu mogli pomoliti glave iz zaklona i tih kraških rupetina.

— Eto, bogme, ovi psi ne samo što laju nego i ujedaju, a naša kolona ni s mjesta! — dobaci Kum (Vladeta Joksimović — Kum).

Naši »delegati« koji se praznih ruku vratiše iz Centralne bolnice, dokopali se otrova zvanog »škija« i od muke puše

jednu za drugom cigaretu, napravljenu od nekih ustaških novina, zaplijenjenih davno u jednom selu.

— Ljute li su ove novine, braćo moja, kanda su pogani znali da bi ih mogli i za ovu svrhu upotrebiti, a ne samo za onu... — primjećuje Miroje, zamjenik komesara, pogledajući na »Štuke« koje su se upravo obrušavale povrh oniskih kuća naših Jerinića, sela gdje smo do prije kratkog vremena sa svom srdačnošću bili primljeni. Sada nacističke »Štuke« ruše i pale te domove. Miroje škripi zubima, ljut kao ris durmitorski.

— Je si li vidio, doktore? Danas napadaju u valovima. Mora da je po srijedi neka izdaja, neka špijunaža. Mora da se neko vrzma tu oko nas po šumi i dirigira im pravac napada, mora! Otkuda bi oni znali da ćemo upravo danas krenuti i to ovim pravcem? A sada se svete seljacima što su nas primili i hranili!

— Ma, kakva špijunaža, jadan! To je prosto i jednostavno kao opanak! Oni znaju pravac našeg kretanja: Mratinje — Vučevo — Sutjeska — Zelengora. Već vide da nam pravac nije više Kolašin — Lim — Metohija, jer su nam na tom putu zatvorili vrata koncentracijom golemih snaga ljudi i motorizacije. Nije to nikakva špijunaža, nego prosto matematika, prosta, gvozdена logika, druže Miroje! Prosto nemaš kuda nego ovuda.

— Ne možeš, valjda, tvrditi da im naše izdajice ne bi dojavile?

— Ma, razumije se da bi, ama nemaju ni vremena, a još manje hrabrosti. Nije se lako proverati kroz naše linije, a te kukavice čuvaju svoje glave. Oni su kao oni čagljevi — samo iz sigurna zaklona i mraka udaraju i rade.

Od bombardovanja je bilo povređeno nekoliko bolesnika i ranjenika. Pozvaše me da ih previjem. Trebalo je preći do ambulante nekoliko stotina metara. Teren je valovit, s kraškim rupama. Mala, jedva pet-šest metara visoka brdašca posuta su kao neke prehistorijske i bogumilske grobnice. — mogile.

Pred nama gore kuće i pojate, u Jeriniću kao i prema zapadu — na obližnjim katunima. Nad šumom Crni Vrh, gdje smo još juče gasili veliki požar, izazvan bačenim bombama kako bi sve živo izgorjelo, opet padaju zapaljive bombe. Iz šume se čuju, sem mitraljeskih rafala, i zvona sa ovaca koje preplašene pretrčavaju s jednog kraja na drugi, bježeći od vatre. Za to vrijeme neke krave, uprkos svih tih eksplozija i grmljavine, mirno pasu. Već su se privikle na sve to.

Često bacamo poglede na sunce, koje se srećom već neka-ko brže kotrlja niz nebo, iza Maglića i samo mu želimo da što brže utone. Već nam je dosta i preko glave ovih strašnih »stršljenova« što nam ometaju i pokret i svaki rad. Mrak je naš pouzdan drug, kao i debeli, teški oblaci kojih sada nije bilo.

U jednoj, začudo, još preostaloj osamljenoj kući nedaleko od šume, pod brdašcem i nekoliko potkresanih, vitkih omorika smeštena je ambulanta — previjalište. Pihvatismo se posla i tako skrenusmo pažnju na drugu stranu. Kuća se stalno tresla od eksplozija, jer su je gađali, ali im je bliska šuma smetala da se niže spuste i dobro nanišane. U previjanju ranjenika brzo nam je prošlo vrijeme i gotovo se neopazice spustio mrak.

Uto, ulete u ambulantu kurir Sveto i još s praga zavika:

— Odmah treba krenuti, naši su već ot'šli u pravcu sela Babića, odakle skrećemo na lijevo prema Barnom Dolu i Zlostupu, više Mratinja. To vam je pravac! A sada, drugovi, treba odmah krenuti i ne časiti ni časa!

Brzo se spremismo, nekoliko nosila već poslismo da se pridruže glavnini ako ih stignu, kao i teške ranjenike na konjima. Ešelon »tifusara« — rekonvalescenata bio je već daleko odmakao, a s njim i ešelon lakih ranjenika i bolesnika — pješaka. Miroje, Carić i ja krenusmo na začelju kolone bolnice, jedinstvene u istoriji medicine, bez krova i kreveta, bez posteljine i svakog komfora.

Ostavljamo naše drage Jeriniće u plamenu i dimu. Okrećemo se i, šuteći, stiskamo vilice. Nešto nas probada u srcu, neka bol i tuga za ovim dobrim i čestitim narodom koji nas je bez rezerve primio i pružio sve što je bilo moguće — srce i dušu! Znali smo da Njemci sada ruše, pale i ubijaju zbog nas. Iako smo »ogluhali« od neprekidnih užasa rata, ipak nam suze nezadrživo naviru na oči! Nikad im nećemo moći zahvaliti za njihove užasne žrtve, za njihovu pomoć i nježnost! A znamo i za sudbinu koja ih očekuje kada se ove ubojice okome na njih čim se mi povučemo. A povlačiti se moramo. Da ih zovemo i vodimo? Kuda? Ni sami ne znamo šta će nas sutra zadesiti. Stajali su seljaci iz Jerinića ispred zemunica i preostalih pojata, gdje su se sklonili, i promatrali naše povlačenje prema Mratinju. Žene plaču, čujemo ih, i brišu suze pregačama. Neki nam mašu rukama i kapama, a djeca dižu stisnute pesnice i prinose ih čelu. Na »Štuke« se i ne obaziru, mada ih one mitraljiraju! Eto, u ovom zvjerskom naletu fašizma, u ovom ratu punom zločina i užasa upoznasmo svoj narod, svoj veliki narod — pun najljepših osobina. Narod koji je znao da se sada radi o biti i nebiti, da izmicanja nema, znao je da valja ginuti. Ostavljali smo ove ljude jer nismo više u stanju da im pomognemo. Plaču što se više nikad nećemo vidjeti i posljednji put nas pozdravljaju. Šutimo, a u našim mozgovima vrti se samo jedna misao — kako bi bilo da ovdje ostanemo i svi skupa izginemo braneći ovaj divni jerinički narod!

Daleko su još Škrke i njegovi borovi čija stabla sada plamte u ognjenom crvenilu. Vodim svog dogata koji silom

nateže uzde grabeći nabrzinu travu. Nekoliko »Štuka« se povratilo sa zapada, od Rajlovca ili Mostara, i sada bacaju bombe preciznije nego prošli put — padaju tu, u neposrednoj blizini. Iz sve snage vućem đogata u sjenu brežuljčića ali se on nikako ne da — gladan je te i dalje mirno pase pod bombama. Borim se s njim, ali već ne znam šta mu je — kao da je ogluvio, ili možda poblesavio, ili postao konj-samoubica kome je već dozlogrdilo s nama — što bi mu svako dao za pravo — pa hoće da se bar posljednji put pred smrt pošteno napase. Nazivao sam ga u ljutnji, iz puste muke, stokom, mrcinom, budalom, ali mi on ipak popi krv svojim primitivnim fatalizmom ili neoprežnošću.

— Prokleti njegov trbuh! Taj nas njegov želudac izlaže obojicu smrti! Sam sam od muke sa sobom govorio. Nekako je na kraju krenuo, ali sve zatežući uzdu kako bi otkinuo još neki stručak. Ta, ne može on da me nosi bez hrane! Šta se ja to glupo bunim! Možda i konj ima svoju logiku! Istina, on je već toliko smršao da ga već odavna i ne jašim. Čuvam ga kada mi »srce stane«. Jedva nekako iziđosmo na put, ali je baš tu trebalo žurno »odmagliti«, jer su taj prelaz kontrolirale »Štuke«. Međutim, on je upravo to kritično mjesto izabrao da stražnjom kopitom češe vilicu, i to baš u momentu kada su dvije »Štuke« pikirale. U kritičkim momentima on je obično sam jurio u zaklon, a danas sve nešto izmišlja kao da želi da nas te »Štuke« uzmu na nišan — ili pase, ili stane pa kašlje ili se, eto, češe kopitom po glavi, ili se trese, ili upravo hoće da mokri.

U zanosu, pred njegovim žrtvama za nas partizane nekad sam znao i da ga poljubim, a danas mi izgleda kao demonsko biće koje želi da mi iskida sve živce. Danas je sam đavo ušao u njega, jer se prosto igrao sa našim životima. Bombe su treskale, kamenje i prašina padali po nama, a on se samo strese, pa opet navali da vuče ka livadi, po travu.

Tako sam, natežući s đogatom, izostao iza kolone. Bio sam sav u znoju od muke i ljutnje, a bogme i od straha. — Priučio se na te bombe, mrcina jedna, a možda je od njih i oglušio! — Ipak, na kraju se nekako dočepasmo šume kod Škrke, i odmah mi laknu na duši a on, pasji sin, sad postao pokoran i mirno ide sa mnom kao da ništa n'je bilo. Obaziremo se Miroje i ja i kroz jele vidimo vatru i dim od Jerinića. Od druga Gojka [dr Gojko Nikoliš], koji je bolovao od teške forme pjegavca, već dugo nismo dobili nikakve vijesti. On je bio zaostao još negdje kod Čelebića. Bojimo se da negdje ne padne u ruke neprijatelju koji već, izgleda, prelazi Taru. Poslije Španskog rata preživio je sve strahote logora u Francuskoj, a zatim je jedva došao u staru Jugoslaviju nakon one čuvene »amne-

stije«. Prvput smo se susreli u Higijenskom zavodu u Zagrebu, u samo predvečerje Drugog svjetskog rata. Gledao sam na njega kao na junaka španske epopeje.

— Bojim se, da ne zaostane sa Centralnom bolnicom, jer bi tada propao s njima skupa. — Rekoh Miroju zabrinuto.

Sunce je već skliznulo iza Maglića. Nestalo je i eksplozija i »Štuka«. Jedino se od Rudina, negdje oko Uzlupa i Šćepan-Polja, čula potmula grmljavina topova, bombi i bacača. Neki mir, kao da se ništa ne događa, zacari oko nas. Nastupali su trenuci predaha za neke, ali je pred nama stajala noć i strašni put niz vrleti kanjona kod Zlostupa strmoglavce na Pivu kod Mratinja. Više Jerinića još uvek su se vidjeli golemi stubovi dima.

Tišina tog »predaha« nije dugo trajala. Borbe su malo pomalo sve više oživljavale i pojačavale se oko nas. Od Nego-buđa i Zauglina, izdaleka još uvijek se čula potmula tutnjava, pa možda i od Prenčana s one strane Tare. Jedan teški ranjenik umro nam je na nosilima. Zbog toga je čitava kolona začas morala zastati. Upravo smo stigli kada su zatrpavali mogilu i navlačili veliko kamenje na grob. Nikad nismo prošli jedan put a da nam neko na tom putu ne umre. Bilježimo svoju mu-čeničku epopeju sa bezbroj grobova, posjanih po čitavoj zemlji. Nekoliko drugova iz bolničke čete zakopalo ga tu, samog, daleko od rodne Krajine, bez ikakvih oznaka kao jednog iz bezbroja neznanih junaka naše borbe. Niko ne plače. Skamenjena lica i duboka šutnja. I ta šutnja je ovom našem drugu najrečitiji nekrolog.

— Osvetićemo te, družo! — viknu jedan iz bolničke čete, jedan od onih koji ga zakopaše.

Požurismo da čim prije stignemo kolonu bolnice, jer je opasno izostajati. Kada smo malo izišli iz šume na čistinu tada su se već jasno čuli mitraljeski rafali, bombe i mine, upravo prema nama, u samo lice, odnekud iz područja Župe Pivske.

— Ama, otkud mu sad to dolazi?

— Kao da idu nama ususret, drugovi, prema našoj bolnici?

— Miroje Pavičević zabrinuto klima glavom, a on je najbolje poznao ovaj kraj.

— Nije dobro, nije dobro! To mora biti prekoputa nas, negdje na Bioču, negdje kod Stabna, Oraha, Javorka. Izginuće nam najbolji borci — Crnogorci, Dalmatinci, Hercegovci, Bosanci i drugi. Opazila ona pogan iz divizije »Princ Eugen« pravac našeg proboja pa se sada žuri da zatvori vrata kod Mratinja. Naši su im morali suprotstaviti najbolje borce. Ali, banda luda za svog »firera« ludo nasrće, u valovima, sa ogromnom silom! To je jedna od najljućih bitaka jer se, siguran sam, vodi

na bajonet. A to što mi sve jasnije čujemo i samu pucnjavu, to je stoga što sada idemo uz Pivu, desnom obalom, dakle, prema jugu, a oni se kreću s lijeve strane prema sjeverozapadu. Razumljivo je što se s približavanjem jasnije čuje bitka, jer mi moramo ići uzvodno, do Zlostupa i tek tada ćemo se spustiti na viseći most.

— Ako ga ti Princ-Eugenovi koljači prije ne zaposjednu! — dobaci neko kritikujući Mirojev optimizam. Mada je Miroje, zaista, govorio istinu, mnogi mu nisu vjerovali, držeći za sigurno da on to govori kao zamjenik komesara i da po svojoj dužnosti suzbija paniku i malodušnost.

— Ja, druže, vjerujem da ćemo proći preko mosta, jer vjerujem u one naše borce preko koji se krvavo rvu s nadmoćnim neprijateljem i koji dobro znaju da bolnica još nije prešla Pivu, kao ni drugovi iz Vrhovnog štaba. I dok svi mi ne pređemo Mratinje, nema tu prolaza Princ-Eugenovim esevocima.

— Treba vjerovati, jer bez toga nema života nikakvoj ideji, nikakvoj revoluciji, nikakvoj borbi. Najveći je neprijatelj kolebanje. Imaš fanatički da vjeruješ i — basta! Nije vrijeme za mijenjanje i vrdanje naših osjećanja! — pade oštar odgovor odnekud ispred nas, iz kolone.

Ta kratka replika na Mirojeva objašnjenja umiri već uzbuđene bolesnike i ranjenike oko nas. Sjetih se da nemamo još nikakvih vijesti od dr Đure [Mešterovića] i njegove hirurške ekipe iz Nedajna. Sa njim je i Ljubica Živković, energična i veoma sposobna bolničarka.

Znamo da je omiljeni partizanski ljekar nježne prirode, da dosta trpi od veoma oskudne hrane i da vrlo malo jede. On je sada negdje oko Donjih Crkvice — kuda, sa Šćepan-Polja preko Uzlupa, kao ludi nadiru nacisti. Ako nas Đura sa svojom ekipom ne stigne negdje na putu od Babića prema Mratinju, doći će u veoma tešku situaciju.

— Tada smo tek nastradali! Tko će obrađivati nas ranjenike, boga mu! Valjda nećemo biti takvi baksuzi da nam i jedinog našeg partizanskog hirurga sada u najtežim danima ubiju! Tada nas pobacajte zajedno sa nosilima niz ove urvine u Pivu! — dovikuje nam jedan teški ranjenik s nosila.

— Ma, nekako sve crno vidiš, druže! Neće, valjda, tako biti! — odgovara mu jedan ranjenik-pješak.

— Eh, lako je tebi s tom rukom, dovraga i ruka, ama ded ti hodaj sa smrskanom nogom! A evo, čika Đura mi je uredi, pa još malo pak ću i ja na štake, a kasnije i bez štake! On je nama k'o zjenica u oku, druže!

Za drugog svog kolegu, dr Ivicu Pavletića, dobio sam vest da je živ. Još od ranije sam čuo kako se dobro snašao u

divizijskoj bolnici Druge proleterske i da optimistički podnosi tegobe partizanskog rata. Razumije se da se uslovi života u partizanima nikako ne mogu uporediti sa životom u zloglasnom Jasenovačkom logoru, odakle je on zajedno sa još nekim našim drugovima bio izvučen zamjenom za neke njemačke oficire. Često smo se uzajamno pozdravljali preko kurira koji su povezivali naše dvije proleterske divizije. Nadam se da ćemo se uskoro i sresti — negdje kroz Vučevo ili Zelengoru.

Nebo je na zapadu svjetloružičasto, a laki, neprimjetni suton već se navukao oko nas. Pucnjava se čuje svuda okolo i raste sve jače. Pucaju iz svih kalibara. Slušamo treskanje mina i granata, bombi i rafala, a u isto vrijeme iz trave, oko puta kud prolazimo, zvižduću cvrčci. Pokatkad preko naše kolone preleti i po neka sova. Na desno i malo otraga, na zapadu, gorostasna hridina Maglića stoji kao suri, ogromni prkos svim udarcima i katastrofama, kao jezivo božanstvo sa okruglim oreolom rumenih oblaka.

Pustinja, jeziva i veličanstvena. Nema sela, ne čuje se ni noćni lavež pasa, ni cika životinja koje su se većinom plašile aviona. Ali, razumije se, bilo je i iznimaka — ponekad usred samih eksplozija bombi neka džukela ni repom ne mrdne. Sada su se čuli samo udarci konjskih kopita o kamenje Pivske Planine i sve češće i jače stenjanje ranjenika.

Liječnici i ostalo osoblje naše bolnice posebno su bili zaduženi sa pojedinim grupama bolesnika i ranjenika o kojima su se isključivo oni brinuli. Razumije se da je najteže bilo sa drugovima na nosilima i težim ranjenicima na konjima za koje više nismo imali nosila. Dr Ivo Herlinger, hirurg, savjesno je pratio i njegovao one najteže — na nosilima i na konjima. Dr Moni Levi imao je golem ešelon rekonvalescenata, s kojima se nije bilo lako »boriti«, osobito sa »tifusarima« — sa podmuklim krvarenjima u mozgu, te razumije se, i psihičkim promjenama. Dr Miralem se brinuo za ešelon lakih ranjenika i distrofičara. S nosilima su išle najbolje bolničarke: Tetka, Dževaira, instrumentarka Elza iz Bihaća, te Rada, Nada, Fatima itd. Često smo nasred puta zastajkiivali čekajući da se ranjenicima i bolesnima dadu injekcije, premotaju zavoji ili da se drug, koji bi na putu umro, iznese van kolone i zakopa. Kako neprestani udarci teških događaja, kao i kronično gladovanje toliko zasite ili, bolje rečeno, iscrpu nervni sistem da mu već svaka nova strahota postaje nešto svakidašnje i obično — to su se i partizani, ranjenici i bolesnici, već na sve to privikli kao na nešto neizbježno, »obično«.

Mrak se neopazice provukao između nas i štiti nas od napada. I sada, zaštićena njime prolazi kilometrima rastegnuta kolona — »karavana partizanske bolnice«. Što je put duži, to

je i stenjanje bolesnika jače i veće. Put je neravan, čas se diže čas spušta. Ranjenicima i bolesnicima prija svaki zastanak koji se daje da bi liječnici ili bolničarke-sestre premotali zavoje ili dali injekciju itd. Ne štedi se kofein, kamfor, a ni ostali preparati, pa i sam morfij, osobito kod nekih pojava intenzivnih bolova, šoka itd. Naročita pažnja je bila obraćena na ranjenike sa frakturama nogu (bedrenih kostiju), a primoranih da jašu na konjima, jer više nije bilo nosila odnosno ljudi koji bi mogli da nose nosila. Što se dalje išlo, sve se češće davao odmor. Nosači su prosto popadali s nogu. To je dobro dolazilo i ranjenicima i bolesnicima-pješacima koji su, već sasvim iznemogli i umorni, otvorenih usta brzo udisali gorski zrak pun ozona. Oni su često tražili da se drugovi iz bolničke čete koji nose ranjenike na nosilima, malo odmore i da kolona zastane. U tim zahtjevima sigurno je bilo i iskrenog sažaljenja prema drugovima-nosačima, ali istovremeno i vješte diplomacije — želje za svojim odmorom.

Ali nama je prijetila opasnost od neprijatelja koji se žurio da nas uhvati u mišolovci koja se zove Mratinje. I morali smo se žuriti uprkos krajnjoj premorenosti gotovo svih nosača nosila, kao i ranjenika i bolesnika. Situacija nam je bila jasna, mnogo jasnija nego u Jerinićima. Obruč oko nas sve više se sužavao — to je svako vidio i osjećao. Sile su malaksavale, a kod nekih su već potpuno iznemogle. A šta će tek biti kroz još gore predjele: Vučevo, Sutjesku, Zelengoru itd? Trebalo je prije 3 sata ujutru biti već dolje na Pivi kod visećeg mosta, inače kasnije, izgleda, neće više uopće biti prolaza ni za koga. Sve se jasnije čulo s one strane kako esesovci nadiru prema mostu. Tko će prije stići — mi ili esesovci? Sigurno oni koji u toj trci ne izgube ni sekunde.

Veoma je važno bilo očuvati hladnokrvnost i ničim ne pokazati zabrinutost, strah ili paniku! Na kratkom sastanku štaba bolnice odlučeno je da Kum povede naprijed najizdržljivije bolesnike i ranjenike, da bar oni stignu na vrijeme. Mi smo se još malo odmarali. Predah je iskorišćen da dr Herlinger premota neku frakturu koja je počela da krvari.

Najteže je bilo ranjenicima na nosilima. Sve češće se čulo njihovo stenjanje, pa i jauk. Drmanje i truckanje nosila povrijeđivali su rane. A i nosači su već bili do kraja iscrpeni. »Skoro ćemo i njih same morati da nosimo« — kako reče jedan drug. Tako su bolesnici i ranjenici na nosilima, a i oni koji ih nose — već sasvim bili pali. Uz to: veći broj bolesnika s visokom temperaturom i težim ranama išao je pješke, jer nije više bilo konja. Jednoga, već kolabiranog, podigli smo na moga đogata i on je prosto ležao na njemu potrbuške, objesivši mlitavo noge niz njega.

Najveću muku imali smo sa »tifusarima«, još febrilnim pjegavičarima i svježim rekonvalescentima. Oni su bili tako daleko od zbilje da nisu znali ne samo gdje se nalaze, što se oko njih zbiva, nego ni kako se zovu. Svi su još dosta nagluhi, jer pjegavac napada i te osjetne aparate, pa je trebalo pri sporazumjevanju — njihovo ime po nekoliko puta na sav glas ponavljati pa da tek mutno naslute da je o njima riječ.

Što smo više odmicali, sve se više pojačavalo stenjanje i češće čuli jauci i prigušeno jecanje, osobito kod pjegavičara.

Ti jauci, ta stenjanja, taj plač u noći, to umiranje i zakopavanje po putu, ti krikovi i dozivanja, ta psovanja, ta proklinjanja i sva ta paklena simfonija bola i muke u ovoj noći približavanja esesovskim bajonetima, nešto je što je nemoguće nekim simbolom usporediti i opisati! Koračalo se od Jerinića već satima i satima — sa temperaturama ne manjim od 38—40°, noću po vrletnim putevima, spotičući se, sa frakturama cjevavnica i femura, u gipsu na konjima, na nosilima ili sa štakama, probijenih grudi, prostrijeljenih glava ili sa pneumonijama. Tu mora da stane pamet svakom liječniku, odgojenom savremenim shvatanjem njege bolesnika. Mi smo sve to znali, ali je naša borba tražila od nas da mimo udžbenika primenimo takav način liječenja, koji je u tom periodu bio jedino mogućan.

Postojala je nesalomljiva volja — izvući se ispod giljotine. Nije bilo drugog izlaza: ili se predati pod nož okrutnog neprijatelja ili se boriti, makar i u uslovima do danas nepoznatim u istoriji medicine. Uvjeti su bili takvi da su od nas tražili upotrebu i primjenu sredstava koja su čak bila suprotna današnjoj medicinskoj nauci. Međutim, naše partizanske bolnice uspjele su da uzdrmaju nekoliko do sada postavljenih naučnih shvatanja — u ishrani (kaloričnog standarda, zatim ishrane s životinjskim proteinima, standarda vitamina, minerala itd.), u liječenju tuberkuloze, u fiziologiji izdržljivosti, fizičke i psihičke itd.

Naime, u toku partizanske borbe pokazalo se da borci, učesnici Revolucije od njenih prvih dana, a bolesni od tuberkuloze još od ranije, tokom rata živeći pod najtežim uslovima borbe, trpeći glad, studen, umor, vječno u pokretu, iscrpeni do krajnjih granica, ne samo da su bolest izvršno podnosili, nego su se i daleko bolje osjećali a u kliničnom smislu su se čak i popravili!

Danas se uzima kao najniža granica fiziološkog standarda ishrane za čovjeka koji ništa ne radi 2000—2500 kalorija dnevno, dok za teški i vrlo teški rad 4000—60000 kalorija. Nema sumnje da je napor jugoslovenskih partizana spadao u kategoriju najtežeg rada. Međutim, u toku Pete ofanzive naš borac

nije dobijao dnevno ni ciglih 1000 kalorija, a neprestano je učestvovao u borbama protiv odmorih i dobro hranjenih nacista.

Isto tako, naučno je utvrđeno da meso nikako nije pogodna zamjena za energetske hranu (ugljene hidrate — šešer), jer se sastoji najviše iz bjelancevina sa malo samo glikogena (životinjskog šećera). Rastvaranje tog glikogena vrši se preko naročitih fermenata i hormona u crijevima čovjeka, te pretpostavljamo da to nije neki teži probavni rad, dok se bjelancevine tek putem dugog procesa mogu da koriste kao energetske izvori pri čemu se uvijek stvaraju i otrovne, po organizam čovjeka štetne tvorevine. Poznato je da svi ljudi koji se pretežno hrane mesom — ne žive dugo, da su mrzovoljni i slabo pokretni, često i pesimistički nastrojeni.

Jedno vrijeme mi smo jeli samo meso, bez imalo skrobne hrane, jer — žita se nalazilo jedva toliko da se malo doda »čorbi« (koja se opet rijetko kada smjela praviti zbog zabrane loženja vatre). Tu »čorbu« ranjenici su nazivali »skrobom«. Pa ipak, iako smo bili lišeni energetske ishrane, mi smo ispoljili nevjerovatnu izdržljivost u savlađivanju neizmernih napora. U mnogim duelima između partizana i fašista — ko će pre izbiti na neki greben ili čuku — obično bi naši odnosili pobjedu. Za neku sekundu stizali su prije neprijatelja koji je bio hranjen po svim pravilima ratne higijene. Od ovih pobjeda mnogo puta je zavisila i sudbina našeg prolaza ili probijanja iz obruča.

Ni borci, a ni naša bolnica, razumije se, nisu mjesecima imali krova nad glavom osim jelika, borova, hrastova i golog neba. Živjelo se sasvim na otvorenom, bez šatora. Rijetko bi se namjerili na napuštene planinske staze na katunima; njih smo iskorišćavali prvenstveno za smještaj ranjenika. Tako smo mjesecima i mjesecima ležali na goloj zemlji, vani, u blatu, na kiši, na snijegu. Ljudi su otvrdnuli, postali otporniji prema zloglasnom »nazebru«, influenci, gripi, reumatizmu itd. Rijetko bi ko od nas dobio hunjavicu, influencu i slično. Međutim, u gradovima sa najhigijenskim stanovima i dobrim uslovima života ove bolesti su se ponekad javljale u vidu teških epidemija.

Tako su iznikli neki problemi u ishrani, u stanovanju, zatim tretiranju TBC, otpornosti prema »influenci« i drugi koji su ostali otvoreni, kao i veliki utjecaj psihe na izdržljivost i otpornost organizma.

Naša duga kolona divizijske bolnice sve se teže kretala uprkos »psihičkih utjecaja«, davanja »injekcija« optimizma i podizanja duha za izdržljivost, za pobjeđivanje umora koji je neodoljivom snagom teglio dolje prema zemlji, da se sjedne,

da se legne, makar i u blato — samo da se malo odmori i trenutak zažmiri i otpava.

Na scenu je tada stupalo naše »začelje« koje je imalo zadatak ne samo da pridžiže nego i da podupire svakog ko bi od nemoći i umora pao, zastao.

— Ostavi-i-i..., ostavi... me... družo, ostavi...! Ne mogu višeee... Vi se, spasavajte, a mene pustite da mirno umrem... Tako su govorili drugovima iz začelja oni koji su padali.

— Ostavi me, ostavi drugar...

I odgovor bolničarkin:

— U redu, družo, u redu, polako, eto, malo ćemo se odmoriti, pa ćemo opet polako, ja ću tebe poduprijeti. Nije turska sila!

Tada bi se kod svih poslije tih nježnih riječi hrabrih partizanskih bolničarki javljala tipična reakcija: najprije bi mu na bljedim usnama zatitrao melanholičan smiješak, tada bi uzdahnio i zabrinuto — tužno pogledao u pravcu Župe Pivske, klimnuvši glavom, tu preko puta, preko Pive, nama upravo u čelo. Bolničarka je već shvatila na šta on cilja, pa bi mu malo povišenim glasom odgovarala:

— Ih, družo, zato nek te ništa glava ne boli! To su naši bunker, ama kakvi bunker — neosvojive partizanske tvrđave!

Iz grudi ranjenika izvio bi se tada dubok uzdah, kao da je teret od sto oka sa pleća spustio na zemlju!

— Dabogda, drugarice, dabogda!

I tada bi se malo vrpolio i poslije toga uz njenu pomoć počeo da ustaje. Opet je počeo da shvata da je najbolje čim prije se spustiti na Pivu i dočepati se onog mosta paklenog, pa odatle već nekako uz Vučevo! On sada traži neku nama nepoznatu energiju iz svojih rezervi, posljednju svoju snagu. I on ju je nalazio.

Hrabro bolničko osoblje naše bolnice znalo je za skorbu sudbinu mnogih od ovih ranjenika i bolesnika. Partizanska raka — krajnje obivalište nepoznatog borca. Ali su se suze susprezale u očima, morala se sačuvati mirnoća, biti čak i veseo, kako bi se i posljednji časovi sačuvali od sumnje u dobar ishod. A trebalo je mnogo napora i savlađivanja da se ona skloni sa naboranog čela.

Krenuli smo dalje i dalje u mrak, u smrt ili život!

Pred nama, na jednom brijegu, stvorila se neka gužva, galama, neki prodorni vrisci. Po jačini i načinu vriske odmah smo znali o čemu se radi: to su naši »tifusari«, rekonvalescenti od pjegavca, iz ešelona »tifusara« koji je išao pred nama. Galama i vrisci se približavaju, mada smo dosta udaljeni od njih.

— Ne daj, drži, pucaj, udri! Ej, pobiše nas, pucajte na njih!

Još ne znamo šta se događa u detaljima, ali nam je jasno da je ovo ispad naših tifusara, a pomalo i nekih histeričara. Histeropatija se uostalom i javlja kao jedna od socijalnih bolesti, i to bolest kulturno i ekonomski zaostalih, s'romašnih krajeva, bolest skopčana mnogo sa avitaminozom Bekompleksa, osobito B₂ frakcije, a sada je još provocirana sitnim krvarenjima u mozgu kao posljedice pjegavca.

Čujemo kroz mrak kako ih bolničari hvataju, ubjeđuju i umiruju.

— Ne boj se, jadan, ne boj se, kakvi te to spopali avioni, zar ne vidiš da je mrak i da u mraku avioni ne lete?!

A oni i dalje viču, sve dok ne smalakšu toliko da više nemaju snage ni glasa da puste. Istina, oni začute ali niko ne bi mogao odgonetnuti šta se još mota u tom njihovom uzavrelom mozgu. Jedino se iz izraza nj'hovog lica, iz krvavih i izbezumljenih očiju, ili škrguta zuba moglo dokučiti da opet nešto spremaju.

Morali smo da pooštrimo nadzor nad tifusarima jer, od bolesti sumanutih, lako su mogli, iritirani nekom ludom idejom, da skliznu ustranu, niz ponore, u očitu smrt. To nam je još više smanjivalo broj bolničkog osoblja za ostale teže bolesnike i ranjenike.

Poslije malog odmora kolona je krenula naprijed, sve polaganije i umornije, sve bliže žarištu bitke s druge strane Pive koju tek moramo preći. To nije Rubikon nego Piva, krvava, opasna rijeka jedne bitke za opstanak, za biti ili nebiti!

Kolona se vuče i, sem jecanja i uzdaha, više se ne čuje nikakav govor, sve je zanijemilo, svi pokunjeno ćute. I n'ko više nema hrabrosti da »tumači situaciju«. Koljačka eses divizija je preko Pive, a mi smo još daleko s ove strane i, dok mi stignemo do Zlostupa, esesovci će se sručiti na naš pakleni most. Na lijevoj strani Maglića, na Krvavim Brdima i Kat'nom Kuku, Deseta hercegovačka zatvara vrata prema tom mostu; na Bioču, dolje prema Pivi, Sedma krajiška i Četvrta dalmatinska a gore Peta crnogorska brigada. Neprijatelj je uočio, iako kasno, golemu važnost Mratinja i stalno je dovlačio pojačanje da bi razbio mostobran naših boraca, da bi se dočepao Mratinja — da nas rascijepi napola i potpuno razbije. To smo svi dobro znali. Znali su to i ranjenici i bolesnici. Oči svijiu nas bile su uprte u tu strašnu, neprozirnu noć iz koje je kuljao pakleni dim očajne bitke. Načuljenim ušima trudili smo se da razgraničimo zvuk esesovskih od naših »šaraca« i minobačaca, odnosno čiji je zvuk bliže nama.

Pred nama je čudna, polumračna, siva masa. Čuju se rafali negdje iza nas, kao i pojedinačni pušćani pucnji. To nas tako više i ne uznemiruje.

— »Zbrojovka«, »Zbrojovka!« Naša je! Naša »Zbrojovka« puca na nekog uljeza, neko naglas izusti s oduševljenjem.

— Hm, naša, naša! Otkuda ti možeš tako sigurno tvrditi da je naša?

— Samo naša i naša, boga ti tvoga! — oštro mu ovaj odbrecnu.

— Kao da nacisti već nemaju »Škodu« u svojim rukama! Ona radi sad za njih, druže! Oni mogu imati još više »Zbrojovki« od nas!

— Ma, šuti, boga ti tvoga, kukavice sinja, malodušniče prokleti, to je naša kada ti kažem, samo *naša i naša*, i kvit sada! — ljutito zakriča iz tame neki drugi borac.

Razumije se, nisam mogao uhvatiti one neizbježne grimase ljudi tokom tog incidenta ali su se mogle pretpostaviti. Kolona je nastavila put, vukući se pogružena, duboko umorna, i pritisnuta teškom šutnjom i slutnjom.

Niko nije bio u stanju da ustanovi da li neprijatelj zaista brže ide prema Mratinju nego naša kolona, s ove strane. Na momente nam je izgledalo da se oni već sručavaju na most. Naročito kada se otvorila vatra na padinama Bioča, s onu stranu Pive. Na sivoj masi se pojaviše »svjetlaci« — svijetleća zrna i rakete.

— Da nije sve ovo toliko strašno, usud'o bih se da kažem — šapće mi Miroje — da su ove gorostasne, nepristupačne planine obasjate ovim raketama, nešto zaista veličanstveno. Ali, samo onda kada se gledaju ovako »na slijepo«, odnosno bez poznavanja svega onog šta se tu, pod njima, odigrava.

Osjećamo da se bitka primiče kulminaciji jer trepere u svjetlu i sva okolna brda. Jasno vidjesmo i vrhove Bioča. Nešto nas grče čudna i mutna osjećanja velike tragedije i uzvišenosti pogibije za ideale naše borbe.

Iz daljine, od Nikšića, počele su da pucaju haubice.

Silazimo blago niz vrletan i kamenit put. Spazismo slabo svjetlo kako mrca tu negdje, nedaleko. Ali, ništa tako ne može da prevari kao svjetlo u noći koje ne daje sigurnu podlogu za određivanje udaljenosti.

— Babići, selo! Tu mora biti! — reče netko glasno iz kolone. Zaista, za nekoliko minuta uđosmo u to selo, koje nije imalo više od pet-šest kuća. Razumije se da su i one bile već davno zaposjednute od drugih jedinica. Kuće su bile krcate ljudima, a u selu pravi lom!

Dr Nikola NIKOLIĆ

BILO NAS JE PETORICA

rvih dana maja 1943 godine nalazio sam se, kao lekar, u bolnici Treće divizije smeštenoj u selu Bezuje (Crna Gora) — u blizini reke Pive. Upravnik bolnice je bio dr Nikola Kisić, lekar iz Žepče, a od lekara, pored mene, još i dr Irina Knežević, koja je vodila odeljenje za bolesnike. Ja sam zbrinjavao ranjenike. Ne bih mogao tačno da tvrdim koliko je bilo bolesnika i ranjenika, ali, približno, 150—200. To su pretežno bili lakši ranjenici i rekonva-

lescenti posle preležanog pegavog ili trbušnog tifusa. Teži bolesnici i ranjenici bili su, uglavnom, evakuisani za Centralnu bolnicu. Ishrana je bila dosta dobra. Mesa i mleka bilo je u dovoljnoj količini, a još su trajale i zalihe namirnica (sira, pirinča) zaplenjenih od Talijana u toku Četvrte ofanzive. Jedino se oskudevalo u brašnu. Sanitetskog materijala bolnica je imala u dovoljnoj količini. U ovom pogledu stanje se nije promenilo ni kasnije, u toku druge polovine maja, kada se, usled učestalih borbi, broj ranjenika počeo povećavati.

Kada su se početkom juna, otprilike četvrtog, borbe znatno približile bolnici izvršene su sve pripreme za njenu evakuaciju. Meni je tada referent saniteta divizije, dr Mita Savićević naredio da pređem na rad u Centralnu bolnicu. Tom prilikom sa sobom sam poveo i oko 20 pokretnih ranjenika i bolesnika.

U blizini sela Rudine našao sam upravnika Centralne bolnice, dr Dejana Popovića i javio mu se na dužnost. Iako su se svuda oko nas, na većoj ili manjoj udaljenosti, vodile borbe, što se moglo zaključiti po dejstvu neprijateljskih aviona, artiljerijskoj i mitraljeskoj vatri — ni ja, a ni ranjenici i bolesnici s kojima sam došao, nismo bili svesni ozbiljnosti položaja u

kome smo se nalazili. Dr Dejan Popović mi je tada otvoreno ukazao na kritičnost naše situacije, naročito u pogledu mogućnosti evakuacije teških ranjenika. Sem grupe koju sam doveo, dr Popović mi je dodelio još oko 20 pokretnih ranjenika i bolesnika iz Centralne bolnice i naredio da sa njima krenem u pravcu pokreta trupa, prema reci Pivi. Tu sam se snabdeo izvesnom količinom zavojnog materijala i lekova. Sem toga, dobio sam i nekoliko žičanih i drvenih udloga koje smo jedan bolničar i ja naizmenično nosili. Kao hrana za put svakome od nas je dato po nekoliko parčadi kuvanog ovčijeg mesa.

Osmog ili 9 juna ujutro, spuštajući se od Rudina prema reci Pivi, nailazili smo na prizore koji su na nas ostavili težak utisak. U šumarcima pored puta videli smo dosta poginulih i umrlih boraca, ali najteže je bilo kada smo nailazili na teške ranjenike. Dok su jedni preklinjali i molili da ih ne ostavimo, drugi su ležali, posmatrajući kolonu sasvim mirno i ravnodušno. Ranjenici koje sam vodio, posle tih prizora bili su sasvim deprimirani. Usput smo se mešali sa kolonama komora i boračkih jedinica. Predveče smo stigli do Pive, do jednog malog visećeg mosta, oko koga je ležalo desetak poginulih boraca. Prizor je bio strašan. Neki od leševa bili su bez glave, udova i drugih, okolo razbacanih delova.

U toku noći 9/10 penjali smo se uz Vučevo. Išli smo vrlo sporo, ulažući krajnje napore da bismo se pre zore popeli do njegovog vrha. To nam nije uspelo i jutro nas je zateklo na oko 200—300 metara niže. Tada nas je zasula strašna artiljeriska vatra. Sa polovinom svojih ranjenika ja sam, ipak, uspeo da izađem na plato Vučeva — u »mrtvi ugao«. Ne znam šta je bilo sa ostalima, jer je tu nastalo mešanje raznih kolona i, verovatno, mnogi od njih, ukoliko nisu izginuli, uključili su se u neku drugu kolonu. Na samom Vučevu, u jednoj šumici, izdržali smo bombardovanje od strane neprijateljskih aviona. Tu su poginula dva moja ranjenika, a nekoliko ih je ponovo ranjeno. Tom prilikom je ranjen i potpredsednik AVNOJ-a Nurija Pozderac koji je ubrzo posle toga i izdahnuo. Njegovoj sahrani, pored ostalih, prisustvovali su i moji preostali ranjenici zajedno sa mnom. Posmrtni govor je održao Dušan Bojović, obaveštajni oficir Treće divizije koji je dva dana kasnije, po prelasku Sutjeske, i sam poginuo. U svom govoru je vrlo energično istakao veru da će i ova neprijateljska ofanziva doživeti istu sudbinu kao i sve predašnje. Reči druga Bojovića snažno su delovale na prisutne borce i ranjenike i došle su u pravi čas — kada se kod mnogih, u velikoj meri, primećivala apatija i bezvoljnost.

I pored pucnjave svuda oko nas i neprijateljskog bombardovanja iz aviona, ranjenici su se u šumarcima odmarali i

tvrdno spavali. Kad je pao mrak 11/12 juna krenuli smo, svrstani u dugačku kolonu, jedan po jedan. U koloni su bili ne samo ranjenici nego i delovi nekih boračkih jedinica i komora. Noć je bila vrlo tamna. Jedva smo održavali međusobnu vezu. Išli smo stalno kroz šumovite predele i to po blatnjavim stazama. Išli smo, a uopšte nismo znali kuda se krećemo. Ujutro smo naišli na bolnicu Prve dalmatinske brigade, bolnicu Treće divizije i delove Pete crnogorske brigade. Od bolnice Prve dalmatinske brigade dobili smo meso i malo skroba, što nam je dobro došlo, pošto smo bili sasvim izgladneli. Tom bolnicom je rukovodio medicinar Marin Britvić. Tu, u njihovoj blizini, mi smo predanili, a pred noć 12/13 krenuli smo dalje. Došli smo do jedne šume, okružene sa svih strana brdima. Kiša je stalno padala, a svuda oko nas čula se strašna pucnjava; okolna brda su povremeno bleštala od eksplozija granata. Pored nas su bile neke komore, artiljerija sa mazgama i konjima i bolnica Treće divizije, kojoj smo se moji ranjenici i ja tada pridružili. Celu noć smo tu proveli, čekajući naređenje za pokret.

Pred zoru svrstali smo se u kolonu i krenuli. Ubrzo smo prešli preko Sutjeske i počeli da se penjemo stazom koja je vijugala padinom jednog brda. Nalazio sam se na čelu kolone ranjenika. Ispred sebe sam video neke članove Štaba Treće divizije. Najedanput je počela da nas tuče artiljerija. Pored mene je projurio napred komandant divizije, Sava Kovačević, i nekoliko puta vrlo jakim glasom, koji je odzvanjao u šumi, uzviknuo »naprijed junaci!« Malo posle toga njegov glas se nije više čuo. Neprijateljska vatra je bila sve jača i češća. Sad su nas tukli ne samo artiljerijom i minobacačima, nego i mitraljezima, pa čak i pušcanom vatrom. Svuda su se čule eksplozije, koje su se mešale sa jaukom ranjenih boraca. Za nekoliko minuta na 40—50 metara okolo, koliki je zbog guste magle bio vidik, bilo je na stotine poginulih i ranjenih. Mazge i konji, natovareni brdskim topovima, bacačima, mitraljezima i municijom, padali su kao snoplje. U prvom momentu sklonio sam se ispod jednog kamena, na kome se nalazila poginula mazga. Tu sam uspeo da previjem nekoliko ranjenika. U blizini sam video i dve bolničarke iz Pete crnogorske brigade, od kojih je jedna već bila mrtva a druga teško ranjena. To su bile sestre, Stana i Ljubica Martinović. Tu, pored njih, bio je i teško ranjeni Dušan Bojović. Koliko se sećam, bio je ranjen u kuk i trbuh. Prišao sam mu puzeći, u nameri da ga previjem ali me on odbi:

— Ostavi ti mene, spasavaj one koji se još mogu spasti.

Pucnjava je i nadalje trajala. Artiljerijska vatra je nešto slabila, ali se mitraljeska i puščana pojačavala; tek u popodnevrim časovima vatra je znatno popustila; čuli su se još samo pojedinačni rafali. Potrbuške sam se privlačio jednoj stazi, jer

sam video da u tom pravcu trče neki naši preživeli borci. Kad sam stigao blizu jednog proširenja na toj stazi, primetio sam da neprijateljski mitraljez gađa tačno to mesto, i da svakog, ko pokuša da ga pređe, pokosi. Bio sam pod mrtvim uglom, svega jedan metar udaljen od tog mesta i na sav glas vikao onima koji su jurili u pravcu tog mesta da se sklone, kako ne bi izgignuli. Neki mirniji i trezveniji su poslušali, dok je većina jurila kao bez glave, gore — dole, i bila odlična meta za neprijateljski mitraljez. Za kratko vreme, samo na tom mestu, bilo je više od 10 poginulih.

Kasno popodne, sem pojedinačnih pucnjeva, nastupila je tišina. Prestao je čak i vapaj i jauk ranjenih drugova. Pojedinci su se izvlačili iz mrtvih uglova i zaklona. Ubrzo se skupilo nas oko 40—50 preživelih. Koliko se sada sećam, u toj grupi su bili: Veselin Masleša, Radovan Vukanović, Radomir Babić, Vlado Zečević, dr Izidor Papo, dr Mita Savićević, medicinar Pero Popović i moja braća od strica, Ismet i Ibrahim Latifić. Tu sam našao i dve moje sestre. Posle kratkog savetovanja jedna grupa od 15—20 njih krenula je u izviđanje, a mi ostali čekali smo vezu od njih. Pošto je pao mrak, a od prve grupe niko se nije pojavio — rešili smo da se sami probijemo. Od poznatih ostali su Pero Popović i moji rođaci Ismet i Ibrahim Latifić. Izabrali smo rukovodstvo; za komandanta kolone bio je određen Ismet Latifić. Svrstali smo se u kolonu jedan po jedan i krenuli u pravcu Zelengore. Na čelu su išli borci, naoružani, koliko se sećam, sa nekoliko pušaka i jednim puškomitraljezom, a na začelju sam bio ja sa nekoliko lakših ranjenika. Noć je bila vrlo tamna, išli smo polako i oprezno, pa i pored toga, zbog mraka i teške prohodnosti terena, jedva smo održavali međusobnu vezu.

Posle jednog do dva sata kretanja, naišli smo na Nemce. Nastala je jaka pucnjava. Naša kolona se rasprsla. Uspeo sam da održim vezu samo sa nekoliko ranjenika. Ostalo nas je svega 5—6. Okolo smo čuli viku Nemaca. Rešili smo, ipak, da se probijamo. Od naoružanja imali smo samo jednu pušku, nekoliko bombi i jedan revolver, koji sam ja nosio. Probijajući se kroz šumu stalno smo nailazili na telefonske kablove. Pomisli smo da ih sečemo, ali smo, ipak, odlučili da ih ne diramo, kako ne bismo otkrili svoje prisustvo. Došli smo do nekog potoka ili rečice, i u neposrednoj blizini čuli govor Nemaca. Pomislili smo da smo opet došli na Sutjesku. Morali smo se povući nazad, odakle smo krenuli. U samu zoru uvukli smo se u gust deo šume, ispod jedne velike stene. Svuda okolo čuo se razgovor i dovikivanje Nemaca. Ispod nas, na jednoj ledini, otprilike 100 metara daleko, nalazio se veliki broj konja i mnogo nemačkih vojnika i oficira koji su durbinima osmatrali

okolne terene. Jasno se videlo mnošto malih topova, minobacača i mitraljeza, koji su povremeno, po naređenju oficira, gađali okolna brda. Ispod nas, a na desetak metara udaljenosti nalazila se jedna šumska staza kojom su se nemački vojnici stalno kretali. Pa i pored svega toga, umor i iscrpenost su došli do izražaja. Neki od drugova su odmah zaspali, dok su se drugi trudili da ostanu budni. Dva dana ništa nismo jeli ni pili. Naročito nas je žeđ morila. Ispred nas se čulo žuborenje potoka, ali mu se nije moglo prići zbog Nemaca koji su bili svuda okolo. Pravili smo plan kako da se izvučemo iz te situacije. Sporazumeli smo se da u toku noći dođemo do potoka, da se napijemo vode i malo potkrepimo, a zatim da krenemo preko Zelengore u pravcu Istočne Bosne, kuda su, kako smo čuli, otišle i naše jedinice.

Kada je pao mrak i utišalo se, krenuli smo, gladni i iscrpeni. Uspeli smo da pređemo potok i padinom jednog brda ušli smo dublje u šumu. Usput smo naišli na jednu grupicu naših boraca koji su se takođe probijali ali u drugom pravcu. Mi smo želeli da im se pridružimo, ali su oni to energično odbili sa motivacijom da se lakše probija u manjim grupama. Međutim, mi smo bili pod utiskom da oni ne žele da nas prime zbog toga što smo bili bez oružja a, sem toga, sa mnom je bilo i nekoliko iscrpenih i dosta iznemoglih ranjenika. Ubrzo smo se rastali. Mi smo se uputili u pravcu Zelengore.

Kretali smo se jako sporo, umorni, izgladneli, apatični i bezvoljni. Svaki čas su pojedinci tražili da se odmaraju. U samu zoru videli smo da u toku cele naći nismo prešli više od kilometar do kilometar i po. Odlučili smo da nađemo neko zgodno mesto gde bismo se odmorili i malo otpavali. Ispod jednog brega smo zastali. Tu smo i plegali i, radi svake eventualnosti i kamuflaže, pokrili se jednim talijanskim šatorskim krilom. Ubrzo je većina drugova zaspala. Ne znam koliko je vremena od tada prošlo — bio sam kao u nekom polusnu — kada sam čuo pucketanje granja i šum opalog lišća. Bilo mi je jasno da neko ide kroz šumu, ali tome nisam pridavao neku naročitu važnost. Najedanput neko od drugova viknu:

— Nemci!

Svi skočismo ispod šatorskog krila u nameri da bežimo. Ispred nas, na udaljenosti od 30—40 metara, video sam u streljačkom stroju desetak nemačkih vojnika. Čim smo se podigli zasuli su nas vatrom iz automata i ručnim bombama. Istog momenta osetio sam jak udar u levu nogu i odmah sam pao. Oko sebe sam čuo zapomaganje. Nemci su nas i dalje tukli, i u ležećem položaju osetih još jedan pogodak u istu nogu. Bio sam nepomičan i pribijen uz zemlju. Munjevito su mi nadolazile

razne misli i filmskom brzinom ređali se pojedini događaji iz mog života. Video sam ženu, dete, moje prijatelje i poznanike. Šta da radim? Preovladao je osjećaj borbe za život i misao — ako preživim, možda će postojati izvesne mogućnosti da me partizani oslobode, da pobegnem ili na neki način da se izvučem. Kad su nam Nemci prišli sasvim blizu, ja sam ih na nemačkom oslovio i rekao da sam lekar. Pitali su me da li sam ranjen? Dali su mi prvi zavoj i previli me. Gotovo svi moji drugovi bili su izginuli. Jedino je jedan od njih ostao nepovređen, sećam se da je bio Dalmatinac sa nekog otoka. Povelili su ga sa mnom, ali kad su videli na njegovim leđima nemački telećak, odmah su ga pored mene streljali. Ja sam se teško kretao.

Prilikom pretresa mojih džepova našli su sliku koja me je prikazivala u lekarskom mantilu u mojoj ordinaciji. Nemački podoficir, komandir te grupe, odmah mi je pokazao svoje loše zube i pitao šta treba da radi. U tako za mene tragičnoj i neizvesnoj situaciji taj dijalog je zvučao krajnje komično.

Posle pešačenja od 100—150 metara priveli su me u štab čete ili bataljona. Komandant je bio kapetan. Postavljao mi je neka pitanja, ali sam ja jedva odgovarao jer sam bio potpuno iscrpen i iznemogao zbog nedavno preležanog pegavca, zatim ranjavanja, gladi i napora. Dali su mi porciju pasulja u nekoj kutiji od konzerve sa oko 200 grama hleba. To sam pojeo sa najvećim apetitom. Odmah sam se osećao znatno bolje. U okolini štaba nalazio se veliki broj konjovodaca — pokupljenih seljaka i građana iz istočne Bosne. Mnogi su mi prilazili, okupljali se oko mene i interesovali se ko sam i kako sam zarobljen. Neki od njih su bili jako blagonakloni prema meni; jedan mi je čak i došapnuo »da su Nemci odlučili da me ne streljaju«. Pod stražom su me zatim odveli do štaba puka (regimente) i tu me priključili jednoj grupi naših zarobljenih ranjenika. Moglo ih je biti 10—15, ali se tokom dva sledeća dana ovaj broj povećao na 25—30. Bili su to mahom lakši ranjenici. Ležali smo na jednoj poljanici, pod stražom dva nemačka vojnika. Odmah po mom dolasku prišla su mi dva nemačka mlada lekara i dali mi nešto zavojnog materijala i lekova za ranjene partizane. Bili su vrlo ljubazni i oslovljavali me sa »Herr Kolega«. U toku dve sledeće noći palo nam je u oči da su nam neki nemački vojnici, prolazeći pored nas, krišom bacali hleb i cigarete. To nas je naročito iznenadilo, jer smo verovali da su svi vojnici hitlerovske Nemačke isti.

Sutradan su me pozvali na jednu poljanu, gde je bilo skupljeno 40—50 nemačkih oficira. Postavljali su mi mnoga pitanja. Koliko se sećam ona su se kretala oko toga šta hoće partizani, zašto se bore i šta govore o ishodu rata? Ja sam im odgovorio da hoće Jugoslaviju, uređenu na federativnoj osnovi, gde će svi

narodi biti ravnopravni; a u pogledu ishoda rata — da će ga Nemačka izgubiti, naime da Nemačka nije uspela u munjevitom ratu koji joj je još pružao neke šanse, a već ukoliko se rat produžava, njeni izgledi za pobedu su sve manji, s obzirom da protiv sebe ima koaliciju — Sovjetski Savez, SAD, Veliku Britaniju i gotovo ceo svet. Moje otvoreno držanje imalo je odraza na prisutne nemačke oficire. Imao sam utisak da su bili iznenađeni. Na licima mnogih od njih primetio sam simpatije prema meni, dok su me neki posmatrali s najvećom mržnjom. Jedan od takvih oficira tada je uzviknuo:

— Nemačka nikad neće izgubiti rat.

Dva dana posle zarobljavanja, pod stražom, zajedno s nemačkim jedinicama krenuli smo u pravcu Foče. Pred sam polazak pristupio mi je jedan mlađi nemački oficir i rekao »u poverenju«, da je ovo austriska jedinica iz sastava Wehrmacht-a i da ja utičem na ranjenike da daju sve od sebe i da idu s njima, pa makar i puzeći, jer ukoliko još ostanu ovde, on ne garantuje za njihov život, pošto se oni sada smenjuju i na njihovo mesto dolazi druga jedinica koja neće imati mnogo milosti prema nama. To sam saopštio ranjenicima i, zaista, svi su krenuli i došli do Foče.

U Foči su nas smestili u neku kuću sa mnogo soba i velikim dvorištem, gde smo zatekli još oko 200—300 zarobljenika. Ležali smo na slami, prostrtoj po sobama i dvorištu. Našao sam mnoge poznate, među kojima i moje zemljake Huskić Šućriju i Rančić Bona iz Livna, zatim dr Krausa sa ženom i detetom (otac dr Zdenka Krausa) i druge, čijih se imena više ne sećam. Oni su se već bili privikli na zarobljenički život. Rekli su nam da je »postupak dobar i hrana pristojna«. Dok je naša grupa bila još izmorena i iscrpena, oni su se već bili odmorili i živo su međusobno raspravljali o svojim doživljajima iz borbi i za vreme zarobljavanja.

U toku sledeća dva do tri dana do nas su dopirale razne vesti o sudbini naših jedinica. Jedan nemački oficir nas je skupio i objavio, da je »Tito poginuo«, da su partizani »kaput« i da će nas »za dan—dva prebaciti u Sarajevo«. Upravo kad su nas pripremali za odlazak, došao je taj isti oficir i grubo nam saopštio — da se »nažalost« odlaže naš pokret za Sarajevo, jer su »gospoda partizani« presekli put Goražde — Sarajevo. Ta vest nas je mnogo obradovala, jer je bila dokaz da partizani nisu uništeni. Krišom smo komentarisali tu vest i na svakom licu mogla se videti radost i ponos. Posle 2—3 dana Nemci su nas, ipak, prebacili kamionima za Sarajevo, odnosno Vogošće i to preko Kalinovika i Trnova. U Vogošću su nas smestili u bivše silose. Ležali smo svi na betonu. Nije bilo ni slame niti kakvih

pokrivača. Hrana je bila vrlo slaba. Koliko se sećam, dobijali smo dva puta dnevno neku supu od kupusa ili repe bez trunke masti i, možda, oko 100 grama hleba. Čuvali su nas »legionari« sa Istočnog fronta. Bili su vrlo grubi. Upućivali su nam najpogrdnije psovke. Preko noći bi budili pojedince, tukli ih i šamarali.

Posle nekoliko dana u logor su došli neki nemački i ustaški oficiri. Izvršivši prozivku, svrstali su nas u 3—4 grupe. Kasnije sam čuo da su neke od tih grupa otišle za Zenicu, Zemun i na rad u Nemačku. Jedino mene su izdvojili, smestili u auto i sproveli u ustaško redarstvo u Sarajevu. Tu su me zadržali kratko vreme pa su me prebacili u zatvor kod opštine (Beledije), u samicu. Sutradan sam ponovo bio prebačen do ustaškog redarstva, gde sam podvrgnut ispitivanju. Istražitelj je bio neki Primorac, to se osetilo po naglasku. U početku je bio ljubazan, pored ostalog ponudio mi je i cigaretu. Tada mi je pokazao dugački spisak partizana iz mog rodnog mesta, Livna. Na samom početku bila su imena moje braće, a zatim i moje, na četvrtom mestu. Pitao me je za mnoge Livljane, za koje sam odgovorio da ih ne poznajem, pravdajući se da su to mlađi ljudi, a da ja od 1928 godine ne živim u Livnu. Zatim mi je postavljao pitanja — ko je Tito, Marko, Crni, Koča, Peko, Vicko Krstulović itd. Ja sam mu odgovorio da sam čuo za njih, ali niti znam ko su, niti sam ih ikad video. Branio sam se da sam ja bio samo lekar i lečio ranjenike, a da nisam imao niti vremena niti mogućnosti da vidim ta lica i da pratim političko zbivanje. Takav moj izgovor je razbesneo istražitelja, i on je počeo da me tuče, šamara i da me psuje najpogrdnijim izrazima. Pretio mi je da ću mu ja silom, ako ne milom, ispričati sve što znam.

Posle nekoliko dana provedenih u zatvorskoj samici, došao je jedan domobranski vodnik koji me je sproveo u domobranski zatvor. Tu je bila podnošljivija atmosfera. Postupak je bio bolji, a isto tako i hrana. Među zatvorenicima — domobranima sreo sam mnogo naših simpatizera. Nekoliko dana posle toga bio sam sproveden u glavnu komandu domobrana, gde sam se sreo s jednim svojim poznanikom, oficirom. Njega sam poznavao od ranije, a naročito njegovog mlađeg brata s kojim sam učio gimnaziju u Sarajevu. Tom prilikom on mi je rekao da su domobrani uspeali da me izvuku iz ustaških ruku, ali je napomenuo da je moja situacija vrlo teška, jer ustaše insistiraju da se pošaljem u Jasenovac, a to znači sigurnu smrt, zatim da niukom slučaju ne bih smeo da ostanem u Sarajevu, ali da oni imaju jedno upražnjeno mesto zubnog lekara u domobranskoj bolnici u Mostaru, gde bi mi bilo mnogo zgodnije da se sklonim. Iste noći bio sam sproveden za Mostar.

U Mostaru, najpre su me doveli do štaba domobranske divizije. Posle dugog čekanja u štabu, uputili su me do bolnice. Tu me je primio upravnik, jedan sanitetski pukovnik (poreklom Rus). Bio je vrlo uplašen i rezervisan. Čudio se kako sam bio upućen a da nisu prethodno izvršene neke formalnosti. Ipak me je doveo do zubne stanice i dao uputstva za rad. Međutim, posle nekoliko dana provedenih na radu u zubnoj stanici, došao je jedan nemački oficir sa dva vojnika i saopštio mi — da sam uhapšen. Najpre su me sproveli u nemački zatvor, a posle nekoliko dana stražarno prebacili u Sarajevo. Otprilike, dva meseca posle toga, prebacili su me iz nemačkog u domobranski zatvor. Oktobra su me pustili s tim da radim na zubnom odeljenju domobranske bolnice u Sarajevu. Tu sam ubrzo uspostavio vezu i preko nje novembra iste godine prebacio se na slobodnu teritoriju — najpre do Jahorinskog odreda, a zatim u 27 diviziju.

Dr Safet LATIFIĆ

SA BOLNICOM TREĆE DIVIZIJE

a vrijeme Pete ofanzive bila sam ljekar diviziske bolnice Treće udarne divizije.

Upravnik bolnice je bio dr Kisić. Jedno vrijeme grupu ranjenika vodio je dr Latifić, a ja sam vodila grupu tifusara. U bolnici su bili i dr Lipa (obolio od pje-gavca) i dr Šima Janković, a od bolničarki Ruža Oljača i Raduša Radulović. Komandant bolnice bio je Vaso Stajkić, komesar Petar Avramović, zamjenik komandanta

Gojko Radović, pomoćnik intendanta Miloš Pelević.

Broj ranjenika i bolesnika se mijenjao, no u prosjeku se kretao oko 200 — pola ranjenici, pola tifusari. Težnja je bila da se ranjenici i bolesnici na nosilima predaju Centralnoj bolnici. Nosači su bili Talijani — zarobljenici sa Jablanice — manjim dijelom, i seljaci. Konja je uvijek nedostajalo, pa su se pokreti vršili u smjenama.

Do Rudina smo se kretali u zasebnoj koloni, a odatle, po danu, sa kolonoma Centralne bolnice, izloženi avionskom i artiljeriskom bombardovanju. Pred marš ka Sutjesci, tj. od Rudina, preko Pive, Vučeva do Tjentišta nismo imali nosila, nego samo »konjanike« i »pješake«. Pošto nisam bila u upravi bolnice, nemam pregled kako i koliko je ljudi evakuisano. Tek drugi dan uveče nekako smo se prikupili na Vučevu. Računam da je to bilo oko 10 juna. Koliko se sjećam, u našoj grupi su tada ostali samo »pješaci«. Sa nama je bio i dr Mita Savićević referent Treće udarne divizije, i on je održavao vezu sa štabom.

Da počnem redom... Boričje — Pišće (Vojinovići). Brojno stanje blizu 200 — pola ranjenika, pola bolesnika. U više na-

vrata je dobijano naređenje: nosila i »konjanike« predavati Centralnoj bolnici.

Nikovići — Rudine. Avijacija je nadlijetala svakog dana. Bombardirali su i mitraljirali. Ali je samo jedanput jedan »Dornijer« upalio krov nad kućom sa teškim bolesnicima. S mukom smo uspjeli da izvučemo ljude. Avion je i dalje mitraljirao selo. U kući je izgorjelo 600 kg pšenice koju su domaćini (četnici) zadržali u zid kuće. A mi smo već danima jeli zob ili, u najboljem slučaju, ječam.

Posljednje naređenje divizije bilo je da ostavimo u bolnici samo pokretne ranjenike (»pješake«), a sve ostalo da predamo Centralnoj bolnici i da krenemo u šumu iznad Nedajna. Tih dana je Mita išao kod Gojka.

Koliko se sjećam iz Nedajna smo krenuli 8 juna predveče. Jedva sam uspjela da ubjedim ljude u upravi da rezervu hrane podjele ljudima, ali nisam uspjela da ih nagovorim da to učine i sa sanitetskim materijalom. Situacija nam nije bila jasna. Kad smo napuštali Nedajno borbe su se već vodile na padinama Štulca prema s. Crna Gora, a preko Tare, na sandžačkoj strani, vidjele su se neprijateljske vatre. Naša artiljerija ili bacači su tukli prema onoj strani. Na putu prema Rudinama glasovi u noći:

— Drugovi, povedite me, ne ostavljajte me.

Nosila bez nosača . . . nema ni konja.

Poslije podne idućeg dana dolazi naređenje: »Pokret bez obzira na avijaciju i artiljeriju«. Pet do šest kolona mile preko golog Rudinskog polja. Velike rupčage od avionskih bombi. »Štuke« pikiraju. Odnekud tuče artiljerija. Granate se rasprskavaju iznad glava u bjeličaste oblačiće. Kolone mile istim tempom — bez prekida, bez osvrtnja, bez bježanja ustranu. Ostatak bolnice Treće divizije, posljednji tifusari, Talijani, komore. Nosila nema više . . . nema gotovo ni »konjanika«, a iz pravca Foče tuče li tuče. Peta crnogorska je prošla još noćas naprijed. Iza nas je još samo Treća sandžačka. Čuju se mitraljezi.

Počinjemo silaziti prema Pivi. »Stazu« sistematski tuku tri topa. Mislimo da su talijanski — nevjerovatno su precizni. Duž cijelog puta lješevi. Pogodak usred nosila, ranjenik raskomadani, nosači Talijani mrtvi. Na drveću komadi odjela, zavoja. Krv, raskomadani konji, prosut sanitetski materijal, doboši, gaza, zavoji, flašice. Kolona ide, odostrag požuruju:

— Brže čelo.

Neko od drugova muze judnu ovcu — gutljaj mlakog mlijeka. Tri proletera, svaki bez jedne noge, idu na štakama. Jedan je iz mog bataljona — Kragujevcianin. Radulu Vukićeviću prebijene obje noge, pogođen u trbuh, konj mu je ranjen. Izvla-

čimo našeg ranjenog kurira. Zasipa nas zemlja i kamenje. Samo naprijed. U mrtvom smo uglu. Eksplozije su iza nas. Prelazimo Pivu. Most na samoj vodi, voda kovitla ispod nogu, prelijeva se preko mosta. Vjerovali ili ne — prikupljamo bolnicu. Dva sata idemo u mrkloj noći uzbrdo. Prođosmo jedno 500 metara. U nekom smo kršu.

— Stoj, naprijed se ne može, nema puta.

U svitanje vidim Mahina i Simu Miloševića. Mahin priča o čaju koji je kuvao na vrhu Treskavice. Preostale konje hranimo bukovim listom. Hrane za ljude nema već dva dana. Ni vode nemamo. A čuje se kako klokoće Piva.

Penjemo se na Vučevo. Pravimo sami stazu. Opet avioni. Za vrijeme odmora molimo tifusare da sklone konje.

— Moram da ga napasem, inače me neće nositi, i ostaju nasred livade.

A avioni kruže. Da nam je vode! Nailazimo na mali izvor i jagode... Negdje sa Pivske Planine počinje artiljerija. Dan sunčan, mi kao na dlanu. Goli krš, nisko grmlje, zeleni drenovi. Tifusari idu ravnodušno:

— Druže imali što da se jede?

Uporno, korak po korak naprijed. Kuda? Naprijed. Sandžaklije dižu most. Iza nas Piva, Durmitor. Sunce. Žeđ. I, u jednakom razmaku, po nama četiri granate sa Pivske Planine. Na samom grebenu Vučevu pogodak u našu grupu. Sva tri konja sa sanitetskim materijalom odoše niz strminu. Jedan drug poginuo, jedan ranjen u trbuh. Bez daha stižemo na vrh. Ponovo nadlijeću avioni. Čitavo Vučevo ječi od eksplozija. Srećemo Momu, zamjenika komandanta Treće Sandžačke. Sjutradan je poginuo. Svaka vrtača je jedinica za sebe. Neki čak i kuvaju nešto. Jedna bolničarka raspoređuje tifusare:

— Drugovi, tamo lijevo u onoj šumici, tamo su naši.

Naiđosmo na jednu snježnicu. Halapljivo gutamo prljav izgažen snijeg — od njega je žeđ još jača. U sumrak, u pratnji »Rode« stižemo u »bolnicu«. Kuva se večera. Iznad vatre razapeti šatori.

Lete gadovi i noću. U pravcu Čureva stalno tuče artiljerija. Mita je s nama. Kaže da mu je Milutin rekao da uđe u upravu Centralne bolnice, a ja da preuzmem grupu tifusara. Međutim ujutro mi kaže da ostanem gdje sam. U osvjet krećemo. Opet avioni, opet artiljerija. Kroz krševe, šume, po mokroj razgaženoj zemlji (koliko ih je prošlo ispred nas!). Susrećem Ljubu Nojman i Jelu Žunjić...

— Naprijed!

Počinje kiša. Noć. Odmor pored neke »navodno« baterije. Topove ne vidim. Ujutru čekamo. Donose Nuriju Pozderca. Ranjen je dan prije na Vučevu, od aviona. Bez svijesti je. Na-

ređenje Milutina da se spase po svaku cijenu. Tu je i Papo. Nuriya umire nakon jednog sata. Njegov sin, dječak svojih 17—18 godina, plače:

— Babo, moj babo!

Čudno. Sahranjujemo ga na jednom vrhu. Neki drugovi bilježe po karti kotu. Pridolazi Centralna bolnica... Gužva. Iznenada sasvim blizu, pozadi lijevo mitraljez. Zrna zuje... Trkom dolje! Pozadi borba. Na jednoj čuki ispred nas Sava Kovačević. Čuje se kako viče. Dolje, na 500—800 metara borba. Dovode čak i ranjenike. U sumrak pokret. Šumu zasipa artiljerija. Parčad sjeku mlade bukve. Mita nam je saopštio:

— Svi odgovorni drugovi na okup. Situacija vanredno teška.

Kroz šumu, preko nekih vododerina, preko gliba, prema Sutjesci. Pored nas kolona »konjanika«. Trkom prolaze Sandžaklije. Znači, pozadi nema nikoga. Centralna bolnica je na vodno ispred nas.

U osvit prelazimo Sutjesku. Mitraljezi tuku i vodu i obale. Izlazimo nešto iznad česme na Tjentištu. Borba se čuje neposredno desno od nas.

— Bolnica u šumu, uz ovu stranu!...

Kolone više nema. Ide kako tko može. Mita je sa štabom. Papo, izgleda, isto. Nailazim na djevojke iz njegove ekipe. Nekoliko puta Njemci otvaraju vatru na nas iz neposredne blizine. Ali ih ne vid'mo.

Oko podne okupismo grupu od oko 200 ljudi — sve rekonvalescenti. Pokušavamo proboj — dočekuju nas »šarci«. Opkoljeni smo! Sada se tek ta misao pojavljuje u svoj jasnoći. Šaljemo patrole u pravcima gdje se čuje borba. Niko se ne vraća. Počinje tući avijacija, artiljerija — đavo bi ga znao šta. Grupa se rasprsnu. Čujemo vijest: poginuo Sava, Saveznici se iskrkali u Italiji, Gligo Mandić se probio.

Savo Burić je preuzeo komandu. Tražimo Sava Burića. Kažu: probio se i Savo. Poginuo Dušan Bojić, Radomira Babića niko nije vidio. Mita i Papa nekoga negdje previjaju. Pitam se čime? ... Veza? Da nam je uhvatiti vezu sa bilo kojom vojnom jedinicom. Pada čudovšan prijedlog: da se vratimo u Crnu Goru. Komesar je pozadinac, podržava tu misao. Jasno je: bolnica je ostavljena. Nevjerovatno, ali tako je. Ako se ne izvučemo noćas — gotovo je! Spasti glavu!? Ali zar ostaviti drugove?! Znam put za Kalinovik. Ali ako glavina ne pođe tim putem. Glavnina je još uvijek nešto što leti na krilima. Karte nemamo. Oružje: jedan pištolj i jedna puška...

Dr Irina KNEŽEVIĆ

SA SANITETOM TREĆE DIVIZIJE

očetak Pete neprijateljske ofanzive zatekao me je u 4-tom bataljonu Pete crnogorske brigade koji je, zajedno sa ostalim jedinicama ove brigade, krenuo početkom maja 1943 iz Jasenovog Polja (severno od Nikšića), preko Lukova, Nikšićke Župe, Morakova i Vukotice, prema Bioču (Piperima). U okolini Bioča brigada je vodila tada žestoke borbe protiv Italijana i četnika u kojima je 4-ti bataljon imao 3 mrtva i 8 ranjenih. Ovom prilikom je, pored ostalog, zaplenjena velika količina sanitetskog materijala i zaobljeno nekoliko stotina Italijana i četnika, koji su posle toga upotrebljavani kao nosioci ranjenika.

Od sanitetskog osoblja pri štabu 4-tog bataljona, pored referenta saniteta, nalazile su se tada i dve bolničarke, a svaka četa (i po neki vod) imala je po jednu bolničarku. Brigadna bolnica se nalazila u selu Ivanje (severoistočno od Nikšića).

Posle ovih borbi koje su vođene neposredno pred početak Pete ofanzive brigada je upućena na sever a ja na rad u bolnicu 3 divizije. Usput sam svratio u brigadnu bolnicu koja se u toku povlačenja privremeno smestila u selu Miloševićima, jer je trebalo iz nje da prevedem u divizisku bolnicu nekoliko ranjenika¹. Sutradan ujutru sam preuzeo desetak ranjenika (koji su jahali na konjima) i bez ikakve oružane pratnje preveo ih preko Pošćenja, Duži i Dubrovske u s. Bezube gde se nalazila bolnica Treće divizije. S obzirom da je na tom terenu bilo dosta

¹ U toku noći posmatrao sam izvođenje jedne teške operacije, koju je, u jednoj sobici seoske kuće pri svetlosti petrolejske lampe, vršio hirurg dr Papo, na jednom ranjeniku koji je bio ranjen u glavu.

četnika, po našem dolasku u divizisku bolnicu svi su bili iznenađeni što smo uspjeli da nesmetano do njih dođemo.

Po dolasku u s. Bezuje javio sam se dr Miti Savićeviću, referentu saniteta Treće divizije, inače mom starom poznaniku iz predratnih studentskih dana, i bio raspoređen u ranjeničko odeljenje bolnice.² Bolnica je u Bezuju ostala samo nekoliko dana, pa je izvršila pokret preko Dubljevića, Borkovića i Pišća u s. Vojnoviće, gde je bila smeštena u nekoliko seoskih kuća, po odeljenjima. Koliko se sećam, tada je u bolnici bilo oko 30 ranjenika, i to uglavnom lakših, jer su svi teži ranjenici upućivani u Centralnu bolnicu.³

Ovde su nas često uznemiravali i više puta bombardovali neprijateljski avioni, pa smo zato svakog dana, rano izjutra, odvodili ranjenike u šumu blizu sela i tamo ih previjali. Prilikom jednog neprijateljskog bombardovanja iz aviona zapaljena je kuća u kojoj su se nalazili bolesnici zaraznog odeljenja, ali smo tada uspjeli da ih spasemo.

Sanitetskog materijala nije bilo dovoljno, pa se moralo mnogo štedeti. Zavoji su prani, iskuvavani, sušeni i peglani, pa ponovo upotrebljavani. Ishrana ranjenika, dok se bolnica nalazila u mestu, bila je relativno dobra, naročito ako se uporedi sa ishranom boraca u jedinicama. Tu se najbolje videla briga koju su naše jedinice posvećivale svojim ranjenim i bolesnim drugovima šaljući bolnici, i pri najvećoj oskudici u hrani, sve najbolje što su imale. Odnos sanitetskog osoblja prema ranjenicima, kao i međusobni odnosi sanitetskog osoblja, bili su pravilni i drugarski.

Bolnica je raspolagala »partizanskim buradima« i imala je svoga higijeničara. Depedikulacija je vršena dosta uredno, ali se vašljivost nije mogla u potpunosti suzbiti.

Neposredno pred pokret bolnice iz s. Vojnovići, pristizali su novi teški ranjenici i bolesnici, tako da smo pri pokretu odatle imali priličan broj teških ranjenika i bolesnika koje su nosili na nosilima zarobljeni Italijani. Međutim, većina ovih ranjenika kao i njihovih nosilaca, izginulo je u toku daljih pokreta, naročito od dejstva neprijateljske artiljerije pri spuštanju niz kanjon Pive. Sećam se dobro da je tada, u mojoj neposrednoj blizini, poginuo Radule Vukićević.

² U okviru bolnice postojala su tri odeljenja: ranjeničko, unutrašnje i zarazno. Koliko se sećam, prvo je vodio dr Latifić, drugo dr Kisić a treće dr Irina Knežević.

³ Ranjenici su nerado išli iz diviziske u Centralnu bolnicu i kada smo ih slali pokušavali su na sve moguće načine da nas ubede kako mogu da se kreću, kako će brzo ozdraviti i sl.

U odeljenju za ranjenike radile su tada tri bolničarke, a dok smo bili u selu Vojnovićima došao je i Ivan Asanović koji je zamenjen za zarobljenog italijanskog oficira.

U toku daljeg kretanja, pri kraćim zastajkivanjima, vršena su previjanja starih i novopridošlih ranjenika sve do dolaska na Sutjesku, kada više nije moglo biti reči o nekom organizovanom radu. U toku noći koja je neposredno prethodila našem dolasku na Sutjesku, pao je konj koji je nosio zavojni materijal,⁴ pa sam bio primoran da gotovo sav teret sa konja ponesem dalje na svojim leđima. Posrćući pod velikim teretom, više kotrljajući se i klizajući nego hodajući, uspeo sam da usvanuće dođem do Sutjeske gde su mi drugovi predložili da teret svedem na manju meru.

Po izbijanju na obalu Sutjeske naišli smo na neke naše jedinice koje su se prebacivale preko reke. Prizor je bio nezaboravan: premoreni i izgladneli drugovi, držeći se za ruke, pod vatrom sa svih strana prelazili su reku, pri čemu su poneki zbog iznemoglosti padali u nabujalu i mutnu vodu koja ih je brzo odnosila. Pregazio sam i sâm Sutjesku, noseći na glavi i na leđima deo sačuvanog sanitetskog materijala. Po prelasku reke nastavio sam kretanje pod vatrom koja je sipala sa svih strana. Došlo je do rasipanja i razdvajanja ljudstva sa kojim sam se kretao. Posle nekoliko časova hoda našao sam se među drugovima iz 4-og bataljona Pete crnogorske brigade (kome sam ranije pripadao), pridružio im se i sa njima nastavio probijanje. Bez tačne orijentacije o tome ko drži obližnje čuke, prilazili smo u neposrednu blizinu neprijateljskih položaja i više puta bili obasipani rafalima iz mašinki i puškomitraljeza. Dosta je boraca padalo pokošeno. Teži ranjenici su ostajali na bojištu, a lakši su nastavljali put, pa sam ih previjao u toku kraćih predaha i odmora. Usput smo nailazili i na delove drugih jedinica sa kojima je bilo i ranjenika.⁵

Posle prelaska Sutjeske bataljon kome sam se priključio dugo nije nailazio na naseljena mesta, pa je ljudstvo bilo jako iscrpeno od maršovanja i gladi. Nikakve hrane nismo imali, sem što smo ponekad našli nekog ostavljenog iznemoglog konja koga bi gladni borci brzo priklali. Dobro je došla i trava kiselica na koju smo usput nailazili.

*

U toku daljeg probijanja preostalo ljudstvo bataljona je došlo do blizu Sjetline, gde smo obavешteni da ne možemo preći preko železničke pruge pošto je zaposednuta neprijateljskim

⁴ Pri padu konj je sve četiri noge zabio pod jedno veliko oboreno drvo i više nikako nije mogao da ustane. Svi naši pokušaji da mu pomognemo ostali su bezuspešni usled suviše tamne noći.

⁵ Video sam tada u nekoj jedinici jednu drugaricu kojoj je negde ranije (u NO ratu) amputirana noga. Zvala se Ranka. Jahala je na konju i izašla iz obruča živa.

oklopnim vozovima i tenkovima. Isti slučaj se desio i 3-ćem bataljonu Prve dalmatinske brigade,⁶ pa su štabovi bataljona odlučili da se bataljoni zajedno vrate natrag, da se spoje i formira zajednički štab grupe. Za komandanta grupe određen je Petar Radević. No, pošto je u sastavu jedinice bilo drugova iz raznih krajeva, pa među njima i takvih kojima se nije išlo nazad u Crnu Goru i Hercegovinu, desilo se da je nekoliko boraca napustilo jedinice.

Vraćajući se u pravcu Crne Gore prolazili smo kroz neka sela, ali smo i dalje teško dolazili do hrane pošto su sela većinom bila popaljena a stanovništvo izbeglo u šume. Tek u selu Hamzićima imali smo priliku da nađemo nešto hrane (meda i mleka).⁷

U nekim selima kroz koja smo prolazili pri povratku, nailazili smo na ranjenike⁸ koje su sklonile pristalice NOP-a, pa smo im Radovanović i ja ukazivali pomoć i ostavljali im zavojni materijal.

Usput smo imali nekoliko manjih borbi sa četnicima, uglavnom stanovnicima nekih mesta kroz koja smo prolazili, što nam je još više otežavalo situaciju u pogledu ishrane. U toku povratka grupa se sred'nom jula ponovo razdvojila; ljudstvo 3-eg bataljona Prve dalmatinske brigade je otišlo u pravcu južne Hercegovine, a mi smo (4-ti bataljon Pete crnogorske) produžili za Crnu Goru.

Dr Đorđe KLIKOVAC

* Tada sam se prvi put u toku rata sreo sa drugom Stjepanom (Stipom) Radovanovićem, kolegom sa medicinskog fakulteta, koji je bio referent saniteta toga bataljona.

⁷ Stanovnici ovog sela bili su napustili selo, a neki su na nas pripucavali iz pušaka sa okolnih čuka.

⁸ Sećam se da sam tom prilikom previo ranu i jednoj drugarici koja je bila teško ranjena u nogu i rana joj se bila ucvijala.

SA SANITETOM PRVE DALMATINSKE

za nas je već bila teška i duga Četvrta ofanziva sa svim njenim tegobama — borbe protiv tenkova, glad i nespavanje, naporno kretanje preko zavejanog Prenja, danima bez hleba i i nedeljama bez krova nad glavom, uz stalnu »pratnju« aviona, pritisnuti uz to i strašnom morijom pegavca. Tu smo se sasvim prekalili, navikli na teškoće, naučili da se čuvamo i da se izvlačimo iz situacija koje su naizgled bile bezizlazne. Zato nas više ništa nije moglo na-

ročito da zabrine.

Sredinom maja jedinice naše Prve dalmatinske brigade nalazile su se iznad Nikšića. Desno od nas bila je Deseta hercegovačka, a levo Peta crnogorska brigada. U to vreme su već počeli pristizati izveštaji o jačim koncentracijama neprijateljskih snaga. To je nekoliko puta objavila i radiostanica »Slobodna Jugoslavija«.

Bio sam pozvan u štab brigade. Našao sam članove štaba u nešto neobičnom raspoloženju. Paško Romic mi u šali postavi pitanje:

»Šta misliš, da li je ovo početak ofanzive?« i nasmeja se izrazom čoveka koji je već navikao na opasnosti i teškoće.

»Možda je to samo neki ispad, kao što ih je poslednjih dana češće bilo,« odgovorio sam i znatiželjno posmatrao fizionomije ne bih li bolje razumeo situaciju. Jasnije je postalo kada su iz bataljona počeli da pristižu izveštaji o kretanju većih neprijateljskih snaga iz Nikšića. Topovske granate u sve kraćim razmacima počele su da šume iznad naših glava i udaraju u brdo.

Kuriri dolaze i odlaze. Nose obaveštenja i naređenja. Sve je počelo da se pakuje. I bolnica je bila spremna za pokret, kao i drugi delovi. Komandant Gligo Mandić diktira zapovest bataljonima — pokret. Da se ne bi zadržavali, pišaću mašinu smo već stavili u sanduk, i zapovest pisali rukom: Paško Romac, Ante Kronja, Vlado Šćekić i ja.

Krećemo uz brdo, drumom, pravcem prema Mokrom. Da bi se usporilo kretanje neprijateljskih tenkova, prokopavamo put svakih nekoliko desetina metara, naročito na okukama. Kasnije smo saznali da su Nemci vozili na kamionima bale sena koje su stavljali u iskopane rupe kako bi prelazili tenkovi.

Usput, u kućama više nikoga nije bilo. Ljudi su osetili ili saznali za nastupanje neprijatelja, pa su se svi razbežali, jer su imali iskustva iz ranijih okršaja. U jednoj kući, na ulazu, videli smo so i hleb — znak gostoljubivosti. Ustvari, iza toga krila se namera da se »gost« odobrovolji, kako bi bio blaži. Ali, što smo se više penjali uz brdo i što je neprijatelj više napredovao, to smo sve više požara videli. Nije se moglo verovati da će so i hleb sprečiti palikuće da to isto ne urade i ovde.

Kada smo se našli iza brda već je počeo da pada sumrak. Nikšićku Župu više nismo videli. Sa raznih strana nailaze jedinice, stižu se na ovom putu, ukrštavaju i odlaze dalje po svom zadatku. Prolazi i štab Pete crnogorske brigade sa komandantom Savom Kovačevićem na čelu. Jurili su u kasu. Lica su im bila ozbiljna. Žurio je i štab naše brigade. Kolona se povećava. Nailaze delovi i drugih jedinica.

*

Već je dugo kako je pala noć, a mi smo stalno u pokretu. Išli smo bez zadržavanja, ali umor još nismo osećali. Žurili smo prema »sigurnijoj« zoni, kao što je to bilo mnogo puta posle napada neprijatelja.

Još nam nije bila jasna situacija. Nismo znali da je to bio početak dugog i napornog marša na kome će biti mnogo neočekivanih obrta raspoloženja i osećanja, ponosa i straha, bola prema nastradalim drugovima i indiferentnosti, naprezanja svih fizičkih snaga a i posustalosti i apatije u pojedinim momentima. Nismo još slutili da tako veliki broj nas koji se nalazio u ovoj koloni neće uspeti da dođe do kraja ovog napornog puta.

U početku smo išli uglavnom noću, a danju smo se odmarali i previjali ranjenike. Ali, što smo išli dalje to je bilo sve manje mogućnosti za dnevno odmaranje. Koliko se puta desilo da tek što smo se zaustavili na nekom mestu ili u nekom selu, i raspremili sve potrebno za rad, kad stigne naređenje: »Pokret«. Već smo se počeli da zamaramo, ranjenici zastajkuju, po neki put upotrebljavamo i grublji ton da bi se održala disci-

plina marša. Znali smo šta čeka svakog ranjenika ako padne u ruke neprijatelju.

Kako smo bili željni da se nešto duže zadržimo na jednom mestu i malo odmorimo! Često smo mislili: »Eh, ovde ćemo se malo više odmarati...« Ali, opet se moralo dalje. Prešli smo Komarnicu i prošli pored Pivskog Manastira. Kako bi lepo bilo ranjenicima da su mogli ovde neko vreme da ostanu! A i nama zdravima da se malo odmorimo. Ali neprijateljske snage od Durmitora kretale su prema nama, i mi smo se brzo po belu danu morali udaljavati.

PIVSKA PLANINA

Kretanje je počelo nešto da se usporava, ali većeg odmora nije bilo. Išli smo za jedinicom nekim krivudavim pravcem. Nekada bi se u šumi kretali oko nekog brda i vratili se na isto mesto. Susretali smo i druge jedinice.

U štabu brigade sam saznao da je naš 3 bataljon pokušao da pređe Taru kako bi se omogućilo prebacivanje jedinica ranjenika u Sandžak. S bataljonom je išao i komandant brigade, ali se nije moglo napred. Zamenik komandanta bataljona Gojko Ujdurović je pokušao da prepliva reku i da prebaci konop na drugu stranu kako bi ostali lakše mogli da pređu, ali se utopio. Bilo mi ga je vrlo žao, kad sam to čuo, jer je Gojko bio krasan čovek i neustrašiv borac.

Preko Tare se nije moglo i brigada se uputi Pivi sa namerom da je pređe preko jednog jedinog mosta kod G. Kruševa. Iza bataljona išla je bolnica sa ranjenicima. Ali, neuspevajući da ih u stopu sledi, ona je zaostajala. Ovde su nam se pridružili još neki ranjenici i tako se naša kolona povećala.

Za vreme kretanja izbili smo na zaravan sa koje se lepo videla okolina. Bio je prekrasan dan i izvanredna vidljivost, zapravo vreme koje smo najmanje želeli u ratu. Očekivali smo napad aviona. Uskoro smo i zapazili jednu eskadrilu »Štuka«. Međutim, ni jedna bomba nije bila bačena na nas. Čim smo videli da su se avioni udaljili a da nas nisu gađali, znali smo da lete na neki značajniji cilj. I zaista, za kratko vreme videli smo kako su pikirali prema Pivi. Bacajući bombe, spuštali su se na nekoliko desetina metara iznad reke. Imali smo utisak da su silazili do same vode, a onda se vertikalno probijali u visinu. Jezivi zvuk njihovih sirena čuo se veoma daleko. To su bombardovali jedini most koji je ostao na Pivi.

Još nekoliko puta nailazili su avioni da unište ovaj most, ali je on ipak ostao, čak je bio još bolje učvršćen i popravljen. Koliki broj ljudi je on spasao, koliko njih je spasao od brze i mutne Pive! Koliko hvale zaslužuju — i on i njegovi graditelji!

Na putu su nas napadali avioni, najčešće »Rode«. Tako su nas jednom po podne napali upravo kada smo prelazili preko jedne livade. Leteli su veoma nisko, tako da su se i piloti mogli da vide kako gledaju gde će da bace bombe. Tu je bilo mnogo ešelona iz raznih jedinica, ali sve neborački delovi bez ikakve protivavionske odbrane. Zato su tako nisko i leteli. Šuma je bila daleko i ništa nam nije preostalo nego da se bacimo na zemlju, birajući neki džbun ili kamen da se makar koliko zaklonimo. Gubici su bili veliki. Tu su mnogi ostavili svoje živote. Kada je prva opasnost prošla, sakrili smo se po šumi, ali su avioni i tu počeli da bacaju bombe, i to nasumce.

»ZELENA GROBNICA« I SUTJESKA

Formiranim ešelonima išli smo i danju i noću, glad je postajala sve jača a mi sve iscrpeniji. Nikada dotada situacija nam nije izgledala beznadežna. Ali, ovde na Pivi počelo je da se javlja izvesno uznemirenje zbog nekih pojava koje su govorile o težini situacije. Naime, ovde je bilo dato naređenje da se zakopa i uništi sve teško oružje, ambalaža i sve što se nije moglo da nosi, sem hrane ukoliko se još gde zadržala. Odluku o rasterećivanju saopštio nam je Vlado Šćekić. Poznao sam ga kao čoveka koji realno gleda na stvarnost, i zato ga upitah:

— Gusto je, Vlado?

— Gusto, bogami, ali bez straha napred, odgovori on, ohrabrujući one koji su malo popustili.

Počeli smo da se spuštamo niz kanjon Pive, kroz gustu zelenu šumu, stazicama kojima su prošle mnoge jedinice. Vodič nije bio potreban, put je bio označen sa strane — mrtvim i živim drugovima. Tu su ležali ranjenici i tifusari usled iscrpenosti zaostali od svojih jedinica. Mnogi od njih već su bili mrtvi, a drugi, još živi, pomažući se štakama, polako su milili. Posle napornog hodanja seli bi ili legli, i bez reči — ostali nepomični. Drugi, vitalniji, tragali su za hranom, ili konjem. Bilo je i zapomaganja, ali i stoicizma.

Još ranije mi smo bili čuli za veliki broj ranjenika i bolesnika zaostalih u ovoj šumi, ali prava slika mogla je da se stekne tek sada kada smo sve to svojim očima gledali. Bio je to strašan prizor. Mnogi su ležali na nosilima i tužno za nama gledali. S njima su ostale i bolničarke, samopregorne, mlade devojke, spremne i na najteže žrtve samo da bi pomogle svojim bolesnim ili ranjenim drugovima.

Mi smo išli sve dalje, spuštajući se sve niže tom »zelenom grobnicom«, kako neki drugovi nazvaše ovu šumu. Ali, prizor je stalno bio isti — bolesni i ranjeni drugovi svuda okolo

nas. Osećali smo dubok bol prema tim drugovima, ali umor, sopstvena nesigurnost i stalna napetost nisu nam dali mogućnosti da se suviše predamo osećajima na ovom mestu gde nismo mogli ništa da uradimo. Sada je najvažnija stvar bila — preći Pivu, prikupiti snage i svima omogućiti prelaz.

Blizu uzanog mosta bilo je mnogo ljudi, neki su već prešli na drugu stranu, a drugi još ne. Ali, nestrpljivi su bili svi. Prebacivala se i stoka i materijal. Išlo se sporo. Most je bio uzan i sagibao se pod teretom; prelazilo se pojedinično. Prebacivanje je trajalo dugo, slično kao nekad preko porušenog mosta na Neretvi u Četvrtoj ofanzivi.

Svako je želeo da što pre pređe Pivu, misleći da je s druge strane sigurnije. Naročito kada je pucnjava iza naših leđa postajala sve bliža. A nesigurnost iza leđa najviše uznemirava svakog ratnika.

Međutim, posle prelaska Pive, ubrzo je postalo jasno da je i pred nama snažan neprijatelj. Uz stazu, kojom smo se peli po prelasku Pive, opet smo nailazili na ranjenike i bolesnike kao i na leševe. Neki ranjenici bi ustajali i priključivali se našoj koloni, ali su drugi opet zaostajali. I konji su počeli da poklecaju i padaju — sve je više pešaka. Koristi se i poslednji delić snage samo da se ne zaostane. Ali, svi ne uspevaju. Uspom prema Vučevu je strm kao što je bilo i spuštanje ka Pivi. Svi se naprežu da izdrže makar još malo. Svakog časa Nemci mogu da izbiju na Pivsku Planinu i da nas sa suprotnog brda gađaju, a i avijacija se može pojaviti. Nailazimo i na neke borce koji su izgubili vezu sa svojom jedinicom. Pričaju nam o teškim borbama i razbijanju neprijateljskog obruča. To nas malo razvedrava.

Kad smo se ispeli na plato, sretah se sa dr Simom Janovićem. On je bio u Desetoj hercegovačkoj brigadi. Imao je fotografski aparat, pa je snimao. Razgovarali smo o doživljajima, marševanju i ranjenicima. On mi reče da je mnoge prizore snimio i da ćemo imati lepih i tužnih uspomena ukoliko ostanemo živi. Tako smo stigli do vrha kanjona. Nehotice, ponovo bacamo pogled na »zelenu grobnicu« koja je ostala s druge strane Pive, sa mnogim našim dragim drugovima — ranjenicima i bolesnicima.

Kada smo došli na Vučevo bio je 10 ili 11 jun. Išli smo skriveno, jer su nas gađali topovima direktno sa Maglića i Volujaka. Avioni su nas opet bombardovali. Ista slika koju smo već više puta doživljavali. Ali, sada još mnogo teža, jer su i topovi i bacači blizu. Sve više se sužava pojas kojim prolazimo. Tu smo se poslednji put sreli sa štabom brigade. Drug Ante Kronja-Čenčo dao nam je uputstvo da se što je moguće više rasteretimo. Govorio nam je kako će naša brigada probiti obruč

i izvesti ranjenike. Delovao je ubedljivo i sve nas je ohrabrio. Zadržali smo zavojni materijal, šine i nešto lekova. Nosili smo i ampule glikoze, jer se one mogu popiti ako ustreba. Kasnije, to je zaista i poslužilo u tu svrhu. Sanitetski materijal smo nosili, te smo konje oslobodili za nošenje ranjenika.

Brigada je imala zadatak da probije obruč koji su Nemci opet zatvorili posle prelaska Prve, Druge i Sedme divizije. Mi smo čekali dva dana, ali poziv za pokret nismo dobili. Tu smo bili zajedno sa pozadinskim delovima drugih jedinica i čekali.

Ponovo sam se sreo sa dr Jankovićem. Prišao sam mu da se malo posavetujem. On je bio tužan i skoro u plaču mi reče:

— Znaš, Marine, umrla mi je Branka.

To je bila njegova supruga. S njim je zajedno došla u partizane, negovala je bolesnike, i, kao i mnoge druge bolničarke, razbolela se i umrla od tifusa. Pokušao sam da ga malo utešim:

— Znam, Simo, da ti je teško, ali to očekuje mnoge od nas. Pitanje je ko će sve izneti glavu iz ovog pakla!¹

Više nismo išli samostalno kao bolnica Dalmatinske brigade, nego zajedno sa svim ostalim pozadinskim delovima. Došli smo do jedne uvale, pred samu Sutjesku. Granate su padale sa svih strana, iz neposredne blizine, sa svih okolnih brda. Prostor na kome smo se nalazili stalno se sužavao. Svaki čas bi poneko pao ranjen ili mrtav. Čekamo da nam jedinice koje su ispred nas pošalju vezu, pa da krenemo. Dugo je bilo to čekanje, ali vezu nismo dobili.

Pred noć 13 juna počeli smo da se spuštamo i tokom noći već smo prelazili Sutjesku. Bili smo i raspoloženi, šalili smo se. Ante Šutić je prednjačio u tome. I inače on je bio poznat kao čovek koji voli šalu, pa i u najtežim situacijama. Nikad se nije bojao opasnosti. Na vedro raspoloženje uticalo je osećanje da je prelaskom Sutjeske minula svaka opasnost. Znali smo da su se kod Sutjeske vodile teške borbe, ne samo po pričanju, već i po tome što smo svugde u toj okolini nailazili na poginule. Bilo je i uništenog oružja i opreme. Znali smo da je tu naša brigada razbila neprijatelja. Svi smo mislili — sad je put slobodan, sada ćemo se sastati sa našim jedinicama. Verovali smo i da smo se odlepili od neprijatelja koji nas je stalno u stopu pratio. Kod svih je vladalo izvesno osećanje kao da smo se definitivno izvukli iz obruča.

¹ Simo je izdržao sve teškoće ove ofanzive, ali je posle toga bio uhvaćen od četnika koji su ga ubili na Trusini i bacili u jamu.

Noć je bila tiha i topla, spremao se sunčan dan. Ne čuje se nikakva vatra ni sa koje strane. U tim danima to je bilo veoma neobično. Penjemo se uz padine Ozrena. Prešli smo, možda, svega koju stotinu metara — čelo malo više, dok je začelje tek prelazilo Sutjesku ili se spremalo da je pređe. Od uva do uva išao je šapat: — Tišina, ne pušiti!

S vremena na vreme bi se čuo pojedinačni rafal »Šarca« — što je već izazivalo izvesno uzbuđenje. On je govorio da Švabe nisu daleko. Znači — put nije bio tako slobodan kao što smo zamišljali. Raspoloženje je počelo da se menja, shvatili smo da se moramo pod vatrom probijati. Ali, i to nije bilo ništa novo. I dosada smo se često probijali. Uspećemo, svakako, kao i ranije, pogotovu što znamo da su i prve jedinice to isto uradile. Prožeti tim osećanjem, penjemo se sve više i više.

Rafali postaju sve češći, čuje se i poneka mina bacača mina, a zatim i grmljavina topova. Počela je već i zora, postaje sve vidnije a time i sve gušća vatra. Naše prethodnice su se sukobile sa neprijateljem, čuje se njihov glas. Mi smo se požurili da bismo što brže prošli vatreni pojas. U borbu ulaze i druge jedinice, front se širi, nailaze i delovi iz zaštitnice, jure sa usklikom: »Napred, proleterii« i ulaze u borbu. Mi se zauzstavljamo. Kolona se prikuplja na jednom mestu, čekajući momenat da prođe. Vatra se pojačava sve više i s jedne i druge strane, i na kraju prelazi u neprekidnu paljbu mitraljeza, pušaka, bacača i topova. Pravi uragan.

Razvila se strahovita borba koja je trajala nekoliko sati. Ranjenici, bolesnici i drugi, svi su bili u neposrednoj blizini poprišta, u grupama. Pojedinci su se kretali levo ili desno, nervozno. Bacačke mine i topovske granate padaju i eksplodiraju u prostoru gde se mi nalazimo. Često pogađaju celu grupu od nekoliko ljudi, a ponekad pojedince. Padaju mrtvi i ranjeni. Čuju se jauči. Dolaze nam ranjenici koji su ranjeni, pre nekoliko minuta: krv im curi, meso visi, kost prelomljena, traže pomoć. Upotrebljavamo preostali sanitetski materijal koji smo nosili u torbama. Pomažemo koliko možemo...

Gladni smo, ali napetost je takva da to i ne osećamo iako već danima jedemo malo ili ništa. Nervoja je sve veća. Hteli smo — napred, pa šta bude. Očekivanje ishoda jedne ovakve borbe počelo je već i da zamara. Napetost popušta, počinje da se javlja i apatija.

Sunce je već sušilo rosu, sve je toplije, divan letnji dan. Vatra je još uvek snažna, čas se više čuju mitraljezi a čas topovi i bacači, ponekad opet uzvici, pa se sve to na momente stopi u jedno. Pravi pakao.

Iznenada smo čuli: »Sava je poginuo«. Vest je najpre išla bojažljivo i nesigurno, niko nije hteo da veruje. Ali, ubrzo je postala izvesna i praćena komentarima koji nisu bili ohrabrujući. Bilo je i razumljivo: svakoj vojsci je potreban komandant, naročito u kritičnim situacijama. A naša situacija nije mogla biti kritičnija. Njegovim padom popustio je i moral jedinica. Ranjenici su se mešali sa borcima koji više nisu bili pod komandom, jer uglavnom više nije ni bilo komandanata za veći broj jedinica. Komandanti su jurišali u prvim redovima i ginuli.

Nemci su u početku bili na nižim delovima kose, ali pošto su ih naše jedinice isterale, povukli su se i zadržali na vrhovima gde su još ranije sagradili bunkere. Ispred sebe su imali čistinu preko koje se nije moglo proći, jer su »šarci« sa svih strana sipali vatru.

Mi smo se nalazili na jednoj kosi u zaklonu šume. Nemci su pucali na slepo, ali su znali da smo mi u toj šumi i po njoj su udarali. Imali smo sreće što su upotrebljavali eksplozivne metke koji su eksplodirali čim bi nešto dodirnuli. A ogroman broj metaka je udarao uspred nas u šipražje koje nas je štitilo. To smo uočili, pa smo ravnodušno slušali njihove eksplozije u našoj neposrednoj blizini. Mnogo veća opasnost je bila od minobacača i topova, a plašili smo se i mogućnosti da Nemci ne počnu da nastupaju niz kosu. Znali smo šta nas je čekalo ako im padnemo u ruke. To su znali i ranjenici, pa je zavladala izvesna panika, naročito kod nepokretnih. Tu i tamo među njima čuo se i poneki hitac koji je govorio o samoubistvu.

Pokretni ranjenici zajedno s nama zdravima tražili su izlaz iz ove situacije. Napred se nije moglo i jedino nam je ostajalo da se probijemo mimo vatrenih položaja. Tražeći tako prolaz naiđosmo na mrtvog Savu. Poznavao sam ga od ranije. I ovde se mogao lako prepoznati, iako je ležao ničice. Bio je ogroman, visok i snažan. Pored njega ležalo je još naših poginulih drugova, a ispred nekoliko mrtvih Nemaca. Došao je u neposredni dodir sa neprijateljem i tu pao. Da bih proverio da li je to zaista on, podigao sam mu rame i glavu. Ostali su sa strepnjom očekivali rezultat. Da, zaista, bio je on. Rafal neprijateljskog mitraljeza napravio mu je veliku ranu koja je išla ispod desnog oka, od nosa do slepoočnice. Verovatno je na mestu bio mrtav. Ne mogu nikako da zaboravim taj momenat, iako su mnogi drugi izbledeli ili potpuno zaboravljeni. Takođe, ne mogu da prežalim ni pismo koje je bilo kod njega — naređenje za diviziju. Koliko bi danas vredeo taj dokumenat. Ali, tada nisam mislio da ću izvući glavu, pa sam pismo uništio da ne bi palo neprijatelju u ruke.

Dolina je počela da se »čisti«. Sve manje je živih ljudi bilo na njoj. Odlazilo se u raznim pravcima, pojedinačno ili u manjim odnosno većim grupama. I mi smo se s našim ranjenicima dogovorili kako da nađemo pravac kojim bi se mimo Nemaca provukli i dospeli do naših jedinica za koje smo znali da su se probile. Razumljivo da je samo probijanje bilo lakše u manjim grupama, po dva ili tri čoveka, ali, s druge strane, čovek se oseća sigurnijim kad pored sebe ima više svojih drugova s kojima je duže vremena bio zajedno i za koje je znao da će mu pomoći ako bude u opasnosti. A opasnost je ovde vrebala. Trebalo je brzo rešavati, pošto je dan već bio prešao svoju polovinu, i Nemci će verovatno uskoro početi da se spuštaju niz kosu i mogu nas uništiti u ovoj uvali.

PROBIJANJE I PONOVO SUTJESKA

Posle kratkog razmatranja rešili smo da sa celokupnim osobljem i pokretnim ranjenicima i bolesnicima krenemo ulevo kroz gušću šumu i bespuće. Nadali smo se da ćemo na taj način naći neki prolaz koji nije pod vidikom neprijatelja. Kolona je krenula. Na čelu je išao Srećko Reić-Petica koji je u Petoj ofanzivi bio komandant bolničkog ešelona naše brigade, a za njim Mate Stančić koji je bio lakše ranjen i lečio se u brigadnoj bolnici; do ranjavanja je bio komandant 2 bataljona. Iza njih smo išli mi ostali. Kolona je bila dosta duga, jer su išli svi naši ranjenici, a priključili su nam se i neki drugi ranjenici, kao i nešto boraca iz drugih jedinica.

Izvesno vreme smo išli po teško prohodnom terenu, ranjenici su se jedva kretali, ali se ipak nekako išlo. Naravno, ispred nas je sve bilo nesigurno i nepoznato. Gde ćemo stići i na kakvu prepreku naići? Šta nas čeka na svakom novom koraku?

S nama je neko vreme išla i bolničarka Dušanka (prezime na joj se više ne sećam). Ali, kako je bila teško ranjena, počela je da posustaje.

»Napregni, Dušanka, sve snage i kreći dalje«, bodrio sam je, iako sam se i sâm teško kretao. Glad i umor ostavili su svoj pečat na organizam, čiju su snagu sada sačinjavali samo još velika živčana napetost i želja za spasavanjem. Ali, ona nije mogla dalje. Ostala je da se malo odmori, pa će opet krenuti, kako je govorila. Međutim, više je nisam vidio i ne znam šta je sa njom dalje bilo.

Pucnjava se skoro sasvim umirila. Nemci su se već spuštali niz kosu prema Sutjesci. Ali, nisu više nailazili na otpor. Ispred nas, takođe, nije bilo vatre, samo se desno i iza nas, gde smo mi ranije bili, čuo poneki pucanj ili kraći rafal: to su razbojnici ubijali naše nepokretne ranjenike i bolesnike.

Ali, po pucnjavi smo, takođe, mogli da zaključimo da je i poneki ranjenik pucao pre nego je Švaba uspeo da ga ubije.

Došli smo ispod jednog vrha koji je bio u visini nemačkih bunkera odakle su sipali onu uragansku vatru. Ovde je bilo sve pošumljeno i nije izgledalo da ima Nemaca. Ipak, za svaki slučaj, trebalo se pripremiti. Ostalo je do vrha još nekoliko metara ili nekoliko desetina metara — nije se moglo oceniti, jer je šuma sprečavala. Petica je upozorio na eventualni juriš. Spremaju se preostale bombe. Prvi je išao Petica, za njim Mate Stančić, a zatim mi ostali. Išli smo polako uz strme stene. Baca se i poslednja suvišna stvar sa sebe. Jedan borac tu ostavlja i mitraljez, i vadi samo revolver i bombu. Cilj nam je bio ne borba, već prolaz. Borbu je trebalo prihvatiti samo u slučaju krajnje nužde: pri uništenju neke patrola ili čišćenju bunkera i — napred.

Na malom platou, gde smo se ispeli, obasu nas gusta vatra »pikavaca.« (Tako smo zvali nemačke mašinke.) Nemci su nas napali s desne strane, s pravca gde su bili njihovi bunkeri. Koliko su bili daleko od nas — devedeset, pedeset ili trideset metara, a možda i manje — to se nije moglo da oceni. Išli su prema nama. Nastalo je trčanje bez reda. Peticu i Matu nisam više video, oni su uspeli da projure napred. Mi koji smo bili samo malo dalje, to nismo uspeli. Počelo je otstupanje, praćeno zviždanjem metaka koji su proletali oko naših glava, a u još većem broju eksplodirali oko nas, u neposrednoj blizini. Imali smo utisak kao da nam kod uva eksplodiraju. Opet nas je spasavalo to što su meci eksplodirali čim dođu u dodir sa bilo kakvim predmetom. A ovde, oko nas bilo je mnogo drveća i šipražja.

U jednom momentu, spotakao sam se o jednu granu i pao. Da li sam ranjen, pa još ne osećam bol zbog strahovite nervne napetosti? Ne, nisam ranjen, ali se osećam kao zarobljenik ili osuđenik koji je na stratištu. Da li je moguće izbeći smrt? Ne hladnokrvno već rezignirano mislio sam da više nema spasa. Jezivo je bilo gledati one švapsko-ustaške zveri kako se približavaju. Sva ta osećanja i preživljavanja odigrala su se u jednom vanredno kratkom vremenu, možda samo tokom koje sekunde, na granici života i smrti. I — brzo sam ustao i dao se u beg niz jednu strmu padinu. Tu sam naišao i na druge koji su se spuštali tom skoro okomitom strminom, visokom svakako preko deset metara. Nije to bilo spuštanje nego klizanje, a za neke i strmoglavljenje, praćeno nemačkim mecima koji su zviždali u nešto većoj visini, iznad naših glava. Ne znam koliko je drugova tu poginulo ili bilo ranjeno, samo sam video da su pri spuštanju, odnosno padanju, dva druga ostala na mestu mrtva.

Nekome je u toj gužvi ispala kapa, nekome torba, neko je ostao i bez cipela, ali se niko nije vraćao po svoje stvari. Glavno je bilo udaljiti se što više od domašaja vatre. Posle toga, sve se utišalo, prestala je i pucnjava. Zaustavivši se u jednoj uvali, polako smo se prikupljali i razilazili u razne pravce. Prethodno smo se razbili u manje grupe, jer smo se složili da je to jedini način da se probijemo.

Lutajući tako šumom nailazili smo na veliki broj naših boraca, ranjenika i ljudi iz zbega. Sreli smo i člana Vrhovnog štaba Ivana Milutinovića, zatim neke rukovodioce iz divizije: Radomira Babića i Đoku Ivanovića. Kako smo se obradovali kad smo ih videli. Nismo se više osećali usamljenim, a to je najteže osećanje u ratu.

Tu smo ostali do večeri, a onda smo krenuli i marševali celu noć. Ali, kakvo je bilo to marševanje — ni staze, ni puta, nego samo padina brda. Spotali smo se o granje i kamenje, posrtali, ali smo, ipak, išli. U toku noći naleteli smo na nemačku patrolu. Levo od nas iz daljine jasno se čulo: »Halt!«. Prirodno, mi se nismo zaustavili, već smo naprotiv požurili i krenuli udesno, uz brdo. Kad su videli da se ne zaustavljamo, počeli su da bacaju bombe i da pucaju iz mašinki. Mi nismo odgovali. Takvo je bilo naređenje. Tu je izvestan broj ljudi izostao i izgubio se u šumi, ali su se mnogi od njih kasnije provukli.

Išli smo tako oko brda samo padinama i ujutru se našli ispod jednog grebena. Polegali smo da se malo odmorimo. Nešto se i jelo. Neko je imao po koji komadić tvrdog hleba, neko presnog mesa, i to se jelo. Dobro je došlo kada bi se kod nekog našlo i malo soli. Sedeo sam, odnosno ležao, a pored mene — Obren Ivković, Špiro Orlandić i Ivan Romac. Tiho smo razgovarali, bolje rečeno šaputali. Rade Knežević je izviđao, ali se nije udaljavao, nego samo osmatrao okolinu. Tražio je pravac našeg daljeg kretanja. Iznad nas su bili Nemci. Čuli smo ih kad su se dozivali ili glasnije razgovarali. Toliko smo bili blizu. Kod nas je, istina, bila grobna tišina, samo se šaputalo, ali smo se ipak čudili kako nas nisu videli ili kako nisu upotreбили pse koje su imali na ovom sektoru. Prošle noći nas je susrela jedna njihova patrola i prema tome mogli su da pretpostave da smo tu negde u blizini. Pa, ipak, nisu nas našli. Ali, nije to bilo jedino što se u ovim događajima nije moglo objasniti. Verovatno su mislili da je u p'tanju bila neka mala grupa koja će im kasnije lako pasti u ruke ili zbog iscrpenosti stradati. Kako bilo, tek nama je to dobro došlo.

Preko celog dana slušali smo pojedinačne pucnjeve ili kraće rafale. Znali smo da je to bilo streljanje naših zaroblje-

nika. To je dopiralo sa sviju strana. Prema tome, opet smo se nalazili u uskom krugu. Da li ćemo uspjeti nekako da se provučemo? Nada nas, ipak, nije napuštala.

Uveče smo opet počeli da se spremamo za pokret, da pređemo još jednom preko Sutjeske, koja je ispod nas, u podnožju ovog brda tekla. Bile su formirane tri udarne desetine — dalmatinska, crnogorska i hercegovačka — koje će ići na čelu, a za njima ranjenici, pa zatim zbeg. Dogovorili smo se da borbu ne otpočinjemo, sem ako se naide na nemačku patrolu, nju je trebalo likvidirati. Ako bi neko od nas bio lakše ranjen, trebalo mu je pomoći da se izvuče, a ukoliko bi bio teže ranjen, tako da se ne može izvući, pružiti mu pomoć i onda ga negde sakriti da ne padne živ neprijatelju u ruke, i kasnije ga eventualno izvući.

Krenuli smo kad je već padala noć. U početku smo išli tiho, birajući mekše zemljište, da bi se što manje čuo naš hod. Ali, kad je pao mrak, išli smo bez biranja puta, i dalje u koloni. Počelo je padanje, a javio se i zamor, naročito u zadnjem delu kolone. Odronjeno kamenje padalo je duboko dole, sve je ječalo u tihoj noći. Tišine više nije bilo. Nemci su sada svakako čuli naš hod i verovatno se pripremali da nas dočekaju. Ali, dok smo silazili niko nas nije uznemiravao.

Stigli smo blizu Sutjeske. Ukoliko dođemo do nje, opet je treba gaziti kao i pre dve noći. Osećanje da joj se približavamo daje nam nove snage. Hrabrila nas je i činjenica da se nalazimo u pokretu: manja je mogućnost iznenađenja i lakše ćemo se snaći ako nas napadnu. Što smo bliže Sutjesci, to više nastojimo da bude tišina. Ali, bez uspeha. Ne pušimo da se bar trag našeg kretanja ne bi video. Pretvaramo se u oči i uši. Stigli smo na Sutjesku. Ali, kao što smo i očekivali, najednom se začu pucnjava. Videsmo odbleske, a iznad naših glava fijuču meci. Čekala nas je nemačka zaseda. Zametnula se kratka, ali krvava borba. Sve naše preostale »Brede« stupile su u dejstvo. Utišali smo nemačku vatru. Koliko je tu bilo Nemaca nije nam bilo poznato, ali — uspeli smo da još jednom pređemo Sutjesku. Samo i Sutjeska je odnela nekoliko naših drugova koji su za vreme prelaza bili teže ranjeni. Ranjen je bio i Ivan Romac, ali nije ostao, prešao je. Nije bio teško ranjen i mogao je da se kreće a za njega je to bilo dovoljno, pa da se probije i puca na neprijatelja. On je uvek bio optimista, stalno je govorio: »Naći ćemo neko mesto gde ćemo brzom paljbom uspjeti da se probijemo. Neko će i ostati, kao što se to dešava u svakoj borbi, ali se mora proći. To nam ne bi ni bilo prvi put«. On je spadao u onu veliku grupu boraca koji ni u najtežim trenucima nisu gubili veru u uspeh. Koliko je takvih ostalo na Sutjesci i Pivi, koliko na Volujaku i Zelengori, i mnogim dru-

gim mestima gde su posejali svoje kosti! Koliko slave njima pripada!

Prešli smo Sutjesku u nešto smanjenom broju. Opet smo mislili da smo izišli iz obruča — koliko već puta — ali obruča je na ovom području bilo mnogo. To više nisu bili obruči, već mreža u kojoj je svaki čvor predstavljao bunker ili mitraljez. Posednuti su bili svi prelazi, staze, brežuljci. Slobodne su bile samo padine brda. Ali, i taj prostor je bio na dometu neprijateljske vatre. Pomagala nas je noć. Pod njenim okriljem, išli smo od reke uz strmo brdo puzeći, a kad smo se našli na jednoj maloj zaravni, obasula nas je kiša metaka: svuda su Nemci bili u zasedi. Grupa se ovde raspršila.

LUTANJA U GRUPICAMA

Kad smo izbegli neposredni domet vatre, manje grupice su se počele sređivati, prelazilo se iz jedne u drugu grupu: svako je tražio drugove iz svog kraja. Kad je vatra bila već daleko i počela da jenjava, opet smo se razilazili na razne strane, uglavnom prema svom kraju. Malo teže je bilo nama koji smo bili iz daleka, jer nismo poznavali teren, a na svakom koraku je pretila opasnost od nemačkih bunkera ili zaseda. Težilo se da grupa bude što manja, a da u njoj bude što više borbenog elementa. I tako smo se, na kraju, ipak svi podelili u male grupe.

Našao sam se sa nekim drugovima iz svoje brigade, a najviše ih je bilo iz 2 bataljona koji je na Zelengori bio razbijen. Među njima su bili Nikola Radošević, Ivan Bjedov i Ivan Romac. Bilo ih je još, ali im se imena više ne sećam. Išli smo neko vreme po šumi, a zatim smo zastali na jednom mestu koje nam se učinilo nešto sigurnijim. Ne znam zašto smo tu osećali sigurnost. Valjda, instinktivno. Polegali smo i dežurali na smenu. Poneko je uspeo i da zaspi, ali samo za kratko vreme, jer smo još bili uzbuđeni, pa je to ometalo da se bezbrižno sklope oči.

Ostali smo tu još i sutradan 15 juna, odnosno kretali smo se u neposrednoj okolini i osmatrali, tražili mesto odakle bi se otvorio širi vidik i lakše orijentisalo, pošto iz šume to nije bilo moguće. Ostali smo još jednu noć. Više se nije čula paljba, svaka grupica koja je tuda u svom lutanju naišla, kao i pojedinci, govorili su da već jedan dan nisu videli Nemce. Zaključili smo da su Nemci ovde izvršili svoj zadatak i da su krenuli dalje, te je prema tome privremena opasnost prošla i možemo da krenemo. Ocena je bila tačna i mi smo nesmetano pošli dalje.

Na čelu je išao Nikola Radošević koji je ranije bio komandir čete. Prošao je kroz mnoge borbe i postao okoreli

ratnik. Ulivao je poverenje i sigurnost. Išli smo u maloj koloni. Raspoloženje je počelo da se vraća. Ali je i glad počela sve jače da dolazi do izražaja, ne samo u fizičkom nego i psihičkom smislu. Kod nekih se javljaju i halucinacije. Saznajemo da i drugi borci to isto osećaju.

Nailazimo na jednog druga. Iz daljine još vidimo da se klati i da nesigurno hoda. Mislili smo da je ranjenik ili bolesnik. Kad smo mu se približili, videli smo da je toliko podbuo da mu se jedva oči vide. Na naša pitanja: ko je i iz koje je jedinice, pokušao je da nešto odgovori, ali to su bile samo nerazumljive reči ili, tačnije, neartikulisani glasovi. Napravivši još nekoliko besciljnih pokreta, pao je, ali nas je i dalje gledao poluzatvorenim očima. Dugotrajna glad ga je savladala. Verovatno da ga je susret s nama uzbudio, pa je to i ubrzalo njegovu smrt. Bio je to još jedan od mnogih nepoznatih leševa na koje smo nailazili. Ovakvih prizora je bilo i ranije, ali nas nisu uzbudivali kao sada. Preterana napetost, uslovljena životnom opasnošću, ranije je eliminisala sva druga osećanja. Ali, sada smo se već malo »razmekšali« i odmah smo počeli da reagujemo sa više osećajnosti na događaje.

Kako je bila slatka srijemuša. Mnogo »ukusnija« nego neke druge trave koje smo, takođe, tih dana jeli.

Naišli smo na jednog konja, upravo ragu koja se tu vukla. Ko zna kome je ona ranije pripadala? Ali, za nas je i njeno meso dobro bilo. Pekli smo ga. Naročito je bila slatka jetra, ali i drugi delovi su bili itekako prijatni. Prava poslastica! Obuzelo nas je pravo izletničko raspoloženje. Šalili smo se na račun konja, a i nas samih. »Gozba« je tekla polako. Znali smo da posle dugog gladovanja mogu nastupiti teške posledice, pa i smrt ako se naglo i mnogo jede, pa smo se čuvali. Imali smo i vremena. Posle smo napunili torbe ili džepove mesom, i krenuli dalje.

Nekoliko dana smo se tu kretali i jeli travu, jer nismo bili poneli dovoljno mesa. Prosto, nismo ni mislili da se može opet ogladneti. Pokušali smo ponovo da nađemo tog jadnog konja, ali bez uspeha. Možda smo i prošli pored tog mesta, ali mesa nismo videli. Verovatno ga je dokrajčila neka druga grupa koja je tuda prošla.

Uskoro nas je opet obuzelo veselje: naišli smo na nekoliko ovaca koje su, verovatno, ostale od neke naše jedinice. Odmah smo pomislili da će se iluzije o ponovnoj i još lepšoj »gozbi« iznenada ostvariti. Ali, uzalud — svi naši pokušaji da makar jednu ovcu uhvatimo nisu uspeli. Kao da su bile potpuno podivljale i nikako im se nismo mogli da približimo. Bežale su kao da ih progone vuci.

Hladni Volujak, pun snega, iako je bila druga polovina juna. Tu smo naišli na leševe nemačkih vojnika. Nailazili smo i na telefonske kablove. U početku smo se ustručavali i da ih dodirnemo. Plašili smo se da se nije radilo o kakvim zamkama pomoću kojih bi se otkrilo naše prisustvo. Ali, uskoro smo videli da su to bili samo delovi dugi po nekoliko metara. Nailazili smo i na čekrke pomoću kojih su se privlačili topovi. Kud ih sve nisu bili vukli da bi nas gađali! Sad smo tek videli mesta odakle su nas gađali kad smo bili na Pivi i Sutjesci. Da bismo bolje videli okolinu peli smo se i na Maglič. I tu smo naišli na čekrke i žicu kojom su vukli topove. Znači i na vrhu samog Magliča bili su topovi!

Na Magliču smo se malo odmorili. Sunce je bilo na zenitu. Bilo je sveže, ali vedro i vidljivo. Pogled je daleko dopirao, preko talasastih planina koje su bile ispod nas. Tišina, posle toliko nemirnih dana. Upustili smo se i u sentimentalnija razmšljanja i razgovore: šta je s našima kod kuće, da li je i njih zahvatio ovaj krvavi talas. Znaju li šta se s nama dešavalo i da li veruju da smo živi? A onda bi razmišljanja prekidao razgovor.

Kuda sada? Svi smo se pitali. Mogli bi sići u sela ispod Volujaka. Tamo smo bili pre ofanzive i poznajemo mnogo ljudi iz tih sela. Ali kakva je situacija sada tamo? Ko je sada u tim selima? Nama bi bilo najmilije da možemo doći do neke naše jedinice. Ali, kako?

Išli smo ka gornjem toku Sutjeske. Opet smo bili pregladneli. Nailazili smo na grupice i pojedince. Niko nije znao da kaže ništa sigurno, ali svi su se kretali u pravcu Izgora. Tamo smo išli i mi. Bili smo neobično srećni kada smo sreli Ivana Milutinovića, Radovana Vukanovića i druge rukovodioce, kao i mnoge drugove s kojima smo se kretali posle Zelengore. Nailazili su i drugi za koje smo mislili da su poginuli. Tu sam se sreo i sa mojim meštaninom Ivanom Sobinom koji je, takođe, lutao šumama oko Sutjeske. On je kasnije poginuo u borbi kod Gacka. Došlo je i mnogo drugova koje niko nije očekivao. A oni su tako isto mislili i za nas. Kakva sreća pri takvim susretima! Uz to bilo nas je dosta, pa smo mislili da će se formirati neka jedinica, a onda bi probijanje mnogo lakše bilo.

Prespavali smo u Izgorima i lepo se odmorili. Kuvali smo koprivu, a imali smo i nešto brašna. Čekamo šta će se dalje raditi. Posle toliko vremena bili smo se čak i raskomotili za spavanje. Ali, ujutru nas probudi i rastera pucnjava. I bez cipela se trčalo. To su nas napali četnici, ali izgleda da je to bila samo jedna grupica koja se u toku noći privukla, pripucala i pobešla. Opet smo se prikupili i podelili u grupe radi probijanja u raznim pravcima.

Išli smo u pravcu Hercegovine da bi izbili na more, pa bismo se tamo nek m kanalom prebacili u Dalmaciju. Ali, ubrzo smo od toga odustali, jer su nas seljaci obavestili da su četnici počeli da hvataju pojedine partizane koji su se probijali sa Zelengore. Mi smo b'li rešili da se bez borbe nikome ne pustimo. Išli smo u koloni. Nikola je opet bio na čelu.

Nije nam bio cilj da zametnemo borbu, nego da je izbegnemo i zato smo krenuli severnije, tokom Neretve. Putem smo videli u daljini manje grupe četnika, ali nas nisu napadali, jer nas je bilo dosta. Oni su hvatali pojedince.

Jednom smo sreli jednog četnika i počeli razgovor. Od njega smo saznali da su ih Nemci razoružali u Južnoj Hercegovini i Crnoj Gori, jer navodno u njih nisu imali poverenja. Mi smo pokušali da ga nagovorimo da ide s nama pošto su Nemci naši zajednički neprijatelji, ali nismo uspjeli. On je hteo da što pre dođe kući. Išao je u pravcu Foče. Bilo nam je drago kad smo čuli da su Nemci tako postupili i sa četnicima. Mislili smo da će i oni sada uvideti stvarnost. Ali, to se nije ostvarilo.

Prilično umorni i iscrpeni kretali smo se polako. Klonili smo se sela, jer nismo poznavali situaciju u njima. Ali kad je glad opet postala jača, rešili smo da svratimo u prvo selo i da tražimo malo hrane, pa šta bilo. Postaje nam u pogledu hrane sve teže. Jedino bez čega nikada nismo bili to je duvan. Istina, ne uvek pravi duvan, nego i suvo lišće i kora od drveta. Često smo pušili jednu cigaretu i po nas nekoliko. Zavijali smo u letke kojima su nas Nemci pozivali na predaju. Koliko puta su nam dobro došli leci koje su bacali Nemci s pozivom da im se predamo. U njima je pisalo kako će se lepo postupati sa partizanima, kako će nas nahraniti itd. Međutim, sve što smo imali od tih letaka b'o je papir za pravljenje cigareta. Zato smo uvek bili veseli kada bismo videli bacanje letaka.

Glad nas je već bila ovladala i svratili smo u jedno selo oko Neretve. Ljudi su bili dobri, videli su kako smo bili ispaćeni i dali nam hleba i kajmaka. Tu smo i spavali, naravno, dežurajući celo vreme. Krenuli smo dalje i u nekom selu od jednog druga smo saznali da se oko Oblja nalazi Hercegovačka brigada. Kakvo je bilo osećanje kad smo saznali da se pred nama nalazi jedna naša velika jedinica. To je valjda bio najradosniji dan posle početka ofanzive.

Da bi to proverili, napisali smo pismo Čedi Kaporu koga smo i ranije poznavali. Taj isti drug nam je doneo njegov odgovor i sad nam je bilo lako. Za kratko vreme našli smo se u sastavu Desete hercegovačke brigade. Drugovi su nas lepo prihvatili.

Dr Marin BRITVIĆ

SA EŠELONOM TEŠKIH RANJENIKA PETE CRNOGORSKE

redinom maja, kada je u Nikšićkom Polju otpočela koncentracija jačih njemačkih snaga, Pete crnogorska brigada se nalazila uglavnom u regionu sela Ivanja, sjeveroistočno od Nikšića.

U toku noći 23/24 maja dva bataljona Pete brigade (2-gi i još jedan) napali su njemačke položaje kod sela V. i M. Orah, sjeverno od Gornjeg Polja. U toj ogorčenoj viščasovnoj borbi poginulo je 14 naših boraca, većinom onih koji su uoči Pete ofanzive —

prije našeg povratka iz Bosne — živjeli u ilegalnosti. Ranjenih je bilo više. I ja sam bio teže ranjen te su me sutradan prenijeli u bolnicu u selu Miloševići. Odatle se, 28 maja, ešelon ranjenika prebacio preko rijeke Komarnice i sela Duži za selo Bezube, gdje je ostao četiri dana. Za to vrijeme vođene su borbe sa njemačkim snagama oko G. i D. Brezne. Posmatrali smo oblake dima kako se dižu sa zgarišta popaljenih sela.

U Bezubi nas je otkrila i bombardovala neprijateljska avijacija, od čijih je zapaljivih bombi izgorjelo nekoliko kuća i koliba u kojima su bili ranjenici i tifusari. Tom prilikom su u jednoj zapaljenoj kolibi izgorjela tri teška tifusara — nijesu bili sposobni da se izvuku iz plamena. Kada su drugovi pokušali da im priteknu u pomoć, bilo je kasno — požar je već bio zahvatio čitavu kolibu.

Negdje oko 3 juna (datuma se tačno ne sjećam), bolnica je iz Bezube krenula prema donjem toku Pive. U Crkvicama (između Tare i Pive — blizu sastava) zadržali smo se nepuna dva dana. I tu smo doživjeli bombardovanje. A 6 juna izjutra bolnica je krenula prema Vučevu. Onako gladni, umorni i iscrpeni jedva smo savladivali strm nagib. Teške ranjenike su nosili

zarobljeni italijanski vojnici, kojih je bilo skoro čitav bataljon. Neki ranjenici jahali su na konjima, a lakši su pješačili, padali od umora i s mukom se dizali. Poslije nekoliko sati napornog marša izišli smo na greben odakle se vidjela vijugava Piva. Da bismo je prešli, trebalo je prvo spustiti se u njen kanjon, a to je bilo teže od uspona. Konji su se spoticali i padali, kamenje se obrušavalo, a naročito je teško bilo snijeti nosila sa teškim ranjenicima. Jedinice koje su pratile bolnicu morale su ostaviti sve teže naoružanje — topove i bacače — jer bi ga teško snijele u kanjon Pive. To putovanje od Crkvičkog polja do korita Pive trajalo je skoro čitav dan.

Na obalu Pive stigli smo oko tri sata popopodne. Dijelovi bolnice su u to vrijeme već prelazili rijeku. Bio je to neobičan most — tri dugačka jelova stabla, prebačena na brzinu preko nadošle Pive koja je tu bila široka oko 20 metara. Preko tih stabala bile su položene daske, a preko ovih prostrti džakovi. Stabla su se stalno njihala i povijala, tako da se teško prelazilo u stojećem stavu. Mnogi su išli na rukama i nogama, a neki nijesu uspjeli da se prebace, već su padali u rijeku.

Nadošla voda odnijela je dosta sitne stoke, dok je krupna — govēda i konji — bila prethodno povezana, pa su je borci i bolničko osoblje sa druge obale izvlačili iz brzih valova nabujale rijeke.

Tek predveče, puzeći po gredama, prešao sam Pivu. Bio sam jedan od posljednjih koji su je tog dana prešli. U neposrednoj blizini, na daljini oko 5 kilometara, već su vođene ogorčene borbe sa njemačkim jedinicama.

Sjutradan, 7 juna, izišli smo na Vučevo. Dan kasnije otkrila nas je neprijateljska avijacija i čitavog dana bombardovala u uzastopnim naletima. Bio je prvi pakao. Ranjenici su se razmili po šumi, na dosta širokoj prostoriji, ali u blizini nije bilo solidnijih zaklona. Skoro svaka bomba je pogađala č'lj. Bila je to prava kasapnica: na sve strane krv, raskomadani ljudski lješevi, razrivena zemlja. Niko od nas koji smo se toga dana našli na Vučevu nije imao nikakve nade da će ostati živ. Svako je mislio: »Ako me pogodi — pogodi«. Bio sam očevidac i ovakvih prizora: parče eksplodirane bombe otkida čovjeku glavu, a trup mu se još neko vrijeme koprca.

U toku 9 i 10 juna prebacivali smo se ka Sutjesci. Iznad njene desne obale ostali smo skoro dva dana. Tu smo 12 juna doživjeli teško artiljerisko bombardovanje — tukli su nas sa Maglića, od Borovna i sa lijeve obale Sutjeske. Jedinice Treće divizije su se mnogo žrtvovala za nas ranjenike.

Poslije podne 12 juna bolnica je silazila u kanjon Sutjeske, ali bez jednog dijela teških ranjenika i tifusara. Sutjesku smo prelazili u toku noći. Ona je na tom mjestu bila dosta

plitka ali brza — zanosila je i rušila ljude. Borci su se pridržavali jedan za drugog, a teži ranjenici su prelazili na konjima, kojih je bilo malo. Ja sam je prešao negdje oko 22 časa. Tu sam posljednji put vidio Savu Kovačevića. On se jedno vrijeme brinuo o prelazu preko rijeke, a onda je to povjerio komesaru Pete crnogorske brigade Dragiši Ivanoviću, naredivši mu da se pobrine da svi pređu. Meni su sa druge obale poslali konja, jer od iscrpenosti nijesam mogao pregaziti. Bila je dirljiva Savina briga o svakom borcu i ranjeniku.

Negdje poslije ponoći 12/13 juna završeno je uglavnom prelaženje Sutjeske. Dalje prema Tjentištu kretali smo se u borbenom rasporedu. Svi ranjenici koji su se mogli kretati, među njima i ja, bili su u streljačkom stroju. Bila je tišina, ali smo znali da su Nijemci tu u blizini, na položajima. Na mnogim mjestima nailazili smo na mrtve i teške ranjene partizane iz prethodnih borbi.

U blizini Tjentišta rano izjutra 13 juna Nijemci nas dočekaše bliskom mitraljeskom vatrom. Trebalo je osvajati bunker po bunker. U prvim borbenim redovima nalazio se štab divizije. Sava je naredio opšti juriš. Kroz paklenu plotunsku vatru čula se njegova posljednja komanda: »Naprijed, proleter! — juriš«. Bio je lijevo od mene, na nekih stotinu metara. Uskoro se pronio glas da je poginuo Sava. U tom opštem jurišu imali smo mnogo mrtvih i ranjenih, a obruč njemačkih jedinica nije mogao biti probijen.

Razbili smo se u manje grupe i krenuli u raznim pravcima, većinom prema Bosni i Crnoj Gori. Trebalo je probijati se između njemačkih bunkera i zasjeda.

U jednoj grupi bilo nas je 25; ja sam bio ranjen. Krenuli smo južnim padinama Zelengore prema Gacku. Idući preko kamenjara i kroz skoro neprohodne šume, stigli smo u rane popodneve sate ispod jedne visoke stijene, čijim su grebenom često prolazile grupe Nijemaca. Iskoristili smo mali zastoj i prebacili se preko nje. Tom prilikom je Vel'zar Perunović prekinuo telefonsku liniju koju su Nijemci bili tu postavili. Ubrzo smo, u blizini jednog usječenog presušenog potoka, naišli na novu grupu Nijemaca. Okrenuli smo ponovo ka Sutjesci i ko zna po koji put upadali u neprijateljsku vatru. Blagodareći gustoj šumi nekako smo ostajali nepovrijeđeni.

Bio sam nešto izostao od ostalih — skotrljala mi se puška pa sam silazio u potok da je podignem. Kada sam se popeo na greben primijetio sam našu grupu gdje prelazi Sutjesku.

Odjednom je njemačka zasjeda s druge strane rijeke otvorila vatru i formalno pokosila sedmoricu. Ostali su se pro-

bili jurišem. Onu sedmoricu Nijemci su dotukli pištoljem u čelo.

Pristigla je uskoro i ona grupa koja nas je ranije primijetila i pratila, te sam se našao u klopci. Prolazili su na nekoliko metara od mene i pravo je čudo kako me u šipragu nijesu opazili. Kad se smračilo, izabrao sam bolje sklonište u kojem sam ostao cio sutrašnji dan. Glad me mučila mnogo više nego bolovi od zagađenih rana.

Noću 15/16 juna pregazio sam ponovo Sutjesku i tek uzoru 16 juna bio sam pri vrhu njene druge obale. Puzao sam uz brdo, potpuno iznemogao od rana, gladi i umora. Sklonio sam se u jednu malu pećinu. U njoj sam našao tri puža golaća i pojeo ih. Nijesam bio u stanju da nastavim putovanje. Tu me je trećeg dana sasvim slučajno pronašla jedna partizanska trojka (dva brata Raičevića i jedan drug iz Bjelopavlića). Imali su nešto ukvarenog konjskog mesa, koje me je okrijepilo, pa sam uz njihovu pomoć krenuo dalje. Tek nakon nekoliko dana stigao sam na teren Kočanske opštine, gdje sam ostao skoro čitavo ljeto u ilegalnosti.

Labud MARKOVIĆ

HIRURŠKA EKIPA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

nogobrojni su uzroci koji otežavaju, komplikuju i kompromituju hirurški rad u ratu. U prvom redu to je nedostatak pogodnih prostorija i osnovnih uslova za ovaj rad kao što su nepovoljne higijenske prilike, oskudica u vodi, nedovoljno osvetljenje operacionog polja, slaba zaštita od hladnoće i vremenskih nepogoda i dr. Opšta nestabilnost, izvanredno psihičko stanje, iznenadni pokreti, neudoban i dug

transport, često su uzrok tragičnog završetka čak i onih ranjenika kojima ne bi pretila nikakva opasnost da su samo nekoliko dana, a katkad i nekoliko sati duže ostavljeni u potpunom miru. S druge strane, za hirurški rad je neophodno spokojstvo, stalozhenost i stabilnost hirurga, kako psihička tako i fizička, što je sve u ratu, a naročito partizanskom, nemoguće ostvariti zbog nestabilnosti fronta, stalne opasnosti od bombardovanja (vazdušnog, artiljeriskog i minobacačkog) i iznenadnog prodora neprijatelja. Istina je da su toj opasnosti obično u jačoj meri izloženi borci na položajima, nego li ranjenici u brigadnom previjalištu i hirurškoj ekipi, ali su oni psihološki u daleko povoljnijoj situaciji jer imaju mogućnost da uzmu zaklon, da obodre jedan drugog, da ih ponese borbena oduševljenje. Osim toga učestvujući aktivno u borbi stalno su obavješteni o trenutnoj situaciji, pa je i njihovo psihičko stanje daleko povoljnije. Imao sam često prilike da posmatram u ovakvim okolnostima u Hirurškoj ekipi uzbuđenje i uzrujanost ranjenika inače neobično hrabrih boraca.

Nikada ranije u našem Narodnooslobodilačkom ratu nije se istovremeno skoncentrisalo toliko nepovoljnih faktora za

rad Hirurške ekipe, kao što je to bilo u toku Pete ofanzive. Osnovni uzrok svih naših teškoća i nedaća bila je krajnja nestabilnost našeg položaja, izvanredna agresivnost neprijatelja i stalni, danonoćni, brzi i iscrpljujući marševi. Dešavalo se da je Hirurška ekipa za jedan dan nekoliko puta bila prisiljena da menja mesto, praćena neprekidnim bombardovanjem i mitraljiranjem od strane neprijatelja. Ako se tome doda krajnji zamor, nespavanje i gladovanje i još mnoge druge nedaće, dobiće se približna slika našeg teškog stanja. To je razlog što nam je svima Peta ofanziva ostala u kud i kamo težoj uspomeni, nego li isto tako žestoka, naporna i teška Četvrta, iako se ova odigravala u kasno proleće, dok je Četvrta bila u toku najljuće zime, i mada je po vremenu trajanja Peta ofanziva bila upola kraća.

ODMOR U SANDŽAKU I PRIPREME ZA PRODOR U SRBIJU

Posle sloma Četvrte ofanzive imali smo osećanje velike pobede nad neprijateljem. Tome je svakako doprineo njen srećan ishod po nas i naši uspesi u njenoj poslednjoj fazi prilikom forsiranja reke Drine kod Ustikoline, kada je Prva proleterska divizija prešla splavovima na desnu obalu nabujale reke, i u toku teških borbi razbila četnike i Italijane i zaplenila svu neprijateljsku komoru. Hirurška ekipa je prešla reku u rano jutro 11 aprila 1943 godine za vreme odlučnog boja na Kapku i bila očevidac paničnog bekstva Italijana, koji se nisu zaustavljali sve do Pljevalja (50 km odatle). U gonjenju Italijana Hirurška ekipa je išla sa Trećom krajiškom brigadom. Italijani su bežali u takvoj panici, da smo usput do Čajniča svuda nailazili na pobacane alpinske štapove, ruksake, pelerine, alpinske šešire sa perom, pa čak i puške, opasače i fišeklije.

Sutradan uzoru ušli smo (Hirurška ekipa) u Čajniče. Smeštili smo se u bivšoj školi, napuštenoj italijanskoj bolnici. Tu smo, pored znatnih količina dragocenog sanitetskog materijala odličnog kvaliteta (paketa sterilne gaze, zavojnog materijala, šina, gipsa, lekova, instrumenata i dr.), našli pun magacin hrane (brašna, makarona, pirinča, ulja, masti, marmelade i raznih konzervi). U bolničkom magacinu bio sam očevidac kada je jedan partizan nožem otvorio limene konzerve sa kondenzovanim zašećerenim mlekom i, uveren da se radi o masnoj beloj boji, uz psovku bacio poslednju konzervu koju je otvorio. Nisam mu rekao o čemu se radi da bih ovu dragocenu hranu sačuvao za ranjenike i bolesnike. Posle podmirenja naših potreba, desetak sanduka kondenzovanog mleka, ostalu hranu i sanitetski materijal uputili smo u Centralnu bolnicu.

Poslednji događaji i preokret situacije u našu korist doprinesi su da smo brzo zaboravili na sve tegobe koje su ostale iza nas. Oporavljali smo se i pripremali za nove borbe. Uz najveće veselje proslavili smo Prvi maj. Narod Sandžaka dočekaao nas je kao osloboodioce.

Negde oko 10 maja 1943 godine smestili smo se u selo Potrk u blizini Šahovića. Hirurška ekipa, kao i obično, bila je u neposrednoj blizini Štaba divizije. Svakodnevno sam, ujutru i uveče, odlazio u Štab po novosti i naređenja. Od druga Fiće sam saznao da ćemo uskoro, kad likvidiramo četnike u Vasojevićima, poći u ofanzivu u pravcu Srbije. Nestrpljivo smo očekivali naređenje za pokret. Trebalo je da prvo oslobodimo Bijelo Polje u čijoj smo se blizini nalazili. Čak sam po vezi poslao u Bijelo Polje da mi se razvije i kopira jedan film koji sam snimao u Četvrtoj ofanzivi. Bio sam uveren da ću za koji dan lično uzeti fotografije. O koncentraciji neprijatelja i pripremaama nove ofanzive nismo imali ni pojma.

IZNENAĐENJE

Posle odmora od oko mesec dana doneli su nam 13 maja 1943 godine u 21 čas prvog ranjenika. To je bio Grujić Gligo iz Prateće čete 6 bataljona Prve proleterske brigade. Imao je prostrel kroz trbuh. Ranjen je kod Brodareva prethodnog dana. Više od 24 sata proveo je na nosilima dok je stigao u Hiruršku ekipu. Bio je u krajnje teškom stanju. Sa izrazitim šokom, bez pulsa, sa tipičnim znacima difuznog peritonitisa. Operacija nije dolazila u obzir. Injekcije fiziološkog rastvora i lekovi za podizanje opšteg stanja organizma, srca i krvotoka nisu bili efikasni. Umro je 8 časova posle prijema u Hiruršku ekipu.

Gligo je ranjen u sukobu sa Nemcima. Ali ovaj sukob niko nije dovodio u vezu sa novom neprijateljskom ofanzivom, jer smo mi uvek tražili neprijatelja da mu nanesimo udarce. Interesantno bi bilo podrobnije razjasniti pojedinosti ovog okršaja od preživelih boraca 6 bataljona Prve proleterske brigade. Možda bi se ipak ustanovilo da nismo bili dovoljno oprezni u izvlačenju zaključaka o neprijateljskim pokretima, jer nam je obaveštajna služba na tom terenu bila vrlo slaba, pa se ovi podaci i nisu mogli pravilno koristiti.

Jutro 14 maja osvanulo je vedro i toplo. Toga dana vršili smo poslednje pripreme za pokret. Sređivali smo i pregledali materijal, sterilizovali gazu, uređivali instrumente. Ukratko, svestrano smo proveravali da li smo u svakom pogledu spremni za zadatke koji nam pretstoje. Poslednjih dana, kao i uvek ranije kad smo bili na odmoru, vodili smo razgovore o Srbiji, o Beogradu. Maštali smo o susretu sa svojim rođacima i prija-

teljima o kojima već dve godine nismo ništa znali. Kad sam rasporedio posao, požurio sam da stignem u Štab pre jutarnjih radio-izveštaja. Kao i obično slušali smo Slobodnu Jugoslaviju, Moskvu i London. Sve ove stanice donosile su povoljne vesti sa frontova. Pre polaska iz Štaba, drug Fića mi je rekao da nam dolazi popuna od oko 1 000 boraca iz Crne Gore. Vedar i nasmejan, na rastanku mi je kazao da ćemo možda još u toku ovog leta opet biti u valjevskom kraju.

Vraćajući se u Hiruršku ekipu, čuo sam u daljini severno od nas, mitraljeske rafale i eksplozije. Znači da se borba koja je jutros uzoru tamo počela još vodi. Ipak mi je izgledalo da je sada nešto bliža nego ranije.

Pred podne pucnjava se sasvim približila. Pohitao sam pravo u Štab da saznam šta se to dešava. Posumnjao sam da se neka neprijateljska formacija probila između naših jedinica i zašla duboko u oslobođenu teritoriju. To nam se, uostalom, i ranije dešavalo. Nisam ni pretpostavljao da bi tako brzo mogla opet da počne nova ofanziva.

U Štabu nisam dobio neke naročite informacije o tome šta se dešava. Očigledno nisu imali podataka o tome, pa mi zato nisu ni mogli odgovoriti na pitanje. Rafali su se sve jasnije čuli. Bilo mi je jasno da je situacija ozbiljna. Hitno sam se uputio u svoju jedinicu, rešen da sâm odlučujem prema trenutnoj situaciji.

Poučeni ranijim iskustvom moji ljudi su sve spremili za pokret. Zatekao sam ih na ručku. Svi su čekali i očekivali šta ću im reći. Nisam znao kako da počnem razgovor, šta da im kažem. Seo sam na svoje mesto i čutke jeo. Odjednom su počeli da fijuću meci oko naše kuće i da udaraju u nju i krcšnje drveća oko nje. Sad nam je bilo sasvim jasno da se treba hitno povući. Već spremne toware izbacili smo kroz prozor u zaklon kuće, gde su konji bili privezani još pre moga povratka. Za tren oka bili smo spremni za pokret. Trebalo je još pretrčati čistinu, zaći u zaklon kose i što pre stici do Štaba divizije.

Jedan za drugim, uz potrebno rastojanje, srećno smo prešli opasnu zonu. Štab divizije bio je južno od nas na jedno kilometar otstojanja. Na pola puta do Štaba sreli smo kurira na konju, koji nam je u galopu nosio naređenje za hitno povlačenje. Kad smo stigli do kuće u kojoj je bio Štab zatekli smo je praznu. Čak ju je i domaćica sa svojim ukućanima napustila. Usput smo sretali narod koji je terao ispred sebe stoku i vodio konje natovarene stvarima uzetim na brzinu.

Posle kratkog vremena u obližnjoj šumi priključili smo se Štabu. Drugovi iz Štaba su nas čekali. Koča i Fića srdačno su nas dočekali, očigledno zadovoljni što smo se srećno izvukli. Kao i uvek u sličnoj situaciji svi smo se dugo uglas smejali

pričajući pojedinosti ovog događaja koje su nam u tom momentu izgledale jako komične.

Odmah smo produžili dalje na severozapad u pravcu sela Šljemena. Usput nas je uhvatio pljusak, te smo do kože pokisli. To nam nimalo nije smetalo da odmah, čim smo stigli prionemo na posao i uredimo kuću koju smo odabrali. Naš princip bio je da nikad ne uđemo u kuću pre nego što je potpuno uredimo i pripreмимо za prijem ranjenika. Čak i onda kad nismo očekivali ranjenike od toga nismo otstupali. Iz prostorija u koje smo nameravali da se smestimo uvek smo iznosili sve stvari, tako da su ostali goli zidovi i pod. Onda smo oribali i dezinfikovali pod, a u drvenim kućama i zidove (u zidanim kućama nekad smo krečili zidove). Najzad smo improvizovali operacioni sto i spremili ležaje za ranjenike i nas. To je bio iscrpljujući posao, jer je obično usledio posle usiljenog marša. Zato treba ovde naročito istaći zalaganje i požrtvovanost drugarica iz Hirurške ekipe koje su najveći deo ovog posla same obavljale.

U selu Šljemena zadržali smo se dan i po. Sa severa i istoka stalno se čula borba, ali kako su se naši borili u povlačenju nismo imali mnogo žrtava. Tek ujutro 16 maja u 7 časova dobili smo prva dva ranjenika: Tankosić Stevu i Karanović Stanka. Obojica su bili iz iste jedinice (3 četa 1 bataljona Treće krajiške brigade), a ranjeni su kod Bijelog Polja od eksplozije bacačke bombe uoči toga dana u 14 časova.

Pod pritiskom neprijatelja premestili smo se na zapad 16 maja popodne i otseli u selu Barice. Još nismo bili svesni ozbiljnosti situacije. Smatrali smo da su naši česti pokreti sračunati na to da neprijatelja odvučemo što dublje od komunikacija u planinu da bi ga tamo uništili. Nismo ni pomišljali da smo okruženi, da je već počela nova ofanziva.

U 23 časa donet je na konju Miljan Ante iz 1 čete 2 bataljona Prve proleterske brigade, ranjen kod Šahovića u 15 časova istoga dana. Imao je mnogobrojne eksplozivne rane po celom telu.

Sutradan 17 maja doneta su 4 ranjenika.

U 9 časova izvršili smo amputaciju leve ruke Milovanu Morači iz 1 čete 4 bataljona Treće krajiške brigade, kome je eksplozija raznela levu šaku prethodnog dana u 11 časova u borbi kod Mojkovca. (Milovan sada živi kao kolonista u selu Elemiru u Banatu.)

U 12 časova donet je Preleđić Bojo iz Prateće čete 2 bataljona Prve proleterske brigade, ranjen 16 maja u 15 časova kod sela Potrk. Imao je rane od eksplozije na desnoj potkolenici sa prelomom obe kosti. Posle obrade rana stavljena mu je gipsana imobilizacija.

U 16 časova doneta su još dva ranjenika: Frajd Marko iz Prateće čete 2 bataljona Prve proleterske brigade, ranjen 24 časova ranije kod sela Potrk (imao je veliku eksplozivnu ranu leve mišice sa prelomom kosti), i Mandić Krešo iz 1 čete 2 bataljona Prve proleterske brigade, ranjen kod Šahovića 16 maja u 10 časova, sa dve eksplozivne rane na desnoj plečki i izrazitim znacima teškog zapaljenja.

Pošto smo ih hirurški zbrinuli sve smo ih uputili u Divizisku bolnicu.

Noću 17/18 maja dobili smo naređenje da se prebacimo u selo Varine, oko 20 kilometara na severozapad. Izgledalo nam je da smo se mnogo udaljili od borbene linije, jer se borba čula sasvim iz daljine. To nam je bilo malo čudnovato.

U 11 časova 19 maja donet je ranjenik Radošević Savo iz 2 čete 4 bataljona Treće krajiške brigade. Ranjen je 18 maja u 11 časova kod Mojkovca. Imao je veliku ranu od eksplozije na desnom butu.

Karakteristično je da u početku neprijateljskih dejstava u Petoj ofanzivi na sektoru Prve proleterske divizije nije bilo mnogo ranjenika i da su svi ranjenici koji su prošli kroz Hiruršku ekipu ranjeni parčićima od eksplodiranih zrna i bombi, što je sasvim razumljivo, jer su naše jedinice vodile manevarsku odbranu i nisu dozvoljavale neprijatelju da im nametne frontalnu borbu. Tek kasnije, kad nas je neprijatelj svojim koncentričnim napadima prisilio da prihvatimo frontalnu borbu, imali smo daleko više žrtava, a ranjenici su pretežno ranjavani lakim vatrenim oružjem.

NAGLI POKRET KA SELU ČELEBIĆU

Sa jedinicama Prve proleterske divizije ponovo krećemo ka severozapadu pravcem s. Kosanica — s. Glibači — s. Količevka — s. Konjsko Polje — s. Selište — s. Rijeka — s. Čelebić. Pošli smo oko podne 22 maja. Put je bio vrlo naporan. Išli smo usiljenim maršem planinskim stazama. Hranili smo se vrlo slabo, uglavnom kuvanim mesom, bez soli. Hleba nije bilo. Nije bilo čak ni skroba.

Uzoru 25 maja stigli smo u selo Čelebić i odmah produžili za s. Borje. Za dva dana usiljenog marša prešli smo rastojanje od oko 70 km po teškom planinskom putu. Sa severozapada i zapada čula se uraganska vatra. Nisu se raspoznavali rafali automatskog oružja od eksplozije, nego se to pomešalo u jedno strašno kлокotanje. Samo se ponekad izdvajala eksplozija neke veće avionske bombe. Od zore do mraka toga dana stalno nas je nadletala, bombardovala i mitraljirala neprijateljska avi-

jacija. Ona je bila tako agresivna da se obrušavalo po nekoliko aviona jedan za drugim na svakog koga su uočili. Bilo nam je jasno da je opet počela neprijateljska ofanziva.

Odabrali smo najpogodniju kuću za smeštaj i rad i, pošto smo izvršili sve pripreme, prilegli u obližnjoj šumici očekujući dolazak prvih ranjenika. Sem dežurnog, svi su odmah zaspali, bez obzira na neprekidno bombardovanje i mitraljiranje avijacije. Uveče borba se stišala.

Sve do duboko u noć nije nam prispeo ni jedan ranjenik, jer je pokret nosilaca i pratilaca ranjenika u toku dana bio potpuno paralisan avijacijom.

Oko 23 časa probudili su nas pratioci ranjenika. Mada smo vrlo kratko spavali san nas je odmorio i osvežio. Te noći radili smo neprekidno do zore.

Ranjenici su nam dolazili iz borbi na Crnom Vrh i Zlatnom Boru. Pričali su nam o ogorčenim borbama sa Nemcima iz neposredne blizine u kojima su im naše snage nanosile velike gubitke, ali su i same podnele ogromne žrtve. Od sedam ranjenika, koje smo te noći obradili, šestorica su ranjeni lakim vatrenim oružjem, što je sasvim razumljivo, pošto je vođena borba prsa u prsa.

Pred zoru, kad smo završili posao, stiže naređenje da zajedno sa ranjenicima najhitnije krenemo u pravcu sela Suho Polje i da se smestimo u šumi zapadno od sela. U istoj šumi, već pre našeg dolaska tamo, bilo je postavljeno brigadno previjalište Prve proleterske brigade i bataljonsko previjalište jednog bataljona. Verovatno zabunom nama je određeno mesto ispred oba ova previjališta. To smo ustanovili tek pošto smo otpočeli rad. Ovo nije samo nas ometalo u radu, nego je unosilo pometnju i među nosioce ranjenika i među same ranjenike, jer su ovi, da bi došli do Hirurške ekipe, morali ponovo da budu nošeni u pravcu prednjeg kraja.

U određenom rejonu šume smestili smo se pod krošnjom jednog velikog bora koji nam je služio kao zaklon od avijacije. Od sanduka za sanitetski materijal improvizovali smo operacioni sto. Iznad njega smo razapeli šatorsko krilo da bismo zaštitili operaciono polje od insekata, trunja, borovih iglica i kiše koja je toga dana povremeno padala.

Borba se sve više razgarala. Rafali automatskih oružja i eksplozije čuli su se sasvim blizu. Avijacija nas je neprekidno uznemiravala.

Pre nego što smo počeli sa radom stigao je kurir sa naređenjem da sve ranjenike, čim ih obradimo, odmah evakuišemo preko Tare u Centralnu bolnicu. Na desnoj obali Tare mogli su se zadržati samo laki ranjenici, sposobni za pokret i borbu.

To jutro smo saznali da smo u okruženju i da neprijatelji koncentrično navaljuju na našu slobodnu teritoriju. Krajnji im je cilj bio potpuno uništenje naših jedinica i Vrhovnog štaba. Na našem sektoru bore se Nemci dobro obučeni i opremljeni za planinske borbe. Potpomognuti avijacijom, artiljerijom i minobacačima, oni ogorčeno napadaju ubacujući u borbu sveže jedinice da bi se što pre domogli prelaza preko Tare kod Šćepan-Polja u Uzlupa. Naši uporno brane svaku stopu ovog besplodnog i krševitog terena.

Moral naših jedinica, kao i uvek dosad, je na zavidnoj visini. Veliko borbeno iskustvo i uverenje da za proletere nema bezizlazne situacije doprinose tome. Poverenje u borbene planove, koje je izradio naš komandant Koča, nikad dosad nije bilo pokolebano. Ljubav i bezgranična odanost Komunističkoj partiji, Vrhovnom štabu i našem drugu Titu ulivaju novu snagu izgladnelim i do krajnosti iscrpenim borcima. Vera u proboj obruča i konačnu pobedu dominirala je svima borcima. Njihova suva i opaljena lica izražavala su ozbiljnost, odlučnost i smelost do preziranja smrti.

Danas, kad razmišljamo o fenomenu nadljudske izdržljivosti fizičkih i psihičkih napora hiljade učesnika Pete ofanzive (i ostalih ofanziva i borbi u našem NOR), dolazimo do zaključka da su one produkt visokog borbenog morala i jake volje, koji su bili u stanju da mobilišu i do krajnosti iskoriste čak i one poslednje, najskrivenije rezerve energije ljudskog organizma koje se u normalnim prilikama ne mogu nikako koristiti.

Prvi ranjenici stigli su nešto pre 6 časova. Taj dan nikada neću zaboravati. Kasnije je bilo daleko težih situacija i užasnijih prizora, ali su mi strahote koje sam doživio u početku ofanzive ostale u dubljem sećanju. To je prirodno, jer su prvi utisci uvek upečatljiviji od naknadnih.

U toku dana obradili smo 9 ranjenika. Petorica ih je ranjeno metkom, a četvorica parčadima od eksplozije. Jedan je bio iz Majevičke, jedan iz Šeste istočnobosanske, a ostali iz Prve proleterske brigade. Većina ih je ranjena u borbama uoči toga dana, ali zbog aktivnosti avijacije nisu mogli biti evakuisani pre nego što je pala noć.

Živo se sećam dvojice ranjenika.

Vujadin Zogović, borac 2 čete 1 bataljona Prve proleterske brigade donesen je u vrlo teškom stanju. Bio je ranjen pre 14 časova. Imao je ogromnu eksplozivnu ranu na trbuhu. Trbušni zid sa prednje strane u prečniku od preko 10 cm bio je potpuno raznet. Kroz ranu na trbuhu ispala mu je gužva tankog creva

u dužini od oko jednog metra, na mnogo mesta provaljena i slepljena za razderanu, krvava košulja i odelo. Bio je u šoku, sa hladnim udovinia, bez pulsa, sa suvim ustima i jezikom. Pre dolaska u hiruršku ekipu nije mu ukazana nikakva pomoć. Uostalom pomoći mu nije ni bilo. Zgrozila me je njegova beznadežna situacija i zadivila njegova savršena mirnoća. Nije jećao, niti je tražio pomoć. Pribrano je odgovarao na pitanja, premda su ga mučili teški bolovi i verovatno mu i samom bilo jasno da mu nema spasa. I ranije sam mnogo puta video kako naši borci junački podnose bolove, ali me je ovaj prizor ipak jako tronuo. Nemoćan pred drugom koji umire, osetio sam neizmernu tugu i gorčinu što medicina ima tako ograničene mogućnosti. Jer, ni na najuređenijoj klinici njega ne bi mogli spasti. Tešio sam ga da će sve dobro biti, da će ozdraviti, da mora imati strpljenja i izdržati. Kad su ga bolničari odnosili naši se pogledi nisu razdvojili sve dok njegova nosila nisu zašla za žbunje. Imao je tako blag i smiren pogled, pogled koji se teško zaboravlja.

Živan Maričić, komandant Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade, imao je eksplozivne rane na obe potkolennice, razmrskanu petu i tri prsta leve noge. Bez anestezije amputirao sam mu razmrskane prste. Stegao je zube od užasnih bolova, ali nije jauknuo. Posle obrade rana upućen je u Centralnu bolnicu. Kad sam mu rekao da odmah mora biti evakuisan tražio je da ostane sa nama u Hirurškoj ekipi. Mada je vrlo dobro znao da su nam položaji neodrživi i da ćemo se i sami za najkraće vreme povući na Pivsku visoravan nije pristao na evakuaciju. Tek posle dugog ubeđivanja otišao je preko volje, kao da je predosećao sudbinu teških ranjenika Centralne bolnice. Kao i toliki drugi teški ranjenici poginuo je negde u toku ofanzive.

U suton, kad smo obradili i evakuisali sve ranjenike, ponova smo se vratili u selo Borje i posle kratkog odmora opet radili cele noći. Pred zoru 27 maja primili smo naređenje da se hitno evakuišemo za selo Uništa. Bili smo svi na izmaku snaga, željni odmora i sna, a morali smo ići dalje.

HITNO PREBACIVANJE NA VUČEVO

U selu Uništa zadržali smo se samo jedan dan. Ni tu se nismo odmorili. Posle podne 28 maja dobili smo naređenje da odmah krenemo u selo Jeriniće na Pivskoj Planini. Taru smo prešli kod Uzlupa preko visećeg mosta. Zanoćili smo u selu Rudine.

Čim smo 29 maja pre podne stigli u selo Jeriniće odmah smo se dali na posao. Bilo je mnogo ranjenika kojima je bila

Alenka Gerlović: KOLONA

potrebna pomoć. Radili smo nekoliko sati. Predveče je opet stiglo naređenje za pokret. Morali smo što pre stići na Vučevo. Kanjon Pive trebalo je preći preko visećeg mosta kod sela Kruševa. Kad smo uzoru došli do prilaza mostu rekli su nam da je nemoguć prelaz preko njega, jer je oštećen artiljerijom, nego da se tu malo uzvodno moramo spustiti u dno kanjona, preći reku gumenim čamcem i popeti se na Vučevo. Vratili smo se malo i priključili jedinicama koje su se kozjim stazama spuštale ka reci. Silazak je bio klizav i težak. Na dnu kanjona bila je gužva. Ljudi i tovari prevoženi su preko reke čamcem, a konji su prelazili plivajući. Svuda po mokrom kamenju sedeli su i ležali premoreni i iscrpeni borci, dremali ili spavali, očekujući na red. Nad kanjonom je bila magla, te nas avijacija nije uznemiravala. Uspon je bio još teži nego silazanje. Zbog toga su se često izvrtali tovari, pa je to izazivalo zastoj kolone. Poneki se konj okliznuo, izgubio ravnotežu i survao u provaliju. I jedan naš je pao sa tovarom, ali se zadržao podesetak metara niže na jednom platou sa drvećem. Drugovi Radivoje Jelić i Milan Morača uz velike napore spasli su i dragoceni tovar sanitetskog materijala i konja. Prvo su rastovarili konja i podigli ga, a zatim izneli na leđima korpe sa sanitetskim materijalom. Kad se konj dobro odmorio izveli su ga na stazu, ponovo ga natovarili i produžili za nama. Stigli su nas tek sutradan. Ništa od materijala nije propalo, jer je bio dobro upakovan u pletenim korpama od pruća, koje su se, već ranije u sličnim prilikama, pokazale kao neobično elastične i otporne na udarce. U njih smo zbog toga pakovali flaše sa tečnostima, ampule i drugi važan sanitetski materijal.

Na Vučevo smo se popeli tek u sumrak. Upoznali smo ga prošle godine za vreme Treće ofanzive. Znali smo da ne možemo naći krov nad glavom i, mada je kiša padala, legli smo pod jednu veliku bukvu. Spavali smo celu noć. Prvi put posle dugo vremena. Ništa nam nije smetalo ni blatnjavo ležište, ni krupne kapi kiše koje su cele noći po nama padale, ni jeziva hladnoća. San je bio jači od svega i umrtvio je sve osećaje i osećanja.

Ujutru smo ustanovili da nam nema bisaga sa instrumentima. Instrumente smo držali u bisagama da bi ih lakše izneli u slučaju ako bi bili prisiljeni da žrtvujemo ostali materijal, jer se sve lakše moglo naći nego li kompletni instrumenti za hirurške intervencije. Za bisage je bio odgovoran komandir voda Hirurške ekipe Božo Vukoje. On se nije mogao setiti da li ih je sinoć doneo. Mislio je da jeste. Ni ostali se nisu setili, jer smo svi bili jako premoreni. Bio sam očajan. Kako ću raditi bez instrumenata? Šta mi vredi što imam sve ostalo kad nemam čime da radim? Zadržali smo se tu nekoliko sati pitajući svakoga koji je izlazio iz kanjona da nije negde video bisage.

Kad smo izgubili svaku nadu i spremali se za pokret, prišao mi je stari Miladin Petković iz Kragujevačkog bataljona i smećeši me upitao: »Doktore, da nisi nešto važno izgubio?« Zagrlio sam ga i poljubio presrećan da su instrumenti nađeni. A on je mirno dodao: »Znao sam da je to tvoj alat i da bez njega ne možeš, pa sam ga poneo. Usnut sam video puno bačenih stvari, ali nisam verovao da bi ti ovo bacio«. Srećni što smo našli izgubljene instrumente produžili smo u pravcu kuda se kretala kolona. Toga dana nismo daleko stigli. Poslali smo kurira da uhvati vezu sa Štabom divizije ili ma koje jedinice, a mi smo se smestili u šumi odmah pored staze kuda se kretala kolona. Od kurira koji su tuda prolazili saznali smo da su naše jedinice nešto pre Nemaca stigle na Vučevo i da su se iz susreta sukobile sa njihovim alpiskim jedinicama, koje su isto tako izišle na Vučevo iz suprotnog pravca. Tek posle jednodnevne žestoke i krvave borbe našima je uspelo da im nanesu teške gubitke i odbace niz strme padine Vučeva u Čurevo i Tjentište. Bežeći, Nemci su ostavili za sobom dosta municije, koja nam je već nedostajala, i nešto hrane. Pričalo se čak da su naši tom prilikom zaplenili i nekoliko tovara limunova.

Sad nam je tek bilo jasno u kakvoj se teškoj situaciji nalazimo. Dotada smo ipak smatrali da je Piva neosvojiva, da se Nemci neće usuditi da za nama krenu tako daleko od komunikacija u puste i neprohodne planine u kojima se teško nalazi čak i voda za piće. To oni nikad dotada nisu činili.

Tek sutradan stigao je naš kurir sa naređenjem da idemo u katun Duži. Tamo smo stigli 2 juna uveče. Smestili smo se u jednoj kućici i radili celu noć, do jutra. U toku noći smo hirurški obradili šest teških ranjenika. Samo jedan od njih ranjen je od eksplozije. Ostali su imali rane od metka, i to: dvojica prostrel kroz koleno; jedan prostrel kroz potkolenicu; jedan prostrel kroz but i jedan prostrel kroz mišicu — svi sa prelomima odgovarajućih kostiju (kolena, potkolenice, butnjače i nadlaktice). Svi ranjenici sa prelomom kosti dobili su gipsani zavoj radi imobilizacije. Jedan ranjenik bio je iz Druge proleterske, ranjen 29 maja na pravcu Tjentišta, ostali su bili iz Šeste istočnobosanske brigade; svi su ranjeni 29 maja na pravcu Čureva, osim jednog koji je ranjen još 22 maja na pravcu Foče.

Ujutro 3 juna stiže kurir sa naređenjem da se odmah premestimo u katun Rupe. U ovom katunu sve su zgrade bile srušene. Našli smo samo jednu trošnu pojatu od dasaka sa vema oštećenim krovom. Ali, pošto drugog izbora nije bilo, bili smo srećni i sa njom.

Ranjenike smo dobili tek sutradan, 4 juna. Toga dana vreme je bilo vrlo hladno. Ceo dan ravnomerno je padala prava

jesenja kiša. To je bio jedini dan u Petoj ofanzivi da nas avijacija nije uznemiravala. Pošto je u pojati bilo jako hladno, a nikako je nismo mogli zagrijati, morali smo učiniti sve što smo mogli da bi zaštitili ranjenike od zime, a operaciono polje od kiše i trunja koje je promaja mogla da obori sa krova. Zato smo iznad operacionog polja, na stranama i na ulazu pojate zategli šatorska krila, da bismo zaštitili operacioni prostor, sprečili promaju, omogućili osvetljenje operacionog polja karbitnom lampom i ublažili hladnoću. Do noći smo u ovim uslovima obradili sedam teških ranjenika, a sledećeg dana još jednog. Pored obrade rana, vađenja stranih tela i gipsanih imobilizacija izvršili smo i dve operacije u narkozi.

Savi Markoviću iz 3 čete 1 bataljona Šeste istočnobosanske brigade, ranjenom 29 maja na Čurevu u levo oko izvadili smo ozleđeno oko da bismo mu spasli zdravo.

Mati Jeloviću iz 3 čete 1 bataljona Druge proleterske brigade, koji je ranjen 30 maja na Sutjesci u desnu nogu izvršili smo amputaciju ranjene noge zbog gasne gangrene.

Nije mi poznata sudbina ranjenika obrađenih u ovoj pojati na Vučevu. Jedino znam za Miodraga Nešića, tada komandira 1 čete, 3 bataljona Prve proleterske brigade, da je živ i da je oficir JNA. Imao je prostrel kroz lakat sa prelomom kosti i povredom zgloba. Sada nema nikakvih posledica, a pokreti u lakatnom zglobu su potpuno očuvani.

Hirurška ekipa je mogla biti daleko korisnija na Vučevu da je bila raspoređena na pravcu jedinica koje su imale najviše gubitaka, ili bar da su sve jedinice u njenoj blizini bile obavешtene o mestu gde se ona nalazi. Ali kad se zna da nam je veza u to vreme bila izrazito slaba, jer se obavljala isključivo kuririma, koji su obično išli pešice, i da se vojna situacija veoma brzo menjala, da je bila nestabilna i vrlo kritična, onda je jasno da se drukčije nije moglo postupiti.

JEDNA VAŽNA ODLUKA

Ujutru 5 juna stigao je kurir sa naređenjem Štaba divizije za pokret u pravcu Sutjeske. U naređenju je naglašeno da pre pokreta uništimo, ili zakopamo, sav materijal sem onoga koji možemo na sebi poneti, pošto se sa komorom nećemo moći dalje probijati.

Dugo smo razmišljali o izvršenju ovoga naređenja. Odvojili smo i uništili sve što nam je izgledalo suvišno, sve što smo iz iskustva znali da se kasnije lakše može naći. Pri tome nismo bili baš škrti. To je iznosilo pet tovara. Ostalo je još šest sa najneophodnijim sanitetskim materijalom (instrumentima,

Ime i prezime	Mesto rođenja	Vrsta	Dijagnoza	Uvod	Klasifikacija	Datum	Vrijeme	Zapisi
201	[illegible]	F-V-1 192	[illegible]	[illegible]	26-V-43 [illegible]	20	[illegible]	[illegible]
202	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	21	[illegible]	[illegible]
203	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	21	[illegible]	[illegible]
204	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	21	[illegible]	[illegible]

Primeri iz malog operacionog protokola hirurške ekipe I proleterske divizije

Redni broj	Ime, prezime doba života, zanimanje i prethodna bolesti	Diagnoza (i event. ostale bolesti)	Dan prijema u bolnicu	Dan izvršene operacije	Vrsta anestezije	Operiran
14	Sahron Urban Vrh. Cca. 18 god. Kosovsko-meh. vojvoda	Bolest koja se pojavila u oblasti kojoj se operira. Bolesnik je zdrav. Posle operacije.	11. VII. 1940 12. 1940 1940 1940	12. VII. 1940 13. 1940 1940 1940	Wassberg	Dr. G. G. G.
15	Agic, Elvir Tuzla Vrh. Cca. 18 god. Kosovsko-meh. vojvoda	Bolest koja se pojavila u oblasti kojoj se operira. Bolesnik je zdrav. Posle operacije.	11. VII. 1940 12. 1940 1940 1940	12. VII. 1940 13. 1940 1940 1940	Wassberg	Dr. G. G. G.
16	Agic, Elvir Tuzla Vrh. Cca. 18 god. Kosovsko-meh. vojvoda	Bolest koja se pojavila u oblasti kojoj se operira. Bolesnik je zdrav. Posle operacije.	11. VII. 1940 12. 1940 1940 1940	12. VII. 1940 13. 1940 1940 1940	Wassberg	Dr. G. G. G.

Primeri iz velikog operacionog protokola hirurške ekipe I proletarske divizije

gazom, zavojnim materijalom, gipsom, šinama, narkotičnim sredstvima, neophodnim lekovima, alatom i materijalom za pravljenje raznih improvizacija). Samo za gips, šine i alat nismo bili svi jednodušni. Neki su smatrali da i ovo treba uništiti, jer bi se rasteretili još tri tovara. Mi, koji smo bili protivni uništenju ovoga, nismo imali mnogo muke da ubedimo suprotnu stranu da bez gipsa i drugog materijala za imobilizaciju naša pomoć ne može biti efikasna. Jer, kod preloma kosti, sa dobrom imobilizacijom osposobljavamo ranjenika za dalji pokret, a to istovremeno predstavlja i jedino moguće lečenje preloma.

Osnovni razlog za donošenje ovako krupne odluke, koja se kosila sa naređenjem, bio je taj što mi kao Hirurška ekipa ne možemo ukazivati efikasnu pomoć ranjenicima bez neophodnog materijala i instrumenata. Pitali smo se, hoćemo li ispuniti svoj borbeni zadatak u toku ofanzive, a naročito kasnije, kad krenemo u napad za stvaranje nove slobodne teritorije, ako nemoćno posmatramo patnje i umiranje naših drugova, bez dovoljno sredstava da im pomognemo? Bili smo uvereni da neprijatelju neće koristiti ovi za nas tako dragoceni tovari, ako bi ih slučajno zaplenio.

Činjenica da se divizija ne može probiti sa komorom i da se zbog toga uništavaju i zakopavaju sva teška borbena oružja, municija, kuhinje i sva rezerva koju borci ne mogu na sebi poneti, kao i postojeće naređenje Štaba divizije šefu Hirurške ekipe — nedvosmisleno su nas obavezivali da izvršimo naređenje. Pa ipak ga, na svoju odgovornost, nismo izvršili. I nismo se za to pokajali.

Do Miljevine niko od starešina Štaba divizije nije primetio našu komoru, jer smo se obično kretali noću. Tek uoči prelaska mosta na reci Bistrici, kod Rataj-Kule, iz mraka sam čuo glas političkog komesara divizije druga Fiće: »Šta je to? Čija je ovo komora?« Prišao sam mu. Sa njim je bio komandant divizije drug Koča. Rekao sam im da je to moja komora i izneo im razloge zbog kojih nisam uništio sav sanitetski materijal. Posle kratkog objašnjavanja oni su odobrili moju odluku, ali su mi rekli da sam uzalud dosad mučio ljude, jer će nam noćas sigurno propasti sav materijal. Poznavajući moje ljude koji su dotada već mnogo puta spasli naše dragocene toware bio sam uveren da ćemo i ovoga puta uspeti.

Već sutradan i narednih dana obilno smo koristili spaseni sanitetski materijal. Kasnije, prilikom oslobođenja Han-Pijeska, Vlasenice i Zvornika, kao i u borbama na drugim mestima, sanitetski materijal iznesen iz Pete ofanzive spasao je mnoge živote i ublažio patnje mnogih naših ranjenika.

Bili smo potpuno opkoljeni i stešnjeni na jednom jako malom prostoru. Nekad smo se provlačili između kota zaposednutih neprijateljima, koje u vazdušnoj liniji nisu bile više od 1 km udaljene jedna od druge. Spasavao nas je jedino naš visoki moral i neustrašiva borbenost svih naših jedinica, koje su neprekidno, danju i noću, bez odmora i smene jurišale na neprijatelje, razbijajući uvek nanovo zatvoreni obruč oko nas, sve dok se najzad nismo izvukli iz pakla Pete ofanzive. Krševit, neprohodan, šumovit i dubokim kanjonima ispresecan teren, otežavao je brze manevre neprijatelja i time nam objektivno išao na ruku.

Ušli smo u kolonu pod Magličem u rano popodne. Na sve strane uokolo praštale su eksplozije i rafali. Čak i na okomitim stenama Maglića. Kolona se polako kretala ka Sutjesci. Usput smo prošli pored Hirurške ekipe Druge proleterske divizije. Tada sam poslednji put video dr Olgu Dediđer, šefa ove ekipe. Kratko smo razgovarali. Bila je, kao i uvek, nasmejana. Nisam ni pomislio da mi je to poslednji susret sa ovim primernim leka-rem, odličnim hirurgom i drugom, i da će uskoro baš ona pod-leći teškim ranama.

Idući dalje saznao sam za pogibiju bivšeg španskog borca Miljenka Cvetkovića, komandanta bataljona Majevičke bri-gade. Žalio sam za Miljenkom i razmišljao o tome koliki će broj starih boraca dočekati kraj rata.

Tih dana stalno smo bili u pokretu, u koloni, danju i noću, bez odmora, jer smo na zastancima obično ukazivali pomoć ranjenicima. Tako je to trajalo sve do prelaska ceste Rogatica — Sokolac.

Hranili smo se neredovno i vrlo slabo. Retko kad dobili smo parče kuvane ili na žaru pečene konjetine (bez soli), jer je zabranjeno bilo paliti vatre, danju da nas avijacija ne otkrije, noću da nas neprijatelji ne uoče. Obično smo jeli neku kiselu travu, neku vrstu divljeg belog luka zvanu srijemuš i sok koji luči bukva kad joj se oljušti kora. Ovaj sok dobijali smo stru-ganjem nožem po oguljenoj bukvi od dole na gore.

Naša ishrana bila je ispod svih dozvoljenih medicinskih normi. Fenomen izdržljivosti boraca uprkos očigledno defektne ishrane može se objasniti jedino uticajem volje na mobilizaciju i korišćenje onih skrivenih rezervi energije koje se u normal-nim prilikama ne mogu nikako koristiti.

Uočio sam još jedan medicinski fenomen koji se na sličan način može objasniti. Spavanje cele kolone od nekoliko sto-

tina ljudi za vreme pokreta, a da se pri tome ne prekine veza. Spavanje se nastavljalo i kad kolona iz bilo kojih razloga stane.

Kao što je poznato za spavanje je karakteristično da su sva opažanja isključena. Međutim mi smo kroz dugi period vremen spavali takoreći otvorenih očiju i ušiju i uz to još koračali po neravnom i besputnom terenu.

Nikad neću zaboraviti pogibiju grupe od desetak artiljeraca Prve proleterske divizije na Zelengori 10 juna. Posle teške borbe, koja je od ranog jutra skoro do podne vođena, probili smo se i dobro izmakli od neprijatelja. Pred zalazak sunca, tek što sam postavio gips Kecmanu Kosti iz 3 čete 3 bataljona Treće krajiške brigade, kad se iznenada u niskom letu pojavi jedan mali avion izviđajući teren. Na velikoj ledini, suncem obasjanoj, ležali su umorni borci. Malo dalje, na jednoj uzvišici polegali su po travi artiljerci. Jasno je bilo da će uskoro doći Štuke da nas bombarduju i mitraljiraju. Naredio sam svojim da se udalje odatle i da se sklone u Vrapče. Viknuo sam svima da to isto učine. Većina me je poslušala. Samo su artiljerci ostali ležati na mestu gde su se zatekli. Jedan mi je drug doviknuo da ne širim paniku, jer je već kasno da bi mogli doći avioni. Udaljio sam se i taman izabrao mesto za zaklon kad nastade pakleno bombardovanje i mitraljiranje, koje je trajalo desetak minuta. Kad je prestalo bombardovanje pohitali smo da vidimo ima li ranjenih. Užasnuli smo se kad smo videli ogroman krater na mestu gde su malo pre ležali artiljerci, a okolo po travi i popaljenom drveću krvavi delovi njihovih tela i odeće.

Kasno popodne pred prelazak ceste kod Miljevine ležali smo u šumi pokraj staze kuda je promicala kolona očekujući prikupljanje svih jedinica i naređenje za pokret. Na konju su mi doveli jednog ranjenika koji se jedva držao u sedlu. Prišao sam mu da ga skinemo sa konja i da mu ukažemo pomoć. Kad sam mu pogledao lice poznao sam svoga druga Antu Mioča, bivšeg španskog borca. Rekao mi je da je ranjen pre dva dana u trbuh. Previo sam ga. Stvarno je imao prostrel kroz trbuh, ali kako je, kao i svi, danima gladovao, imao je lakšu formu peritonitisa koju je preboleo. Poginuo je na Sremskom frontu pred kraj rata kao politički komesar brigade.

NEKA NAŠA ZAPAZANJA I ISKUSTVA

Šesnaest godina nas rastavlja od Pete ofanzive. To je veoma dug period da bi se čovek setio svih strahota, patnji, napora i muka koje je u njoj video i doživeo. Jer, u prirodi ljudi je da vremenom zaboravljaju čak i najsnažnije emocije, bilo da su prijatne ili neprijatne.

U toku proteklih godina zaboravljeno je mnogo strašnih zločina okupatora i domaćih izdajnika, mnogo herojskih podviga pojedinaca i grupa, mnogo plemenitih ljudskih gestova pomoći drugu, mnogo uzvišenih primera samopregora i požrtvovanja.

Izgleda mi da se lakše zaboravljaju neprijatni doživljaji i uspomene, a da se duže zadržavaju u pamćenju priyatne. To je tako logično i tako ljudski. Da nije toga ljudi bi brzo postali pesimisti i ne bi, posle velikih tragedija koje dožive, ni u čemu našli životne radosti.

Za vreme Pete ofanzive nisam vodio lični dnevnik, te mi je nemoguće da se setim mnogih važnih pojedinosti. Ali sam zato vodio Operacioni protokol, radi medicinske dokumentacije, i on mi je pomogao da se setim najvažnijih događaja iz tog perioda. Prilikom proslave Petnaestogodišnjice bitke na Sutjesci sastali smo se svi bivši članovi Hirurške ekipe i na bazi zapisa iz ovog protokola zajednički rekonstruisali mnoge važne događaje.

Svi smo se u jednome složili da nam je ranije iskustvo, naročito u raznim improvizacijama, mnogo koristilo da se snađemo i maksimalno pomažemo ranjenicima u krajnje teškim i komplikovanim uslovima za hirurški rad u toku cele ove ofanzive. Nije nas obeshrabrila niti zbunila nikakva oskudica. Dovijali smo se i činili sve da snalažljivošću i improvizacijama zamenimo ono što nam je nedostajalo. Ali pritom, čak i u najnepovoljnijim uslovima nikada nismo otstupali od osnovnih principa hirurgije i asepse. Njih smo se najstrože pridržavali, jer oni ne trpe nikakva polovična rešenja. To, možda, izgleda čudnovato i neverovatno, naročito ako se posmatra očima laika. Zato se i dešava da pojedinci, opisujući naš rad u uslovima Narodnooslobodilačkog rata, a naročito Pete ofanzive, ne govore da se on obavljao u teškim, najtežim uslovima, nego da smo ga vršili na primitivan način i primitivnim sredstvima. A to nije tačno. Jer, kao što se naša mlada vojska u to vreme uspešno služila savremenim naoružanjem otetim od neprijatelja, tako smo se i mi lekari služili hirurškim instrumentima i lekovima stečenim na isti način. Koristeći, uz to, obilno i improvizacije. To je bila osnova naših uspeha. Jer čuda ne postoje, pa ni mi ne bismo bili u stanju da ništa učinimo bez potrebnih instrumenata i lekova.

Spomenuću samo neka naša korisna iskustva.

Za imobilizaciju preloma mišićne kosti (nadraktice) pravili smo odličnu šinu od dasaka i pleha prikovanu ekserima (što smo sve našli na terenu) tzv. »avion«, koji smo zavojima pričvrstili uz trup ranjenika i odmah ga osposobili da se kreće bez bolova. Time smo štedeli gips i ujedno olakšavali ranje-

niku teret, jer je ova šina za oko 10 kg lakša od sličnog gipsanog zavoja. Da se gipsani zavoj prilikom transporta ranjenika ne bi lomio, za vreme stavljanja gipsa umetali smo među pojedine ture zavoja u raznim pravcima tanku žicu i time ustvari »armirali« gipsani zavoj (slično armiranom betonu). Na taj način imali smo tri korisna efekta: gipsani zavoj postao je daleko elastičniji, jači i otporniji na udarce (praktički nesalomljiv); postigli smo veliku uštedu gipsa i, najzad, dobili daleko lakši gipsani zavoj (nekad čak i više od 10 kg!), što je umnogome olakšavalo pokretljivost ranjenika, bilo da se kreće ili da ga nose na nosilima.

Imali smo sa sobom uvek rezervoar pun vode, jer bez vode nije moguće vršiti sterilizaciju materijala za hirurški rad. Premda smo se nalazili na skoro potpuno bezvodnom terenu ova voda bila je neprikosnovena rezerva namenjena isključivo hirurškom radu i nismo je nikad koristili za piće.

Uvek smo imali u pripravnosti sterilne instrumente, špricave i vazduh, tako da smo bili u stanju odmah da interвениšemo.

Sav neophodan materijal za hitne potrebe nalazio se u jednom sanduku. Zbog toga nikad nije bilo potrebno rastovarati čak ni jednog konja, nego samo onu stranu na kojoj je bio sanduk.

Podela rada bila je do krajnosti precizirana. Ljudstvo osposobljeno i snalažljivo. Radilo se bez mnogo reči, jer je svaki do tančine poznao svoj posao.

Vojničko držanje i sprovođenje svih ratnih pravila i mera bezbednosti kao što su: kamuflaža tovara i ljudi; razređivanje kolone i uzimanje potrebnog otstojanja prilikom pretrčavanja tučenog prostora; korišćenje zaklona; održavanje veze; osmatranje i dr. uvek su disciplinovano izvršavani.

Blagodareći doslednom sprovođenju preventivnih higijenskih mera niko od članova Hirurške ekipe nije oboleo od pegavca ni ranije, ni za vreme, a ni posle Pete ofanzive.

Prelistavam Operacioni protokol Hirurške ekipe Prve proleterske divizije. Požuteli listovi sačuvali su od zaborava dokumentaciju o imenima ranjenika, jedinicama, mestu i vremenu ranjavanja; o dijagnozi, mestu, vremenu i vrsti hirurške intervencije; podatke o tome da li je ranjenik dobio anesteziju i antitetanusni serum; ime operatora, asistenta, narkotizera.

Ovaj protokol prošao je ceo borbeni put Prve proleterske divizije od njenog osnivanja pa do januara 1945 godine. Njega, instrumenti i sav neophodni sanitetski materijal proneli smo kroz najžešće bitke, spasli iz naitežih opasnosti, sačuvali kao najveću dragocenost i svedočanstvo našeg rada.

U Petoj ofanzivi konji često nisu mogli da iznesu svoje toware preko vrletnih strmina i uspona ili preko brisanih pro-

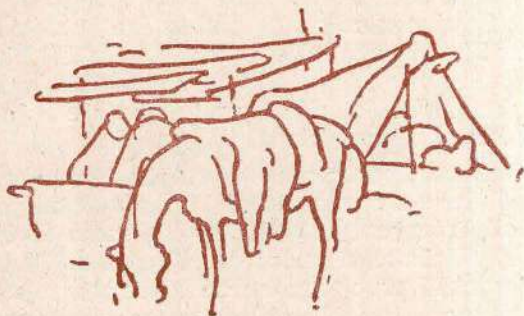
stora koje je neprijatelj zasipao vatrom. U tim prilikama borci iz sastava Hirurške ekipe Božo Vukoje, Radivoje Jelić, Milan Morača, Vid Ševo, Pećanac i Branko prenosili su tovare sanitetskog materijala na svojim leđima i time ga spasli od propasti. Zahvaljujući njihovim naporima, hrabrosti i požrtvovanju mi danas imamo ovaj dragoceni istoriski dokument, koji je od neprocenjive vrednosti za istoriju sanitetske službe Narodno-oslobodilačkog rata. Operacioni protokol dokumentuje samo jedan deo našega rada. Jer, nažalost, mnogi ranjenici koji su hirurški obrađeni nisu ni zavedeni u Protokolu. To nije nastalo zbog potcenjivanja medicinske dokumentacije od bilo koga u Hirurškoj ekipi, nego je posledica objektivnih poteškoća koje se nisu mogle savladati. Naime, za vreme najtežih borbi, počev od 25 maja pa do kraja ofanzive i još izvesno vreme kasnije, zbog preopterećenosti, zamora i iscrpenosti nismo bili u stanju da u toku rada ubeležavamo u Operacioni protokol imena ranjenika i ostale podatke, nego je to ubeležavano u notese ili na komadiće hartije, pa je tek naknadno upisivano u Protokol, nekad drugi ili treći dan, prema tome kad se za ovaj posao ugrabilo vremena. Jasno je da su se mnogi od ovih papirića zbog toga zagubili, pa se zato ni podaci koji su na njima bili napisani nisu mogli uneti u Operacioni protokol. Iz ovih razloga mnogi, hirurški zbrinuti ranjenici, nisu evidentirani. Da je upisivanje bilo naknadno učinjeno vidi se jasno iz malog Operacionog protokola, gde je pod brojem 203 uveden Aćimović Marko, koji je obrađen pola sata ranije nego li Jovanović Stanislav koji je pre njega obrađen a upisan pod brojem 204. To se još bolje vidi kod rednog broja 218, pod kojim je zaveden Ilođenić Drago iza Kovačevića Mileta (redni broj 217) hirurški obrađenog dva dana posle njega. Ili kod rednog broja 249, pod kojim je zaveden Čulin Andrija ispred Suknjaje Ilije (redni broj 250) koji je hirurški obrađen tri dana ranije.

Po podacima Operacionog protokola Hirurške ekipe Prve proleterske divizije u razdoblju od 13 maja do 24 juna izvršeno je 70 hirurških intervencija (dok je od 16 maja do 10 juna izvršeno svega 47). Uzeli smo period od 13 maja do 24 juna zato što smo 13 maja dobili prvog ranjenika iz sukoba sa neprijateljem koji je vršio koncentraciju svojih snaga za okruženje i napad na našu slobodnu teritoriju (mada je ofanziva počela 1—2 dana kasnije), dok smo 24 jun uzeli kao krajnji datum, jer smo još toga dana ukazivali prvu hiruršku pomoć ranjenicima iz Pete ofanzive, a i ostali uslovi pod kojima smo dotada živeli i radili nisu bili znatno bolji nego ranijih dana. Ako se pored toga uzme u obzir i činjenica da je naša ekipa vršila hirurške intervencije i u raznim drugim sanitetskim ustanovama kao naprimer u Centralnoj bolnici za vreme bavljenja u selu Rudine i

selu Jerinići u Pivi, dalje u pokretnim bolnicama Prve proleterske divizije, Prve proleterske, Treće krajiške, Šeste istočno-bosanske, Prve Majevičke, pa čak i Druge proleterske brigade, što uopšte nije upisivala u svoj protokol, tek onda se može steći približna slika napora svih članova Hirurške ekipe, u čiji sastav su, pored napred nabrojanih drugova, ulazile i drugarice Živanka Vićentijević-Seka, Mira Mitrović i Judita Albahari.

Ovde valja istaći da je jedino krajnjim zalaganjem i požrtvovanjem sviju njih Hirurška ekipa mogla ispuniti svoj težak borbeni zadatak. Nažalost, u ovim teškim uslovima borbe, veliki broj ranjenika i bolesnika ostao je bez stručne sanitetske pomoći.

Dr Đura MEŠTEROVIĆ

SA BOLNICOM PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

očetkom maja 1943 godine bolnica Prve proleterske divizije nalazila se u rejonu Popov Do (jedan deo pod Ljubišnjom) — Vrba — Vižnjica. Ovde se zadržala više dana da bi se ranjenici i bolesnici što bolje oporavljali. Hrane je bilo u izobilju jer su gotovo sve zaplenjene namirnice u Cajničju bile poslate bolnici (brašno, makaroni, rum). Zahvaljujući tome lakši ranjenici i bolesnici brzo su prezdravljali.

Iz tog rejona bolnica je bila upućena za selo Krupice. Ali tu se nije dugo zadržala, uglavnom samo dok ekipa higijeničara nije uspela da obezbedi čišćenje kuća u selu Baricama. Odmah potom izvršeno je prebacivanje za Barice. Ovaj pokret je trajao oko dva i po dana. Uslovi za život i lečenje u Baricama bili su mnogo teži nego u Popovom Dolu, jer je snabdevanje hranom, naročito hlebom, postalo veoma teško, pogotovu što je narod još od ranije zbog četnika bio posakrivao hranu daleko od svojih kuća, po polju, šumi, pa čak i na groblju. Sećam se dobro slučaja kada je intendant bolnice, Vasa Miletić, na groblju u Baricama slučajno naišao na 500 kg ječma, skrivenog ispod jedne sveže humke, sa krstačom i imenom nekog tobože umrlog seljaka. U Baricama je bolnica ostala kraće vreme i oko 15 maja dobila naređenje da krene za manastir Dobrilovinu. Međutim, još u toku pripreme za pokret komesar divizije Filip Kljajić-Fića promenio je ovaj pravac i kao mesto pokreta odredio Brajkovaču. Na putu za Brajkovaču bolnica je prenoćila u Prenčanima. Pokret je bio težak, uglavnom zbog ovih ranjenika i bolesnika koje smo morali nositi.

Bolnica je u svom sastavu imala tri ešelona. Prvi su sačinjavali lakši ranjenici-pešaci; u njemu sam bio i ja. Drugi je

bio sastavljen od težih ranjenika i bolesnika na nosilima i konj'ma, a treći od infektivnih bolesnika. U ovaj posljednji spadali su većinom tifusari i to uglavnom oni koji su bili nošeni na nosilima ili konj'ma. Pri bolnici je postojala četa za obezbeđenje bolnice, sastavljena uglavnom od oporavljenih ranjenika koji nisu mogli odmah da krenu u jedinicu ili od tifusara — rekonvalescenata. Pored obezbeđenja, ova četa je vodila računa i o smeštaju bolnice za vreme pokreta. Osim toga, ona je morala redovno da obezbeđuje konje za nove ranjenike. Posebno se brinula o tome da pronađe ljude koji bi nosili ranjenike na nosilima prilikom pokreta. Sem toga, zajedno sa intendanturom, ona je vodila brigu i o obezbeđenju hrane, o čuvanju nabavljene stoke, itd. Tokom čitave Pete ofanzive ova četa je podnela najveći teret bolnice. Njen komandir bio je Dalmatinac Božo Mrša, a vodnici Tomaš Mihailović iz Kragujevačkog i Žića iz Beogradskog bataljona. Ne sećam se ko je bio komesar.

Upravu bolnice sačinjavali su komesar M'hailo Ranković iz šestog Beogradskog bataljona, zamenik komesara Miroje Pavićević iz Prvog Crnogorskog bataljona, koji je u toku ofanzive oboleo od pegavca, zatim upravnik bolnice, m'slim da je to bio doktor Nikola Nikolić, takođe oboleo od tifusa u Popovom Dolu, potom obaveštajac bolnice Nino Kaljanac koji je, koliko se sećam, prilikom pokreta iz Barica dezertirao. Kasnije, tokom 1943 godine Kaljanac je bio kao gestapovac uhvaćen u Sarajevu i doveden u Jajce gde je streljan. Nisam siguran da li su u upravi bolnice bili doktor Levi i doktor Šlezinger. Za kulturno-prosvetni rad odgovarao je Momir Marković iz Kragujevačkog bataljona. On je takođe bio član uprave bolnice. Posle dezertiranja Nina Kaljanca, pošto sam primio dužnost obaveštajca, i ja sam postao član uprave bolnice.

Svaki ešelon imao je svog komandanta. Komandant ešelona lakih ranjenika bio je Milan Belojević-Maćak. Da li je on ostao do kraja ofanzive u bolnici — više se ne sećam. Komandant teških ranjenika i nosila bio je Stanoje Nikol'ić iz Prijedora. Mislim da je bio iz Treće krajiške brigade. Komandant ešelona tifusara bio je Vladimir Savić-Tuzla, iz Kragujevačkog bataljona. Pri upravi su postojala tri kurira, i to: Kojo Bursać iz Drinića, Sveta Pilipvić, takođe Krajišnik i Zvijerac — ime mu nikada nisam znao.

Rad u bolnici je funkcionisao dobro. Postojao je dovoljan broj dobrog pomoćnog osoblja — bolničara i bolničarki, koji su savesno obavljali svoj posao. Kod ešelona lakih ranjenika bili su Carić (ili Carević), vrlo pedantan bolničar, zatim »Tetka« iz Prijedora koja se trudila da bude »bolja« od Carića i zbog toga su se redovno »peckali« međusobno, pa Boža »bez greške« i njegova žena, koji su tokom Pete ofanzive izgubili vezu ali su,

ipak, izišli živi. Sećam se još priličnog broja pomoćnog osoblja, ali ko je u kom ešelonu bio — to više ne znam tačno.

Po dolasku u Brajkovaču situacija oko ishrane veoma se pogoršala. To se naročito odnosilo na tifusare pošto je njima trebalo i više i kvalitetnije hrane. Tu smo se zadržali oko dva dana dok se bolnica u celini nije prikupila, previla i odmorila, pa je odmah nastavljen put za Zaugline i Negobuđu. Ovaj pokret je bio otežan i pojavom neprijateljske avijacije koja je svakodnevno kružila nad ovim terenom, ali, ipak, prošli smo bez bombardovanja.

Iz Zaugline i Negobuđe bolnica je krenula za selo Pitomine, iza Žabljaka, dok je jedan deo smešten u šumi kod Crnog jezera, ispod Durmitora. U momentu prolaska kroz Žabljak, dok još nije bio stigao ešelon »konjanika«, ovo je mesto bombardovano. Kao lakši ranjenik trebalo je da uhvatim vezu s tim ešelonom i da ga uputim u šumu kod Crnog jezera. Dok sam čekao vezu pod jednim drvetom, u neposrednoj blizini Žabljaka, ja sam zaspao. Sanjao sam bombardovanje. Međutim, kada sam se probudio ugledo sam nemačke avione baš kada su bacali letke i pozivali partizane na predaju. Žabljak je već bio gotovo sav razrušen. Bolnica je samo delom bombardovana i to ešelon lakših ranjenika u selu Pitomini, ali nije bilo nikakvih žrtava.

Kada je trebalo da krenemo iz Pitomina imali smo već bolju situaciju u pogledu nošenja nosila — dobili smo preko stotinu zarobljenih Italijana. Međutim, prilikom pripremanja pokreta nastupilo je bombardovanje u kome je izginulo mnoštvo Italijana, zapravo većina, dok je dobar deo bio teško ranjen. Od naših je bilo dva—tri mrtva i nekoliko ranjenih.

Sledeći pokret je bio za Nedajno. Taj put je bio prilično dug, pa smo kraj nekih koliba prekinuli pokret da bi se ljudstvo odmorilo a i previli ranjenici. Sutradan, je pokret nastavljen. Na tom terenu smo se zadržali nekoliko dana; bolnica je bila smeštena u Nedajnu, Kneževićima i, jedan deo lakih ranjenika, u Jerinićima. Ovde je bila i hirurška ekipa sa doktorom Đurom Mešterovićem. Smeštaj na ovom terenu bio je vrlo otežan, pošto su se u ovom kraju nalazile i neke druge bolnice, verovatno Centralna a možda i bolnica Druge proleterske divizije. Sećam se kako sam jedne noći išao za Šariće da bih pronašao ranjenike iz Prve proleterske divizije i priključio ih našoj bolnici. Međutim, u onim mnogobrojnim kol'bama nije ih bilo lako pronaći, pogotovu što su ranjenici sumnjali u mene i kurire da smo došli da im pokrademo konje, i na naša pitanja da li ima nekog iz Prve divizije, vičući su odgovorili: »Šta, došli ste da kradete konje, znamo mi vas!« Vratio sam se neobavljenog posla.

Odmah posle toga usledio je pokret bolnice ka Pivi gde smo se, posle velikih muka, spustili u Mratinje. Kod ranjenika je već bio zavladao strah da li će uspeti da se prebace. To se naročito odnosilo na one koji su bili na konjima ili nosilima. Mada smo uvek imali rezervnih konja sada su pristizali mnogi novi ranjenici te smo svim iole lakšim ranjenicima morali da oduzmemo konje i da ih razvrstamo u »pešake«. Većina ih je shvatala situaciju, ali je bilo i takvih koji ni po koju cenu nisu hteli da se prebace u »pešake«. Jedan mladić — Krajišnik, koji je bio ranjen u desnu ruku i kome je bila samo prebijena kost, kada smo ga skinuli s konja i rekli da se priključi grupi »pešaka«, jednostavno je legao i počeo da se kotrlja niz serpentine ka Pivi tako da mu je kost povredila meso i mi smo — hteli ili ne — morali da mu vratimo konja.

Kada smo prelazili Pivu bio je već dan. »Štuke« su neprekidno tukle most. Uprkos tome kolona je morala da se kreće jer je bilo besmisleno da se zaustavi na serpentinama. Spasla nas je magla; zahvaljujući njoj nije bilo ljudskih žrtava a ni most nije bio pogođen. Bombe su redovno padale skoro dve stotine metara dalje od mosta. I kad se čitava kolona već bila prebacila na levu obalu Pive mi smo još gledali kako »Štuke« tuku most. Žrtava nije bilo nikakvih, izuzev jednog ili dva slučaja ranjavanja od rasprsnutog kamenja (samo ozleda).

Put je bio prilično naporan, ali je pokret nastavljen. Većinu drugova koji su bili na nosilima prebacili smo na konje radi bržeg kretanja kolone jer smo se bojali bombardovanja. Uz svakog ranjenika, pored konjovoca, bio je još po jedan drug koji je vodio računa da ranjenik ne padne s konja. Po izlasku iz Mratinja naišli smo na prve kolibe ali pošto ih je bilo malo te u njih nije mogla da se smesti cela bolnica, to je već po sumraku nastavljen put kroz šumu. Posle jednog sata pešačenja stigli smo do koliba gde je bilo mesta za smeštaj cele bolnice. Kiša, koja je tog popodneva počela da pada, nije prestajala ni tokom sutrašnjeg dana. Tako je bilo moguće da ovde ostanemo ceo jedan dan, jer nije postojala opasnost da nas otkrije neprijateljska avijacija. Ovo je, najverovatnije, bilo Prepeličje.

Sa tog mesta kolona se uputila prema Mrkalj-Kladama. Opet smo se malo odmorili u nekim kolibama. Tu smo, sećam se, pronašli jedno goveće, verovatno neke naše jedinice, ili je možda to bio »plen« naše intendature. Zatim smo krenuli ka Dragoš-Sedlu gde smo naišli na našu artiljeriju koja je upravo tukla neke neprijateljske položaje sa one strane Sutjeske. U toku noći bolnica je krenula za Sutjesku. Pokret je bio strasan. Padali su i konji i ranjenici. Kolona se takoreći nije ni pomerila. Na kraju, kada sam video da više ovako ne ide,

uzeo sam karbitnu reflektorsku lampu, koja je služila za operacije, snabdeo je vodom i zapalio, mada je bilo naređenje da se svetla ne pale. Kolona je odmah življe počela da odmiče. Tokom prepodneva, oko Suhe, već smo svi bili prešli Sutjesku. Drug Milan Antončić — Velebit nam je rekao da Šesti (Beogradski) drži položaj uzvodno uz Sutjesku a da bolnica odmah krene pored Tjentišta za Zelengoru. Na tome mestu, kod Suhe, primili smo i veći broj ranjenika iz brigadnih bolnica. Ja sam bio na začelju kolone. Ispred Tjentišta skrenuli smo na Zelengoru i tu prenoćili u nekoj paprati. Zatim smo krenuli u pravcu Vrbničkih Koliba. Tog dana avijacija je bombardovala našu kolonu; imali smo nekoliko mrtvih i ranjenih. Kada smo bili kod Vrbničkih Koliba jedan avion je počeo da kruži iznad nas i da mitraljira. Iako je naređenje bilo da se ne otkriva kolona ranjenika, mi smo ipak iz jednog puškomitraljeza otvorili vatru na njega pošto to nije bio bombarder. Odmah zatim i borci Treće krajiške ili Prve proleterske počeli su da pucaju na njega, i on se udaljio. Posle toga nismo više bili bombardovani. Sa tog istog mesta jedan bacač iz Prve brigade tukao je Balinovac.

Duž čitavog ovog puta, pa i pod najtežim uslovima, teški ranjenici su previjani na svakom mestu gde bi se bolnica zadržala bar dva-tri sata. Sve osoblje, počev od lekara do bolničara, radilo je bez odmora. Teški ranjenici su previjani čak i u toku bombardovanja. Jedino je nedostatak sanitetskog materijala mogao da bude uzrok da neko nije bio previjen onog dana kada je trebalo. I, koliko se sećam, bio je samo jedan slučaj da se ranjeniku ucrvljala rana — to se desilo jednom drugu iz grupe lakih ranjenika.

Od dolaska na Zelengoru kod jednog dela ranjenika je zavladao strah kako će se prebaciti sa jedinicom, pošto su stalno pristizali sve novi i novi ranjenici, najčešće usled bombardovanja. Očuvati konje bio je tada najglavniji zadatak. Četa pri bolnici ga je u potpunosti izvršila. No, ipak, u prebacivanju se ne bi mnogo uradilo da štab divizije nije naredio da se svi konji iz brigada predaju bolnici. To je omogućilo da se ranjenici prebacuju iz jednog pokreta.

Pred noć, Prva proleterska je trebala da izvrši proboj na Balinovcu. To veče bolnica je sa Vrbničkih Koliba krenula u jarugu kojom teče Vrbnička reka, a iz jaruge dalje zajedno sa Prvom brigadom. Obezbeđivao nas je jedan bataljon Treće krajiške brigade. Bolnica je išla uporedo sa Prvom proleterskom jer se očekivalo da proboj bude izvršen u naletu. Međutim, borba se u toku noći odužila i pošto se nije znao ishod, naređeno je da se bolnica vrati natrag. Kod ranjenika, naročito teških, ovo vraćanje je izazvalo gotovo paniku. Mi smo se nanovo vra-

tili u dolinu reke Vrbnice i za jedan kilometar krenuli ka Vrbničkim Kolibama. U svanuće, ponovo smo krenuli natrag i već po danu peli smo se ka Balinovcu, koji je tog jutra bio oslobođen. Kada je naišla bolnica neprijatelj je sa neke čuke tukao kolonu, ali je ranjen samo jedan konj.

Bolnica je nastavila pokret putem Prve proleterske brigade. Usput smo nailazili na rasut nemački ratni materijal među kojim je bilo najviše bacačkih mina i dopunskog punjenja za bacače, materijal koji Prva proleterska nije ni dotakla. Pred mrak smo se smestili kod nekih koliba, u šumi, gde smo i zanoćili. Sutradan rano stigli smo u Zagoricu. Teške ranjenike, sklonili smo pod neke stene, dok su »pešaci« ostali skriveni po šumi. Tog dana počelo je strahovito bombardovanje. Tučen je čitav rejon gde je bolnica bila smeštena. Avioni su se neprekidno smenjivali u vazduhu. Teški ranjenici i ostali koji su bili smešteni blizu stena dobro su prošli — niko od njih nije ranjen. Ja sam se nalazio u šumi kraj jedne bukve. Jednog trenutka osetio sam da zviždi bomba i da će pasti pravo na nas. Pobegao sam nekoliko metara i, odmah zatim, začuo strahovitu eksploziju. Kada sam ustao, video sam da je bolničarku Ljubicu Živković iz 6-og bataljona direktno pogodila bomba. Bila je to strašna slika — na jednoj bukvi iznad nas visila je njena kosa sa kožom. Tog dana poginulo je još nekoliko drugova, a više ih je teže ranjeno. Sem toga, poginuo je i veći broj konja. Da nam neka jedinica nije nanovo poslala konje prebacivanje bi se prilično otežalo. Odatle je bolnica krenula sa Rataja i dalje za Miljevinu.

Na drumu kod Miljevine naišli smo na Kragujevački bataljon. Tu nam je rečeno da se što brže prebacimo jer mogu da naiđu tenkovi od Kalinovika.

U čitavom ovom pokretu, i pored svih teškoća, uspeali smo da bolnicu prebacimo u celni. Jedino su nam ostala četiri ranjenika — »pešaka« koji od Rataja nisu hteli pešice da krenu za Miljevinu. Mi smo im kasnije, iz Miljevine, poslali jednu desetinu sa četiri konja da ih prebaci, ali su se ovi drugovi vratili bez njih, tvrdeći da su naišli na nemačku patrolu.

Inače, bolnica se u celini prebacila preko puta Kalinovik — Foča.

Vladeta JOKSIMOVIĆ — Kum

ISEČCI SA PUTA HIRURŠKE EKIPE PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

POŽRTVOVANOST NOSILACA RANJENIKA

ao ljekar — hirurg Hirurške ekipe Prve proletarske divizije imao sam svakodnevno priliku da vidim u borbi ranjene i onesposobljene drugove. Po svome temperamentu, karakteru i drugim osobinama — to su sve bili različiti ljudi. Ali svi bez iznimke imali su nešto i zajedničkog — želju da što prije ozdrave i da se vrate u svoje jedinice. Upoznao sam i borce koji su nosili ranjenike. S obzirom na terene kroz koje smo prolazili, to je iziskivalo najveće i najteže napore, ali oni nisu ostavljali svoje ranjene drugove iako su im često ramena bila do krvi našuljena. Pa ni tada, kada su i sami do iznemoglosti bili iscrpeni, nisu ih ostavljali nego su zajednički djelili sudbinu. Sjećam se dobro prelaska jedne čistine na Zelengori, kada nas je neprijatelj iz vazduha bombardovao. Upravo dok je kolona teških ranjenika prelazila čistinu, među nas je pala bomba. Bilo je mrtvih a još više ranjenih, ali niko nije bio ostavljen na čistini. Još za vrijeme bombardovanja bili su pokupljeni i mrtvi i ranjeni drugovi, i odneti u šumu ili pod stijenu da se sačuvaju od novih neprijateljskih bombi. Ili jedan drugi primjer. Kada smo jednog ranog iutra prelazili cestu kod Miljevine, četiri druga nosila su ranjenika kome su obe noge bile teško povređene. Neposredno kod same ceste nosila su se raspadla i da situacija bude teža tog trenutka iza okuke začu se huka tenka. Ne dvoumeći se, nosioci zgrabiše ranjenika, natovariše ga na leđa i trčećim korakom, u zadnjem momentu, predoše cestu. Tu privrženost boraca — nosača nosila jednom sam i lično osjetio. Na maršu od sela Jerinića do Pive i mene su nosili. Istina, ne zbog rane već zbog prevelike iscrpenosti po-

slije pjegavca, preboljelog još prije mjesec dana. Uopšte nisam mogao na noge da stanem a kamoli da hodam. Približavajući se Pivi moji nosioci su bili sve iscrpeniji, ali me nisu ostavili. Tokom noći, spuštajući se na Pivu, izgledalo mi je kao da mi se vraća snaga i zato sam predložio da sam hodam. No, oni nisu vjerovali u tako brz povratak moje snage, pa su me i dalje nosili iako do krajnosti iscrpeni.

HIRURZI SU RADILI POD SVAKAKVIM USLOVIMA

Za vrijeme partizanskog ratovanja moje kolege i ja imali smo prilike da operiramo pod svakakvim uslovima, ali, to moram da priznam, način vršenja operacije u Mratinju nikada više, ni prije a ni kasnije, nisam ponovio.

Tu u Mratinju bio je pravi krkljanac. Selo puno naših boraca a bombardovanja iz vazduha sve intenzivnija. Ljudi su bili toliko umorni da se nisu mnogo ni sklanjali. Ja sam se nalazio pod jednim velikim kamenom — htio sam malo da se odmorim — kada mi četna bolničarka dovede jednog borca sa razmrskanom pesnicom. Ruka je bila potpuno upropašćena i rana je jako krvarila. Trebalo je odmah intervenisati. Na brzinu spremih instrumente, ranjenik sjede na kamen, ja nasuprot njemu, uzeh nož i počeh sa amputacijom ruke iznad zgloba. Tek što sam započeo, dolete avion i poče da mitraljira moju »operacionu salu«. Da ne bismo bili njegove žrtve mi pređosmo na suprotnu stranu našeg zaklona. Izbjegavajući na taj način mitraljiranje i ne prekidajući operaciju, mi smo tako dva puta obilazili oko zaklona. Za to vrijeme operacija je bila završena i rana zavijena. Odmah zatim nastavili smo pokret za Vučevo. Da je taj isti ranjenik bio operiran u mirnodopskim uslovima, bio bi težak bolesnik. Međutim, on je sada zajedno s nama bio u pokretu. To je bilo sasvim prirodno i obično za to doba, kao što su bile obične i operacije neposredno iza borbenih linija, operacije koje su se često morale prekidati zbog pokreta — da se ne izgubi veza sa jedinicom, ili zbog povlačenja — uslijed iznenadnog upada neprijatelja.

GLAD

Moja hirurška ekipa, zajedno sa divizijskom bolnicom, prešla je Sutjesku relativno lako. Sjećam se toga dobro. Bila je noć, skoro pred jutro, kada smo izbili na neku čistinu i tu zastali da se malo odmorimo. Nije prošlo 10—15 minuta kad dojuri komesar divizije, Fića Kljajić, izgrdi nas što smo zakašnili i odmah nas povede na rijeku, da bi lično rukovodio prebacivanjem preko Sutjeske. Počelo je već da svanjuje, no avioni još nisu stigli i tako smo nekako jevtino prebrodili tu

zapreku. Ali na Zelengori bombardovanje nas nije mimoišlo. Ne sjećam se tačno pravca kretanja, ali pamtim da smo tog istog dana popodne, oko 14 časova, stigli u jednu šumicu kraj neke čistine i da su tada naišli avioni i bombardovali nas. To je bilo najteže bombardovanje koje sam u borbi doživeo. Poginulo je mnogo drugova a još više ih je ranjeno. Međutim, bilo je i takvih koji su prije bombardovanja bili zaspali, i uslijed umora i iscrpenosti tako čvrsto spavali da ih detonacije nisu probudile iako su bombe padale na 100 do 200 metara od njih.

Veliki problem za vrijeme Pete ofanzive bila je ishrana. Ipak, zahvaljujući snalažljivosti intendantata bolnice, sve do Sutjeske ishrana se prilično povoljno odvijala. Ranjenici su barem jedanput dnevno dobijali toplu hranu — kuhano meso, govedinu ili konjetinu, ali bez soli. Dakako, takva ishrana ni izdaleka nije mogla da održava organizam u povoljnoj kondiciji, s obzirom na ogromne napore — u 24 časa spavalo se, sa prekidima, 2—3 sata a ostalo vrijeme provodilo u pokretu. Ali, poslije proboja na Sutjesci, kroz cijelu Zelengoru, ishrana je sasvim zatajila. Snabdjevanja uopšte nije bilo — ne samo zbog borbi koje su dosezale vrhunac, nego i stoga što smo se nalazili u potpuno opustošenom kraju gdje se baš ništa nije moglo nabaviti. Jeli smo kojekakvu zelen, a naročito »ljutiku«, koja nam je veoma prijala. Bilo je, takođe, i dosta slučajeva trovanja nekom biljkom koja raste u šumi, ne sjećam se više kako je izgledala, ali su ljudi umirali sa simptomima trovanja atropinom — suhoća u ustima i ždrijelu, maksimalno proširene zjenice, povraćanje i jaki bolovi u trbuhu.

Hronična glad ostavljala je ne samo somatske nego i psihičke posljedice. Poznate su bile halucinacije za vrijeme Pete ofanzive. Dakako čovjek je imao takve halucinacije čiju je stvarnost najviše priželjkivao, a to je bio pun kazan. Jednom smo tako ležali pod nekim drvetom još jedan ljekar i ja. Nedaleko od nas, na 20 do 30 metara, nalazio se panj prečnika oko jednog metra. Oko njega je bilo nekoliko naših ranjenika. Najednom, moj partner se, takođe, zagleda u taj panj, skoči na noge, zgrabi svoju porciju i potrča k njemu. U prvi mah nije mi bilo jasno čemu sve to. Ustanem i odem do njih da vidim šta se dešava. Zapitam kolegu šta je po sredi. On mi, pokazujući na panj, sa čuđenjem odgovori:

— Zar ne vidiš kazan, za koji minut gulaš će biti gotov.

Poslije toga dugo je trebalo dok sam njega i ostale razuvjerio i ubjedio da je to samo halucinacija. Razočarani, oni se udaljiše od panja. I meni samom, naročito noću za vrijeme pokreta, pojavljivale su se vizije jela, kojih se nisam mogao otresti iako sam bio svjestan da su to samo priviđenja. Nekako, čovjeku je godilo da vidi jelo, pa makar i u svojoj fantaziji.

Kada smo prešli Miljevinu i došli u istočnu Bosnu sa ishranom je bilo mnogo lakše, ali je baš uslijed toga došlo i do teških posljedica koje su mnoge naše borce stajale života. Jednostavno, ljudi bi se prejeli i dobijali zapletaj crijeva. Naročito štetno djelovalo je prekomjerno uzimanje voća. Organizam, odviknut od izdašne i kalorične hrane, nije mogao da svari svu količinu koju su ljudi najedanput uzimali. Sjećam se dobro, u jednom selu u blizini Vlasenice bilo je dosta trešanja. Naši borci su ih jeli u velikim količinama, zajedno sa košticama, pa smo u toku tih 2—3 dana imali oko 10 bolesnika sa teškim simptomima zapletaja crijeva. Srećom, hirurškom intervencijom, uspjeli smo da ih spasemo, ali su ti borci za izvjesno vrijeme bili onesposobljeni za borbu.

Ako retrospektivno analiziramo sve šta je učinjeno za naše ranjenike tokom Pete ofanzive, uzimajući u obzir prilike pod kojima se odvijalo liječenje, moraju se konstatovati natchovječanski naponi i ogromni uspjesi. To je moglo da se postigne zahvaljujući velikoj brizi i ljubavi rukovodećeg kadra divizije, sanitetskog osoblja, kao i svih boraca prema svojim ranjenim drugovima.

Dr Ivo HERLINGER

U SANITETU DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE

osle Četvrte ofanzive bolnica Druge proleterske divizije došla je do sela Boana u podnožje planine Sinjajevine. U toku Pete ofanzive ona je pored svojih primala i ranjene i bolesne iz drugih jedinica što je, razume se, još više opterećivalo kako samu bolnicu tako i diviziju.

Najveću teškoću predstavljali su ranjenici, a ne bolesnici, jer u ovoj ofanzivi nije bilo epidemija kao u Četvrtoj. Diviziska bolnica je primala uglavnom teške, dok su brigadne zadržavale lakše, pokretne ranjenike. U početku ofanzive brigadne bolnice su bile dosta udaljene od diviziske te su zbog toga zadržavale i teške ranjenike.

Od Boana Diviziska bolnica se kretala pravcem s. Boan — s. Bukovica (zaseok Provalija) — s. Pašine Vode — s. Matički Gaj — Žabljak — s. Crna Gora (trougao između Tare, Sušice i Durmitora) — s. Nedajno — s. Kneževići — s. Niko-
vići (Pivska Planina).

Smeštaj u Boanu i u Provaliji relativno je zadovoljavao, dok je kod Žabljaka i u s. Crna Gora bio nešto slabiji. Ishrana je u Boanu i Bukovici bila bolja nego na Žabljaku. Dolaskom u s. Malu Crnu Goru (zaselak sela Crna Gora) hrana je bila vrlo oskudna i skoro nikakva. Sastojala se od vrlo male količine slatkog mleka, kaše — skroba, a vrlo retko od ječmenog ili raženog hleba ili kačamaka.

Vladala je velika oskudica u zavojnom materijalu i lekovima. Zavoji su se pravili od raznog platna prikupljenog po selima. Posle skidanja s rane redovno su se prali, prokuvavali i ponovo upotrebljavali za previjanje. Imobilizacija preloma i

teških rana vršena je daščicama, koje je pravilo neuko bolničko osoblje, a šine su bile vrlo retke. U nedostatku vate ispod dašćice je stavljana vuna, sakupljana preko Narodnih odbora po selima. U vodi se nije oskudevalo. Pranje je bilo povremeno, prema prilikama.

Od instrumenata bolnica je imala makaze, kohere, peane, skalpele, sonde i nedovoljno gumenih drenova. Rane su ispirane hipermanganom, hidrogenom, rivanolom, ukoliko ih je bilo. Oko rane koža se čistila jod-benzinom ili se premazivala tinkturom joda. Previjanje se vršilo redovno. No, najčešće svaki drugi dan. Previjanje, popravljjanje zavoja i imobilizacija vršeni su na zastancima i odmorima. I pored ovakve oskudice u sanitetskom materijalu i lekovima, i pored stalnog pokreta, nismo imali teških komplikacija kod ranjenika (sepsa, tetanus).

Prenos ranjenika vršen je na konjima i nosilima. Nosioći ranjenika traženi su od Narodnooslobodilačkih odbora i odziv je bio uvek vrlo dobar. Nije se desilo da nam na putu od s. Boana do Nikovića (u Pivi) ostane neki ranjenik ili bolesnik. U prenošenju ranjenika i bolesnika od s. Crna Gora do Nikovića učestvovala je i jedna grupa italijanskih zarobljenika.

Bolnica je bombardovana na Žabljaku, a naročito u Maloj Crnoj Gori, ali srećom gubitaka nismo imali zahvaljujući disciplini, veštom sklanjanju i šumovitom terenu. Prenos ranjenika nije bio težak od Boana do Žabljaka, ali je bio vrlo težak preko Durmitora (Štulca — visine preko 2.000 metara) Sušice, jer su nosioći ranjenika bili jako iscrpeni i nedovoljno hranjeni, a pokret je praćen čestim bombardovanjima, usled kojih se kolona morala češće sklanjati, zastajkivati i razbijati, pa ponovo prikupljati.

Po naređenju Štaba Druge proleterske divizije bolnica je krajem maja i početkom juna predala sve ranjenike i bolesnike Centralnoj bolnici u selu Nikovićima. Predato je oko 100 ranjenika i oko 30 bolesnika. Mislim da je bilo oko 10 do 15 nosila i 25—30 konjanika. Jedan deo bolničkog personala otišao je uz ranjenike i bolesnike u Centralnu bolnicu, a drugi je s upravnikom bolnice pošao za Štab Druge proleterske divizije, kao što je naređeno. Poneo je na tri—četiri konja sanitetski materijal i ostali pribor.

Posle predaje ranjenika Centralnoj bolnici njihova sudbina vezana je za sudbinu ostalih ranjenika i bolesnika u njoj. Tako je bolnica Druge proleterske divizije prestala da postoji i nije se formirala sve do proboja iz okruženja. Brigu oko ranjenika koji nisu bili u Centralnoj bolnici vodile su brigadne bolnice, tj. same jedinice.

Bolničko osoblje kretalo se pravcem: s. Nikovići — s. Barni Do — prelaz preko Pive — s. Mratinje — preko Vučeva

— Mrkalj Klade — s. Zanuglina — s. Dragoš Sedlo — prelaz preko Sutjeske — Tjentišta — Milinklada — Lučkih Koliba — Vrbnička Reka — Zelengora — s. Miljevina — s. Mrežica — s. Jabuka — Vrh Prača — prelaz pruge Sarajevo — Višegrad — Romanija. Osoblje se kretalo pomenutim pravcem sa Štabom Druge proleterske divizije, na manjem i većem rastojanju, sa zadatkom da ukazuje stručnu pomoć ranjenicima i bolesnicima. Na celom putu od Nikovića do Milinklade nismo videli da su ranjenici i bolesnici ostavljeni ili da im nije ukazivana pomoć.

Posle izlaska iz Mratinja stigli smo Vrhovni štab i tu smo prvi put čuli da je situacija vrlo teška i da smo sa svih strana okruženi. Petog ili 6 juna stigli smo u toku noći Štab Druge proleterske divizije u Mrkalj-Kladi. Sutradan je pokret bio u pravcu Sutjeske koju smo prešli noću nedaleko od nemačkih mitraljeskih gnezda. Devetog juna uzoru kretali smo se u pravcu Milinklade. Oko podne smo čuli da je na Milinkladi ranjen Vrhovni komandant i da je u njegovoj pratnji bilo gubitaka. Toga dana naročito pre podne bombardovanje Milinklade bilo je žestoko.

Sutradan 10 juna naša kolona je izbila na Lučke Kolibe i razmestila se u obližnje šume. Ovog dana bilo je jako bombardovanje u rejonu Lučkih Koliba, Vrbničkih Koliba i ispred Ljubinog Groba, od koga je naš bolnički sanitet bio udaljen oko dva i po kilometra. Na Ljubinom Grobu velike gubitke imala je jedna četa iz Četvrte proleterske brigade. Bolnički sanitet ukazivao je uglavnom prvu pomoć ranjenicima koji su dolazili s položaja Ljubin Grob. Svima ranjenicima je ukazana pomoć i preneseni su dalje u pravcu Vrbničke Reke i Zelengore.

Ni jedan ranjenik nije ostavljen. Oni su bili krajnje hladnokrvni, strpljivi i razumni i zahtevali su samo vode. Jecanje i previjanje od bolova retko su se čuli. Bili su potpuno uvereni da će za njih drugovi sve učiniti. Nadu i duh održavalo im je požrtvovanje drugova da ih izvuku, previju i ponesu.

Desetog juna uveče bolnički sanitet je krenuo s desnom kolonom (Druga proleterska, Druga dalmatinska i Šesta istočno-bosanska brigada) koja je poslala s Lučkih Koliba. Ova kolona imala je jedan deo ranjenika (pešaka, konjanika i na nosilima — čijeg se broja ne sećam). Druga kolona — leva (Četvrta crnogorska, Sedma krajiška i Prva majevička) kretala se u pravcu Zelengore. Ne sećam se da li je imala sa sobom ranjenika. Od Lučkih Koliba do Miljevine naša kolona nije imala gubitaka niti novih ranjenika.

Kroz Zelengoru glad je bila velika. Jelo se bukovo lišće, mezgna, srijemuša, kiselica, konjsko meso od konja koji su bili iznureni ili izgubljeni.

Trinaestog juna prešli smo komunikaciju Kalinovik — Foča pod jakim bombardovanjem. Bolnički sanitet prešao je ovu komunikaciju ujutru između 7 i 8 časova pod maglom te zbog toga i nije imao gubitaka. On je dalje u Miljevini, Mrežici i Jabuci ukazivao pomoć ranjenicima i organizovao prenos u pravcu Vrh-Prače i preko pruge Sarajevo — Višegrad. Nastojali smo da se svim ranjenicima i bolesnicima pruži prva pomoć — a da se nikako ne dozvoli da neki ostanu.

Oko 15 juna dr Vojislav Dulić i ja pozvani smo da u s. Jabuci pregledamo ranjenog Vrhovnog komandanta druga Tita. Posle jednočasovnog puzanja kroz travu i paprat preko jedne kose izložene neprijateljskom dejstvu stigli smo do njega. Leva mišica mu je bila pomodрила, te se posumnjalo na gangrenu. Ustanovljeno je da je ranjen u mekane delove leve mišice parčetom od bombe i da nije bilo oštećenja ni preloma kosti, niti oštećenja živaca. Modrica je bila posledica lakog izliva krvi posle ranjavanja.

Na celom putu i probijanju u toku Pete ofanzive bolničko osoblje Druge proleterske divizije vršilo je svoju dužnost s najvećim požrtvovanjem. Hladnokrvnost u svim situacijama i osećanje dužnosti bili su bitne odlike našeg osoblja. Ne može se reći ma opisati taj samopregor, naročito drugarica, koje su pripadale bolničkom sanitetu. Za njih se može reći da su to bili junaci i kad izvlače ranjenika i kad mu ukazuju pomoć, kad ga prenose, kad pešače, kad gladuju, kad dugo ne spavaju...

Dr Žarko MIKIĆ

HIRURŠKA EKIPA DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE

iruška ekipa Druge proleterske divizije prešla je od svoga formiranja pa do Pete neprijateljske ofanzive onaj put koji su obeležile žestokim bitkama jedinice Druge proleterske divizije u Bosni, Hercegovini, delu Sandžaka i Crne Gore. Ona je hirurški intervenisala kod ranjenika i pružala stručnu pomoć u radu i organizaciji sanitarne službe i podizanju sanitarnih kadrova u diviziji. Naročito velike zadatke

ekipa je imala u toku borbi naših jedinica oko Grahova, Livna, Imotskog, u okolini Knina, kao i u borbama na Neretvi i pri prelasku Drine u toku Četvrtе neprijateljske ofanzive.

Ekipa je obično, naročito zimi, bila smeštena u seoske kuće u kojima se prethodno vršila najnužnija priprema prostorija za medicinski rad i obezbeđivala odvojena prostorija za ležanje ranjenika posle hirurške intervencije bar za nekoliko sati. Lakši ranjenici, oni koji su sa položaja mogli doći sami, posle hirurške intervencije i kratkog odmora upućivani su dalje do diviziske bolnice ili do brigadnih bolnica. Rad ekipe je zavisio od vojne situacije na terenu. Prema njoj je odmeravano vreme za rad na svakom ranjeniku i njegova evakuacija. Ako je ta situacija bila povoljna onda su ranjenici posle operacije ostajali nekoliko dana u ekipi i tu i dalje lečeni, a ako se očekivalo suprotno, onda su odmah upućivani dalje do bolnice.

Hirurška ekipa je posle oslobođenja većih mesta i gradova, u kojima su postojali sanitetski objekti, radila obično u sastavu jedne od brigadnih bolnica ili u samoj diviziskoj bolnici. Tada je intervenisala u težim slučajevima ranjavanja (povreda na nogama i rukama, u zglobovima, ranjavanje u glavu, grudi i

trbuh). Takođe je posle zauzimanja većih mesta i gradova obavezno obnavljala sanitetski materijal: instrumente, lekove, zavojni materijal, kazane, kutije za sterilizaciju itd.

Većina drugarica koje su dolazile u ekipu bile su bez ikakvog medicinskog znanja, ali su za dosta kratko vreme sve one stekle osnovne pojmove o higijeni i medicini uopšte, a napose o hirurškom radu, i vrlo dobro ovladale svojim poslom u ekipi. Slično je bilo i u brigadnim bolnicama u bataljonima i u četama, u kojima su najveći deo ovoga kadra sačinjavale drugarice omladinke.

Kada je bila na položajima van gradova ekipa je radila u seoskim kućama ili je improvizirala previjalište pod vedrim nebom. Drugarice iz ekipe, osim stručnog posla, vršile su često obezbeđenje ekipe, stražarile i slično. Tako je prilikom napada naših jedinica na Duvno, drugarica Katica Bjažević, nalazeći se na straži zarobila i razoružala jednog ustašu. Inače, stražu i obezbeđenje za ekipu obično je davala ona jedinica uz koju se ekipa kretala, a onda kada se nije kretala u sastavu pojedinih brigada ili bataljona, stražu je davala jedinica muzičara Druge proleterske divizije, koja je, u slučaju kada je trebalo prenositi ranjenike, preuzimala i ulogu bolničkog voda.

Početak Pete neprijateljske ofanzive zatekao je ekipu na operativnom prostoru Druge proleterske divizije u rejonu Boan — Kolašin. Iako je bilo prošlo relativno malo vremena od njenog formiranja, ona je imala već dosta iskustva u svome radu, koje je stekla tokom borbi i marševa divizije od njenog formiranja, a naročito tokom borbi u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, pa do izbijanja na ovo područje. Ona je organizaciono i kadrovski bila već osposobljena da može izvršavati i vrlo složene hirurške operacije. Ekipu su tada sačinjavali: dr Olga Popović-Dedijer, dr Ivica Pavletić, Marija Lompar, Nena Petrović, Danica Kolinović, Anka — Beba Jovičić i Katica Bjažević. U ekipi su, pored ovog stručnog osoblja, bila još i dva borca za pomoć u transportu sanitetske opreme i materijala. Ekipa je tada bila i dobro opremljena. Imala je kompletan hirurški pribor i sav potrebni sanitetski materijal. Ona ga je posebno čuvala i nosila u svim velikim marševima tokom ofanziva, sve-sna da to pretstavlja veliko bogatstvo za naše jedinice. Instrumenti i lekovi su bili spakovani u šest drvenih sanduka i prenošeni u marševima na tri tovarna konja. U dva sanduka nalazio se materijal nužan za prvu pomoć, a u druga dva materijal potreban prilikom većih hirurških poduhvata i lekovi koji su za to potrebni. U poslednja dva sanduka bili su smešteni doboši, beli čaršavi i zavojni materijal. Konji su nosili ove sanduke, a vodili su ih najsigurniji konjevoci.

Oko 15. maja 1943. godine, Hirurška ekipa nalazila se u Boanu zajedno sa Štabom Druge proleterske divizije. 17. maja ekipa je, nakon bombardovanja koje je izvršila neprijateljska avijacija, prebačena iz Boana u selo Sirovac gde je prihvatila ranjenike. Štab Četvrte proleterske brigade nalazio se u Bistrići nekoliko kilometara zapadno od Kolašina, a delovi ove brigade vodili su borbe na Vratlu, Gornjem Lipovu i na položajima prema Kolašinu. Tih dana su naše jedinice koje su operisale prema Gornjem Lipovu i Kolašinu rokirane na prostor Krnja Jela — Vratlo i Boan — Javorje — Gornja Morača. Hirurška ekipa takođe je premeštena 21. maja u selo Tušina severozapadno od Boana. Ovde je izvršila nekoliko lakših intervencija i zadržala se sve do 27. ili 28. maja upravo sve do pokreta naših snaga ka Pivi. Posle pokreta ekipe iz Tušine stiglo je naređenje iz Štaba Druge proleterske divizije da se uputi na Žabljak jedna stručna ekipa koja bi mogla prihvatiti eventualnu pošiljku sanitetskog materijala i opreme koja se očekivala zajedno sa Prvom savezničkom vojnom misijom pri našem Vrhovnom štabu. Prema tom naređenju na Žabljak su upućene ujutru 29. maja dr Olga Popović-Dedijer i Marija Lompar koje su tamo stigle istog dana posle podne. Misija je već bila zajedno sa Vrhovnim štabom u pokretu prema Pivi. Ona sa sobom nije bila donela nikakav sanitetski materijal za naše jedinice.

U međuvremenu glavnina ekipe bila je upućena pravcem selo Mijetičak — Bezuje — preko sela Borkovića i Pišća u Vojnoviće, gde je trebalo da izbije 30. maja. Dr Olga Popović-Dedijer i M. Lompar uputile su se sa Žabljaka u ranu zoru 30. maja preko Štulca i sela Crna Gora za Vojnoviće u sastav ekipe. Na ovom terenu ekipa se nije zadržavala već je noću između 31. maja i 1. juna dobila naređenje za marš iz Vojnovića u pravcu sela Mratinje i Javorka. Na ovom sektoru Četvrta proleterska, Deseta hercegovačka, i Sedma krajiška brigada vodile su oštre borbe sa neprijateljem, radi obezbeđenja ovog dela fronta Glavne operativne grupe i odbacivanja neprijatelja koji je pokušavao da prođe prema Mratinju. Naročito ogorčene borbe vođene su oko sela Brljeva i na položajima Budna. Na Javorku ekipa je izvršila jednu težu intervenciju nad teško ranjenim Vladom Tomanovićem, zamenikom komandanta Desete hercegovačke brigade. Na ovim položajima bilo je više teških ranjenika ali je ekipa uspela da izvrši njihovu obradu i uputi ih dalje za Centralnu bolnicu. I u samom Mratinju je već bilo puno ranjenika, a neprijateljska avijacija je neprekidno bombardovala. Ekipa je izabrala prostor za svoje intervencije pod jednom stenom u podnožju sela u kanjonu reke. Na stene su bili obešeni prokuvani i mokri čaršavi, sanduci za sanitetski

materijal su sastavljeni i tako služili kao operacioni sto. Lekari i asistenti su bili obučeni u mokre prokuvane bele mantile. Ispod ove stene je prihvaćeno i obrađeno oko 20 teških ranjenika na nosilima. Za vreme bombardovanja Mratinja bombe su padale po kanjonu i ranjenici koji su ležali na nosilima zasipani su zemljom i granjem. Ekipa je ovde radila od svanuća pa do noći. Ranjenici su obrađivani koliko su okolnosti u kojima smo se nalazili dozvoljavale. Ranjeni partizani, hrabri i uvek uvereni u pobedu, bili su takvi i na »operacionom stolu«.

Kada su rokirane snage Druge proleterske divizije sa prostora Brijevo — Mratinje i sa prostora Barni Do — Mratinje, ekipa je dobila naređenje za pokret 4 juna predveče, pravcem Mratinje — Prepelišće — Mrkalj-Klade i dalje prema Sutjesci. Nastajala je nova situacija. Ovaj prostor, kao i prostor na pravcu našeg daljeg kretanja, potpuno je nenaseljen sve do komunikacije Kalinovik — Foča. Više nije bilo uslova čak ni za onakve hiruške intervencije kakve je ekipa do sada mogla da vrši. Morali smo se orijentisati samo na previjanje i manje intervencije koje se mogu izvesti na otvorenom polju u uslovima brzih pokreta. S obzirom da je pretstojala bitka za neposredni prodor na samoj Sutjesci, koja se razvijala na položajima svih jedinica, trebalo je obezbediti što bolje funkcionisanje saniteta pri svim jedinicama divizije i ojačati sanitet u brigadama i bataljonima, koji je već i do sada imao mnogo gubitaka stručnog kadra zbog toga što je tifus već bio zahvatio priličan broj drugarica u sanitetu po jedinicama, kao i zbog toga što je jedan deo kadrova morao biti odvojen za Centralnu bolnicu. Zato je na Mrkaljima izvršena 6 juna i delimična izmena sastava sanitetskog osoblja u ekipi. Upućene su u jedinice drugarice Danica Kolinović, za zamenika referenta saniteta Štaba Četvrte proleterske brigade, Anka — Beba Jovičić, za zamenika referenta saniteta Druge dalmatinske udarne brigade, Katica Bjažević, za referenta saniteta jednog bataljona Druge dalmatinske brigade, i Nena Perović takođe u sanitet Četvrte proleterske brigade. U ekipu su došle drugarica Zora Vujović i Savka Mijušković iz Centralne bolnice, kao rekonvalescenti preboleli od pegavca, i Ruža Avramović iz prateće jedinice Štaba Druge proleterske divizije.

Ekipa je 7 juna upućena na položaj Druge dalmatinske brigade koja je vodila ogorčene borbe sa Nemcima na Gornjim i Donjim Barama i imala mnogo gubitaka i veliki broj ranjenih. Penjući se prema ovom položaju ekipa je upala u minobacačku i topovsku vatru neprijatelja tako da se tokom dana nije uspela da prebaci do Donjih Bara. Pred mrak je nastavila put prema Donjim Barama, ali je u tom momentu dobila naređenje po kuriru iz Štaba Četvrte proleterske brigade da se vrati u Suhu.

Ekipa je u Suhoj odmah improvizovala previjalište i vršila manje intervencije. Iako nije bilo gotovo nikakvih uslova za izvođenje težih operacija, ipak je kod jednog ranjenika izvršena amputacija ruke, jer je pretila opasnost od iskrvavljenja.

Na dan 8 juna posle podne Hirurška ekipa je dobila naređenje za prelazak Sutjeske u sastavu Četvrte proleterske brigade i u prvi mrak prešla je Sutjesku na prostoru Suha — Tjentište i uputila se u pravcu Krekova i Milinklada. Na celom ovom maršu, još od sela Mratinja (od 4 juna) ekipa je bila pod komandom Štaba Četvrte proleterske brigade.

Penjanje noću uz Milinkladu pretstavljalo je ogroman napor. Konji sa sanitetskim materijalom, kao i konji iz pratćih jedinica i komora, padali su i zakrčivali prolaze. Drugarice iz ekipe, a naročito one koje su prebolele tifus, bile su jako iscrpene i jedva su izdržavale ovaj marš utoliko pre što su morale svaki čas da skidaju po dva sanduka sa konja zbog pružanja prve sanitetske pomoći onima ranjenicima koji su ekipu sustizali na putu.

Zorom 9 juna na Hiruršku ekipu i celu ovu kolonu Nemci su otvorili mitraljesku vatru i ranili nekoliko drugova. Osvitao je jedan od najtežih dana u ovoj ofanzivi. Čim se ekipa izvukla uz strme stene do male zaravni na vrhu brda nastalo je oko 8 časova veliko bombardovanje čitavog položaja Milinklade, Ozrena i Hrčavke, koje je u neprekidnim naletima bombardera trajalo čitav dan. Svako kretanje napred u toku dana bilo je potpuno onemogućeno. Nemci su na levom boku naše kolone nastupali uz Tisovo Brdo i ugrožavali nam prelaz prema Hrčavki i dalje, ali ih je pred veče zaustavila Četvrta proleterska brigada. Na sedlu pri vrhu brda jedna grupa aviona izručila je bombe neposredno na ekipu. Parče bombe pogodilo je dr Olgu Popović-Dedijer i teško je ranilo u desno rame. Jedva je izvučena ispod jednog izlomljenog stabla i jednog ubijenog konja i odmah previjena. Improvizovana su nosila, ali ona ih je odlučno odbila. Uz našu pomoć spuštala se pešice do u dolinu Hrčavke, a odatle pa dalje jahala je na konju. U toku narednih marševa i dalje je ostala zajedno sa ekipom.

Idućeg dana naše jedinice vodile su opet teške borbe — Četvrta proleterska na Ljubinom Grobu, a Druga proleterska na Košuti. Ekipa je noću 9—10 juna preko Hrčavke uz Debelu Ravan i Katunšće stigla do Lučkih Koliba. Neprijatelj je i dalje neprekidno tukao iz vazduha naše položaje. Bilo je mnogo gubitaka naročito na položajima Četvrte proleterske na Ljubinom Grobu. Iako u gotovo nemogućnim uslovima, ekipa je ceo dan previjala sve nove i nove ranjenike. Uveče, pred pokret dalje, komandant Druge proleterske divizije naredio je da se svi konji koji su nosili municiju daju za ranjenike. Isto

tako naređeno je da sve sposobno ljudstvo koje je bilo van bataljona prenosi ranjenike.

Novo previjalište ekipa je improvizovala sutradan, 11 juna, kod Mrčin-Koliba a zatim i u potoku Oteša. Tu je ponovo previjena i dr Olga Popović-Dedijer. Tu su prihvaćeni i ranjenici sa položaja prema Balinovcu i prema Siljevcu. Dvanaestog juna uveče ekipa je u sastavu jedinica divizije prešla preko komunikacije Kalinovik — Foča u Miljevinu.

Nakon prelaska preko komunikacije Kalinovik — Foča i stupanja na naseljena područja, situacija se umnogome poboljšala u odnosu na onu kakva je bila do pre nekoliko dana na pustom prostoru Zelengore. I ekipa je imala sada koliko-toliko bolje uslove, jer je mogla da radi u seoskim kućama. U selu Mrežicama, u rejonu Miljevine, za nju je bilo ponovo dosta posla. Nekoliko teških bombardera bacili su bombe na prvi bataljon Četvrte proleterske brigade. Poginulo je nekoliko drugova, a veći broj je teško ranjen. Od 14 do 18 juna ekipa se zajedno sa Četvrtom proleterskom brigadom nalazila na prostoru Mrežice — Jahorina — Gornja Prača. Uveče 18—19 juna prešla je u sastavu glavnine naših jedinica prugu Sarajevo — Višegrad kod Sjetline. Odmah nakon prelaska pruge ekipa je u selu Babićima improvizovala previjalište i izvršila nekoliko lakših intervencija. Kako je stanje ranjene dr Olge Popović-Dedijer postajalo sve ozbiljnije to je hirurg dr Ivica Pavletić odlučio da joj izvrši amputaciju ruke i time pokuša spasavanje. Operaciju je izvršio uz asistenciju Marije Lompar. Za to vreme obezbeđenje je vršila Druga dalmatinska brigada. Odmah nakon izvršene operacije ekipa je, po naredbi zamenika komandanta ove brigade, izvršila pokret prema selu Bogovićima, pošto su se neprijateljske snage, koje su nadirale, već bile približile selu Babićima. Određena je jedna desetina iz Druge dalmatinske brigade koja je na nosilima ponela operisanu dr Olgu Popović-Dedijer. Ali neposredno posle toga u jednom potoku neprijatelj je zasuo minobacačkom vatrom ovu desetinu kao i ekipu koja se ispred nje kretala. Borci su sklonili ranjenu Olgu u jednu vodenicu-potočaru, a oni izašli na položaj prema brdu odakle je nadirao neprijatelj. Ubrzo je stigla i Druga proleterska brigada koja je osigurala ovaj položaj i dalje ponela ranjenu dr Olgu Popović-Dedijer. Drugarice iz Hirurške ekipe uspele su i ovde da spasu i izvuku na tovarnim konjima sanitetski materijal i instrumente. Dr Popović-Dedijer je prenesena u bolnicu Druge proleterske brigade, ali je usled gasne gangrene sutradan na Romaniji umrla. To je bio nenadviđiv gubitak za Hiruršku ekipu. Sanitetska služba NOV izgubila je u njoj jednog od najpredanijih sanitetskih radnika — hirurga baš onda kada su bili najpotrebniji našim jedinicama.

Hirurška ekipa je posle prelaska komunikacije Sarajevo — Sokolac na Romaniji, u sastavu Četvrte proleterske brigade, produžila preko Belih Voda i Šahbegovića do sela Jabuka. U selu Jabuka dobila je naređenje da se priključi Drugoj proleterskoj brigadi koja se u tom momentu nalazila na položajima prema Olovu na liniji Rakove Noge — Vladojevići — Dragoradi. Leva kolona naših jedinica u kojoj se nalazila i Druga proleterska brigada imala je zadatak da oslobodi Olovo, koje je u to vreme, pored Kladnja, bilo najveće neprijateljsko uporište na pravcu prodora naših jedinica. Ekipa je upućena na ovaj položaj zato što se očekivao jači otpor neprijatelja i u vezi s tim potreba za hirurškim intervencijama. Prebacivanje je trebalo da se izvrši preko 3 bataljona Druge dalmatinske brigade. No, hirurška ekipa je stigla samo Štab toga bataljona (Druge dalmatinske brigade) koji je bio u pokretu. Od njega je dobila vodiča i pravac kretanja. Išla je bez obezbeđenja. Ekipa je na tom putu, u blizini sela Rakove Noge noću, 22/23 juna, po mraku iznenađena i napadnuta od strane četnika. Kako je raspolagala tada sa svega dve puške, pošto su većina drugarica u njoj bile rekonvalescenti, a drugog obezbeđenja nije imala, to je zajedno sa kompletnim sanitetskim materijalom koji je iznela iz Pete ofanzive i celokupnim osobljem pala četnicima u ruke. Otuda je posle tri dana uspela da pobegne Marija Lompar, a nešto kasnije to je pošlo za rukom i dr Pavletiću, ali drugarica Zora Vujović, Slavka Mijušković i Ruža Abramović n'su uspele da pobegnu, već su bile ubijene. Ovo je bio ponovo veliki gubitak koji je ekipa pretrpela, pošto je ovom prilikom izgubila ove dobre stručne sanitetske snage i odlične drugarice. Nekoliko dana kasnije, 27/28 juna, naše jedinice su oslobodile i Kladanj.

U toku ove ofanzive, Hirurška ekipa je iako pod najtežim okolnostima, izvršila veliki broj hirurških intervencija, previjala ranjenike i ukazivala i drugu stručnu medicinsku pomoć ranjenicima i bolesnicima. Ona je u marševima i danonoćnom naporom radu do kraja izvršila svoje odgovorne zadatke, iako je u ovoj ofanzivi izgubila svog šefa, a na samom kraju ofanzive i veći deo ljudstva ekipe i ceo sanitetski pribor.

U Kladnju je Štab Druge proleterske divizije dao 30 juna naređenje Mariji Lompar da zajedno sa drugaricom Danicom Kolinović formira novu hiruršku ekipu divizije u koju je uključen dr Baun hirurg zatečen u Kladnju prilikom oslobođenja ovog mesta. Tu je ekipa dobila i novi hirurški instrumentarijum tako da je bila ponovo osposobljena za dalji rad.

Dr Marija LOMPAR

SA BOLNICOM DRUGE PROLETERSKE BRIGADE

etu ofanziva prošla sam sa bolnicom Druge Proleterske brigade. Komesar bolnice bio je drug Vojin Đurašinović-Kostja; zamjenik komesara drugarica Olga Živković; intendant bolnice drug Rale Vasiljević. Od bolničarki sjećam se Olgice Kojadinović, Milene Gvozdenović, Krinke Tomanić, Lepe Srnić i druga Belog, Igmanca (svi živi, osim Lepe Srnić).*

Znam da smo cijelu ofanzivu prošli u punom redu i da se bolnica nikad nije rasula. Drugarica Ruža Oljača mi je pričala da nas je srela, sa mnom razgovarala i da ju je silno impresioniralo što smo išli tako organizovano i u punom redu. To su bili ranjenici iz Druge proleterske brigade, gdje je politička svijest bila na visini. Zasluga je i druga Kostje, komesara bolnice, koji je u najtežim momentima uspio da održi red i disciplinu, a i vjeru kod ranjenika da ćemo i iz onakve situacije izići kao pobjednici.

Bili smo u Pitominama, selu pod divljim stijenama i šumama Durmitora, koje u kišnom i snježnom maju nije bilo nimalo pitomo. Bolnica je dobila naređenje da se prebaci u selu Malu Crnu Goru i da tamo čekamo dalje naređenje. Čuli smo da su se noć prije toga kod Jezera spustili Englezi. Krenuli smo iz Pitomina uveče po kiši i polako se peli uz Durmitor. Bilo je ranjenika-pješaka i »konjanika« i manji broj rekonvalescenata poslije pjegavca, koji su se vratili iz divizijske

* Ne sjećam se ni tačnog broja ni imena ranjenika; možda samo nekog. Prije kratkog vremena mi je jedan drug iz brigade rekao da se sjeća i da je čak zapisao u svoj dnevnik, kako sam mu poslije ofanzive rekla da je bolnica imala sto umrlih, sto poginulih, a izgubljenih oko četrdeset.

bolnice, a koji su se kod nas »oporavljali«. Vratiti se iz divizijske ili Centralne bolnice u brigadnu, značilo je za naše ranjenike otprilike kao vratiti se kući (valjda je to bilo u svim brigadama tako). Tu su oni bili među svojim, gdje ih svi poznaju i gdje oni sve poznaju. Oni su koristili prvu priliku, često i simulirajući, da što prije napuste velike bolnice i dođu natrag u brigadu svojim. Mi smo bili skloni da vjerujemo kako je našim ranjenicima najljepše kod nas i da ih niko tako ne pazi kao mi, pa bez velike nužde nismo ni slali ranjenike dalje od sebe. Tako smo krenuli preko Durmitora, kolona preko sto ranjenika i osoblja. Osoblje je posebno interesantno utoliko što su svi bili ili invalidi ili rekonvalescenti od pjegavca. Jedino sam ja bila tada zdrava u bolnici. Imali smo jednog doktora, Talijana Danijela, sitnog žgoljavog čovječuljka, koji je stalno izgledao kao izgubljen i na kraju se stvarno izgubio, poginuo ili pobjegao negdje sa Zelengore.

Brigada nam je uvijek ostavljala makar jednu četu za zaštitu, ali ovog puta nije ostao sa nama niko. Nadali smo se da ćemo nekog naći u Maloj Crnoj Gori. Prema naredbi koju smo dobili vidjeli smo da neprijatelj kreće na nas većim snagama, ali nam ni izbliza nije izgledalo da je situacija tako ozbiljna. Mi i tako nismo nikada bili na jednom mjestu duže od dva-tri dana, pa nam nalog za pokret nije bio nimalo neoobičan. Ne sjećam se kad smo stigli u Malu Crnu Goru. Znam da je bila magla i da smo se smjestili u prve kuće kraj kojih smo naišli. Kad se magla malo digla, vidjela sam da je selo dosta veliko i da smo se smjestili po njegovoj krajnjoj periferiji. Selo je bilo raštrkanog tipa, a većina kuća je bila ispod nas. Ranjenici koji su već bili u »izvidnici« pričali su mi da je tu i bolnica Druge Divizije. U toku dana poslala sam da je obidem. Sjećam se da sam tamo našla dosta poznatih; među ostalim drugaricu Micu Đorđević (poginula u Srbiji 1944). Dok sam sa njom razovarala naišao je dr Žarko Mikić, upravnik bolnice Druge divizije. Ja ga ranije nisam poznavala. Stao je s nama i odmah me upitao iz koje sam jedinice, a kad sam mu odgovorila, rekao je da će mi vratiti sve naše ranjenike i naredio mi da nekog pošaljem po njih. Meni to baš nije bilo pravo, zato što nisam imala osoblja, niti ikoga u pratnji, tj. nije imao ko da nosi ranjenike, slabo smo bili snabdjeveni materijalom, a hranom nikako. Kad sam pokušala da mu objasnim da je to nemoguće i da bi čak trebalo da ja pošaljem neke ranjenike njemu, bio je jako neljubazan, čak mi se činilo i grub; vikao je na mene i zahtijevao da smjesta izvršim naređenje. Znam da sam otišla ljuta i riješena da odmah kupim sve naše ranjenike, ne zbog njegovog naređenja, nego da ne budu više kod takvog čovjeka. Zaista su nam došli, ne sjećam se da li taj isti

dan ili drugi. Moja jedinica se povećala za par desetina, ali ni sada nisam imala ranjenika na nosilima. Njih je vjerovatno otpremio u Centralnu bolnicu.

Kroz selo su stalno prolazile kolone, te smo i bez nekog naročitog obavještenja osjetili da je situacija napeta. Nikakvo naređenje nije stizalo. Raspitivali smo se gdje nam je brigada. Neko je donio vijest da je na Vučevu. Kostja, Olga i ja sa još nekim drugovima dogovorili smo se da ne čekamo naređenje nego da krenemo za brigadom i da je stignemo. Tako smo i učinili. Podijelili smo ranjenicima ručak i postrojili se za pokret. Dok se kolona postrojavala naiđe odnekud dr Herbert Kraus. Išao je sam s velikim rancem na leđima, malo poguren. Poznavala sam ga još iz Foče i znala da je pri Vrhovnom štabu, pa sam vjerovala da ćemo od njega dobiti tačna obavještenja.

On sjede na balvane kraj kuće i upita me koja je to jedinica i kuda ćemo.

— Za brigadom.

— Po čijem naređenju?

— Ni po čijem.

— Vlastita inicijativa?

Gledao me jedan trenutak pažljivo, a onda diže glavu i upre pogled nekud neodređeno. Šutio je neko vrijeme, a zatim se polako diže, pruži mi ruku i reče: »Imate pravo! Idite!« i pođe prema divizijskoj bolnici.

Tada nam je bilo već sasvim jasno da nemamo šta da čekamo. Požurili smo i naša kolona još dosta dobrog raspoloženja krenu niz kanjon Sušice. Išli smo neumorno, izišli iz kanjona, a zatim preko pivske visoravni. Kostja je išao na čelu a ja na začelju, prema dogovoru. Mrzila sam da idem na začelju, jer je to uvijek bilo jako zamorno zbog zastajkivanja pojedinaca uslijed čega se kolona stalno kidala, stajala, a poslije toga trčala da stigne u neko selo.

Ne sjećam se gdje smo noćili, ali idući dan oko podne odmarali smo se kraj neke šumice i tu su nas avioni bombardovali. Niko nije bio povrijeđen. Išli smo prema Mratinju i mislili da se tamo smjestimo, a zatim dalje za brigadom. Pivu smo prešli preko nekog visećeg mosta i već sam jedva išla. Prelazeći preko mosta, mislila sam kako ću se sada odmoriti ma šta se desilo, jer mi se činilo da više nijedan korak neću moći da napravim. Kad sam na začelju kolone stigla do sela, sačekao me Kostja i rekao da ne ostajemo tu, nego odmah produžujemo dalje. Mratinje je prepuno vojske a i stalno ga bombarduju.

Nastavili smo put uzbrdo, umorni, gladni, bez riječi, neko psujući naglas, a neko u sebi. Nije bilo više ni šale ni dobacivanja. Još prije nego što smo izišli na plato iznad Mratinja,

našla je jedna grupa aviona i počela bombardovati selo. Mi smo se raštrkali po šikari pored puta da nas ne primjete, ali su neki letili tako nisko da su nas vidjeli. Mitraljirali su nas kratko vrijeme, ali ni tada nije bio niko ranjen. Izišli smo na plato i, poslije sad-dva pješačenja, smjestili se u neke kolibe da noćimo. Našli smo i ranjenike iz naše brigade koji su nam pričali i ogorčenim borbama koje brigada vodi na ušću Sutjeske u Drinu.

Ne sjećam se kada smo stigli na Dragoš Sedlo. Smjestili smo se u dvije kolibice na rubovima jedne male čistine opkoljene šumom. Kiša je nemilosrdno lila. Bili smo mokri do kože. Tu smo zatekli tri ranjenika na nosilima. Njih i još neke ranjenike smjestili smo u kolibe, a s njima i kuhinju. Ostali ranjenici pokušavali su da od isječenih grana i nešto malo šatorskih krila naprave kakav-takav krov nad glavom i da nalože vatru. Ali ni oni u kolibi nisu bili zaštićeni od kiše, jer je voda prodirala između dasaka. Ni vatre nisu mogle da gore, drva mokra, pa samo pište i dime. Još istog dana predveče jedan meni nepoznat drug sa oficirskim oznakama uđe u kolibu i naredi vrlo oštro da momentano napustimo kolibe. Počeli smo se buniti; ranjenici su zagrajali, vičući da neće napolje i da im to niko ne može narediti. Tada nam je rekao kako tu treba da smjesti Vrhovni štab: »Nećete valjda dozvoliti da drug Tito ostane napolju, on mora da radi«.

Svi smo ućutali i polako počeli da iznosimo stvari i pravimo neke zaklone za teže ranjenike. Kuvari su pokušavali da naprave improvizirano ognjište napolju, ali vatra nije htjela da gori. Dok su se oni tako spremali, otišla sam do druge kolibe, kraj puta, da i odande iselimo ranjenike. Stajala sam sa Kostjom pored kolibom, kad odjednom opazim na stazi, nedaleko od nas, druga Tita i sa njim veću grupu drugova. Išao je čvrsto, sa velikim štapom u ruci. Kraj njega je bio onaj oficir-konačar. Kad su stigli do nas, reče mu taj drug: »Druže Stari, ovdje ćete se smjestiti«. Tito dođe do nas i upita ko je tu bio smješten. Kazali smo mu da su ranjenici Druge proleterske brigade. Okrenuo se onom oficiru i dosta oštro mu rekao: »Nećete valjda ranjenike izbaciti na ovu kišu. Mi ćemo se tamo smjestiti«, i pokaza rukom šumu iza kolibe. Pozdravio nas je pesnicom i krenuo prema šumi.

Ja sam se osjećala u isto vrijeme oduševljeno i postidjeno. Bilo mi je drago zbog njegovog stava prema ranjenicima a stid što nismo požurili i ispraznili kolibe; jer bi se u tom slučaju sigurno smjestio u njih. Gledala sam dugo za njim i mislila kako on nema gdje da se osuši. Kad smo ranjenicima ispričali šta se desilo, nije bilo kraja komentara. Iako su odobravali takav njegov stav, osjećala sam da je i njima krivo što su mu

svojim prisustvom onemogućili da se skloni pod krov. Uskoro sam vidjela nekoliko šatora nedaleko od nas, pa sam se malo smirila i utješila da drug Tito ipak ne kisne.

Idući dan već smo se spremili da idemo dalje. Znam da smo bili već prilično iscrpeni i gladni, iako smo ponešto jeli. Nekoliko ranjenika je imalo teški proljev, što ih je iscrplo do te mjere da su bili nepokretni kao i najteži ranjenici. Bio je problem kako da krenemo kad je trebalo nositi teške ranjenike, a mi nismo imali nikakvu pratnju. Neko mi je izdao nalog na ceduljici da te ranjenike predamo Šestoj istočnobosanskoj brigadi, koja treba da naiđe pored nas. Da ne bi cijela bolnica zbog toga čekala, dogovorili smo se da sa tim ranjenicima ostanemo ja i kurir bolnice, jer sam vidjela da će ta predaja ići teško.

Kad su moji otišli iznijeli smo ranjenike na nosilima pred kolibu pored puta i čekali. Prolazile su nekakve komore, nekakve starije žene, neprekidno su išli ljudi, konji i svi su mi ličili na one tifusare iz Četvrte ofanzive. Sve je bilo jadno, mokro; činilo mi se da tu uopšte ne prolaze zdravi, nego sve sami bolesnici. Ranjenih među njima nisam vidjela. Ni na jednom licu da vidiš osmijeh. Niko ne govori. Kao da se pred mojim očima odvija neki teški nijemi film. Zaista žalosna slika!

Poslije dva-tri sata naišli su oni koje sam čekala. Poznavaala sam neke drugove iz Šeste brigade, jer sam s njima bila 1941 u odredu. Zaustavila sam jednoga druga iz Štaba i rekla mu da imam naređenje da im predam one ranjenike. Nije htio ni da čuje. Vikao je na mene kao da sam ja izmislila da ih baš njima predam. Pokazala sam mu onu ceduljicu, ali to nije imalo nikakvog efekta. »Ni sami sebe ne možemo da nosimo, a kamoli druge. Dosta imamo i naših ranjenika, a nema ko da ih nosi. Brigada sad ide na položaj«. I ode ne osvrćući se više.

Ja sam otprilike i očekivala tako nešto, pa ipak sam vjerovala da ću ih ubijediti kad vide da će ranjenici ostati. Ostala sam gledajući kako odlaze i ne znajući šta da radim, kome da se obratim? Na kraju sam ipak krenula da tražim pomoć. Riješila sam da idem u Vrhovni štab. Polako sam obilazila šatore i naišla na druga Gojka Nikoliša. On mi je napisao naređenje da ranjenike primi bolnica Prve divizije. Ona se nalazila malo dalje i brzo sam pronašla dr Julku Mešterović, referenta saniteta Prve divizije. I ona me dobro izgrdila kada sam joj rekla o čemu se radi. Grdila je dr Dulića što je rasformirao bolnicu Druge divizije, pa sad ona mora da prima naše ranjenike. Tada sam i saznala da je naša diviziska bolnica rasformirana.

Najposlije sam ih predala. Bilo je predveče kad smo kurir i ja krenuli za našom bolnicom. Cijeli dan su bili pred nama. Kiša više nije padala, ali je bilo strašno blato. Rekli su nam da ne možemo zalutati, samo da idemo putem nizbrdo. Niko se više nije kretao putem. Ona jutrošnja kolona valjda se smjestila negdje po šumi. Poslije sat i po hoda nizbrdo naišli smo na mjesto gdje se put račva. Jedan je vodio pravo naniže, a drugi je skretao lijevo i gubio se u šumi. Nismo znali kojim da krenemo. Kao pravi »ratnici« gledali smo gde ima više tragova, i učinilo nam se da ih je više na onom putu koji je išao pravo. Nigdje se nije čula borba, a okolo nas nigdje ni žive duše. Krenuli smo. Već poslije par stotina metara osjetila sam da nas put vodi sve više desno. Imala sam dosta jasnu pretstavu o mjestu odakle smo pošli, pa sam znala da, ako budemo išli dalje, moramo stići u Tjentište. A tamo su Njemci. Nisam htjela kuriru da govorim o svojim sumnjama, računajući sa sigurnošću da moramo prvo da nađemo na naše. Tako je i bilo. Kad smo išli kroz neku šumu, iskoči jedan partizan pred nas i viknu prigušeno: »Stoj«. Stali smo. Prišao nam je i ljutito upitao kuda idemo. Objasnili smo mu. Rekao nam je da smo ludi, da je to položaj i da su Njemci tu ispred nas: »Da ste prošli samo još trista metara, došli bi im pravo u ruke«. Rekla sam mu da smo i računali da moramo prvo naići na naše. Bio je to jedan bataljon Prve proleterske brigade.

Vraćali smo se polako uzbrdo. Bili smo suviše umorni. Taj dan još ništa nismo jeli. Tada sam prviput zaista bila gladna. Već se i noć spustala kada smo stigli do prvih vatri. Bile su to prištapske jedinice Prve divizije. Ljudi su spavali oko vatre, poneki je sjedio i dodavao po koje drvo. I mi smo se priključili jednoj vatri. Niko nas nije pitao ni ko smo ni odakle smo. Legla sam i spavala do jutra. Ujutro smo opet krenuli za našom bolnicom. Sad nije bilo opasnosti da zalutamo. Putem je opet išla neprekidna kolona. Činilo mi se da je ista ona jučerašnja, da vidim istu čebad, ista lica. Nas dvoje smo išli stalno pored kolone, prestižući je, ali nikako nismo stizali čelo. Negdje pred podne sjeli smo pored puta da se odmorimo. Pored nas naiđe dr Julka Mešterović. Kad me vidje, upita: »U kojoj si ti ono bolnici?« Kad sam joj rekla, opet je počela na mene da viče. Prijetila mi je da će me strijeljati, tužiti Vrhovnom štabu i ko zna šta sve nije izgovorila. Jedva sam iz sve njene galame razabrala da je opet negdje našla nekog našeg ranjenika, da smo ga mi ostavili pored puta i da mu je ona davala kofein da ne umre. Nisam shvatila o kome se radi, niti mogla doći do riječi, da joj objasnim kako momentano nisam sa bolnicom. Na kraju mi je rekla da je ranjenik nedaleko od mjesta gdje smo se sreli. Nisam htjela više da je slušam, digla sam

se i krenula natrag. Kuriru sam rekla da ide za bolnicom i kad je stigla da uzme jednog konja i krene mi ususret. Računala sam da ni naši nisu daleko, jer su i oni morali negdje noćiti.

Išla sam opet pored kolone natrag, tražeći stalno očima tog mog ranjenika. Najzad sam ga našla. Ležao je na zemlji malo iznad puta, gotovo potrbuške, s glavom na ruci. Davao je zaista utisak čovjeka koji umire. Oči upale, sivopepeljasta boja lica; usne beskrvne. Bio je to Dalmatinac, borac našeg 4 bataljona (ne sjećam se kako se zvao), koji je bio lakše ranjen u nogu. Kost mu nije bila povređena, a ni rana nije bila velika, ali je posljednjih dana imao onaj strašni proljev o kome sam već govorila i koji ga je sasvim iscrpao. Kad sam mu prišla, pogledao me bezizrazno. Pitala sam ga kako se moglo desiti da ostane kad sam ga odredila na konja. Pričao mi je polako, vidjelo se da ga govor zamara. Dok su bili u pokretu sreli su nove ranjenike naše brigade, koji su išli sa položaja i tražili bolnicu. Među njima je bilo i teže ranjenih koji nisu mogli da idu pješice, pa im je trebalo dati konja. Tu se našao i dr Dulić (tada referent Druge divizije). On je išao od jednog do drugog konjanika i gledao ko je lakše ranjen i koga može skinuti. Među ostalim skinuo je i njega jer mu rana nije bila teška, ne osvrćući se na to što je on tvrdio da uopšte nema snage da ide. Pokušao je da krene za njima ali nije mogao.

Sjela sam kraj njega i razmišljala šta da radim. Jedino da negdje nađem konja i da ga povedem sobom. Ali, gdje da nađem konja? Ko će mi ga dati?

Pored nas je i dalje išla kolona, bezglasna, u dronjcima, tu — i — tamo neko na konju, ali su i ti svi izgledali kao i ovaj pored mene. Zaustavila sam jednog drugog koji mi je izgledao malo svježiji i molila da mi posudi konja, samo da iznesem ranjenika do na vrh ove uzbrdice, gdje su mi rekli da je štab naše divizije. Molila sam ga da ide sa mnom da mu odmah vratim konja. Dok sam govorila, stojao je, a drugi su pored nas prolazili. Kad sam završila, gledao me još par sekundi, onda ošinuo konja i otišao. Bez jedne riječi. Nije se ni okrenuo.

To mi je bio najteži momenat u ratu. Bez riječi, bez pozdrava, bez promjene u izrazu lica. Da mi je bar štogod opsovao. To mi je bilo strašnije nego sva Julkina galama i prijetnje. Šta je to s ljudima? Zar više niko ne zna normalno da razgovara? Sjela sam ponovo pored ranjenika i psovala naglas, kako sam čula od mojih Srbijanaca, ja koja dotada nikada nisam psovala. Tog momenta mrzila sam sav ljudski rod. Izvadila sam kutiju sa duvanom i počela da savijam cigaretu. Ranjenik me tiho zamolio da i njemu savijem jednu. Ležao je i dalje nepromiĉno, samo je pokatkad pokušavao da podigne glavu i da je bolje namjesti. Dok sam savijala cigare, shvatila sam da je

besmisleno ovako sjedeti i čekati da mi se neko smiluje. Riješila sam da odem do štaba divizije i da njih tamo zamolim za konja. Rekla sam to njemu i obećala da ću se vratiti dok on popuši cigaru. Krenula sam i išla što sam brže mogla. Poslije dvadesetak minuta sam zaista našla Štab divizije i sa njima dr Dulića. Zamolila sam ga da mi da konja, ali je on svoga konja već bio dao našoj bolnici, baš onda kad je ovog ranjenika skinuo. Otišao je sa mnom do ostalih drugova i drug Đokić, koga su zvali »major«, odmah odvezao svoga konja, pritegnuo mu sedlo i dade mi ga. Molio me samo da mu ga vratim prije nego što Štab krene dalje. Žurila sam se i usput mu doviknula da ću se vratiti za pola sata.

Opet nazad pored kolone. Nije mi bilo jasno odakle ona izvire. Nije mi bilo jasno ni kako ću ranjenika odvesti od Štaba divizije do bolnice. Ali i ovo je već nešto. Možda će dotada i kurir doći. Došla samo do ranjenika. Ležao je uvijek u istom položaju. Doviknula sam mu još iz daljine da sam stigla. Nije se ni pomaknuo. Kad sam mu prišla, vidjela sam da je mrtav. Među prstima na zemlji ležala je nedogorjela cigareta.

Vidjela sam dotada dosta umiranja. Bila sam svakodnevno u borbi protiv smrti iz koje smo nekad izlazili kao pobjednici, ali je i ona često pobjeđivala nas. Bila sam već navikla na nju. Ali ovo je bilo nekako jezivo. Ona cigareta mi se posebno učinila užasnom. Prestala je gorjeti kada je on prestao da diše. Učinilo mi se kao da je i ona bila živo biće i da je i ona umrla. Tada sam prvi i posljednji put u toku Pete ofanzive sjedela i plakala. Plakala sam zbog njega, zbog svih tih što su tako šutke prolazili pored mene kao da su na nekom velikom pogrebu. Plakala sam zbog cijelog svijeta što je tako nesretan. Kad su suze prestale da teku, palo mi je na pamet da bi trebalo da ga sahranim. Nisam ni pomišljala a ni znala da ih je stotine tih dana tako umiralo po šumi i da ih niko nije sahranjivao. Odvukla sam ga malo dublje u šumu, skupljala grane i lišće, dok ga nisam kako-tako pokrila. Ostavila sam ga i opet krenula uzbrdo. Konja sam vodila za uzdu, nisam mogla da ga uzjašem. Imala sam osjećaj da sam kriva što ga vodim praznog sedla.

Štab divizije sam našla na istom mjestu, nešto sam kod njih i jela, ali se ne sjećam kako i s kim sam dalje otišla i kada sam došla u Suhu, gdje sam stigla bolnicu. I tu sam opet imala neke teške ranjenike koje je trebalo nositi. Među njima je bio i drug Miro (prezime ne znam), komandir jedne čete 1 bataljona, teže ranjen u nogu. Kada smo ponovo krenuli dalje, njega i još dva-tri ranjenika, koji nisu mogli jahati, ostavili smo. Sa njima je ovog puta ostala Lepa Srnić da ih preda nekome. Sjećam se da sam jednoga od njih, koji je bio ranjen kroz

pluća, dugo nagovarala da proba na konju i krene s nama, ali je on stalno vikao da ne može. Ja sam vjerovala da ipak može i pokušavala da ga podignem na konja što je on uporno odbijao. Rekla sam mu da ostajanje može da mu bude smrt, ali ga ni to nije moglo pokrenuti. Kad smo krenuli i odmakli se od toga mjesta oko dvjesto metara, čula sam Lepu kako me zove i trči za nama. Ja sam išla na začelju pa sam je sačekala. Rekla mi je da se onaj ranjenik predomislio i želi s nama. Skinula sam nekog drugog ranjenika s konja i vratila se po njega. Lepa i ja mučile smo se sigurno četvrt sata dok smo uspjele da ga dignemo i pričvrstimo na konju. Žurila sam da mi kolona ne izmakne. Trebalo je preći preko potoka, preko kojeg je bilo brvno. Ja sam pošla preko brvna a konja sam pokušala da navedem preko vode. Međutim, on nikako nije htio da zagazi u vodu. Vukla sam ga. Lepa ga je otpozadi tjerala, ali se on nije dao pokrenuti. Bila sam već nervozna, kolona je odmicala. Najzad siđem s brvna da ne gubim vrijeme i ne izuvajući se zagazim u vodu, povučem konja za sobom i on sasvim mirno krene za mnom. Začas smo prešli. Voda nije bila ni do koljena, ali sam nalila pune cipele. Kolonu sam stigla prije nego što smo prelazili Sutjesku. Kada sam na prvom zastanku izula cipele, svi su mi prsti na nogama bili zguljeni i ranjavi, a kada su se cipele osušile, nisam ih više uopšte mogla obuti. Nosila sam ih dva-tri dana preko ramena, čekajući da mi rane zarastu. Međutim, na jednom od sljedećih zastanaka neko mi ih je uzeo i tako sam dalje išla stalno bosa sve do Kladnja.

Sutjesku smo prešli ujutro, ne previše rano, možda je bilo i osam sati. Prešli smo je bez teškoća preko mosta. Borba se čula negdje desno, ali je most bio slobodan. Par stotina metara iznad Sutjeske ugledala sam u šumi dr Đuru Mešterovića, kako sjedi kraj sanduka sa sanitetskim materijalom i izbacuje sve iz njega. Vidjela sam među ostalim stvarima i nekoliko knjiga. Bila su to neka Nolitova izdanja, romani koji su me još prije rata oduševljavali. Pitala sam dr Đuru šta to radi, a on mi reče da čisti sanduke i da će baciti sve što nije najnužnije. »I ove knjige«, pitala sam. »I njih«. Žalim ove knjige, htjela bih ponijeti ih, a ne mogu ni sama sebe nositi. Žive ljude smo ostavili, a sada, eto, knjiga mi je žao. Đuro mi je savjetovao da i kazane za hranu treba baciti. Važnije je da se iznesu ranjenici. Koliko li će ovo još trajati, kad se Đuro tek sad sprema za dalji put? Išli smo kroz šumu. Odnekud s desna grulala je artiljerija. Čim smo izišli na prvu kosu, izložili smo se vatri. Spustili smo se malo ispod kose i išli dalje.

Sjećam se noći na Lučkim Kolibama, gdje nisam vidjela nikakve kolibe. Smjestili smo se kraj korita nekog presušenog potoka i ložili vatre. Zaklali smo jednog konja i kuvali u kaza-

nima koje još nismo bacili. Bio je mrak kada se čulo zujanje motora. Avioni u ovo doba! Pa zar nas ni noću neće pustiti na miru? Gasi vatre! Gasi! ... čulo se sa svih strana. Bilo je teško urazumiti ljude da zaista treba gasiti, pogotovo da se gasi ispod kazana. Zaista su bombardovali. Bombe su eksplodirale malo dalje od nas. Čim su avioni otišli, vatre su opet planule.

Jedno jutro, poslije toga, ostavili smo kazane. Bilo je govora da se ostavi i burad za parenje. Ali nam je slika Četvrtе ofanzive i onih kolona pjegavičara bila još pred očima i riješili smo da to bude zadnje što bismo bacili. Uspjeli smo da iznesemo burad iz ofanzive. Kada su se poslije drugovi iz pratеće čete naše brigade hvalili da su oni jedini uspјeli da iznesu mali protivtenkovski top, mi smo se za uzvrat hvalili da smo sigurno samo mi iznijeli burad za parenje.

U jednoj udoljici, gdje smo zašli i noćili, bilo se okupilo dosta jedinica. Okolo šuma, a usred nje lijepa ravna livada sa bujnom zelenom travom, kroz koju je proticao mali potočić. Ljudi su stalno tražili neku travu koja bi se mogla jesti. Pronašli su srijemušu koja je potsjećala na bijeli luk, našli su i kiselicu koja je bila jako ukusna. Ja nisam imala vremena da tražim jer sam previjala ranjenike. Odbila sam da jedem srijemušu koju mi je jedan ranjenik donio, jer nikad u životu nisam voljela ni bijeli luk. Čovjek je ostao začuđen što se i u ovakvoj situaciji može biti probirač jela. Tražila sam gdje bih mogla da operem zavoje, jer više nisam imala čistih, ali svuda pored potoka bili su ljudi i uzimali vodu za piće tako da nisam smjela da perem. Usput sam se najela kiseliце.

Sjećam se jedne diobe hrane. Dijelili smo meso od nekog konja ranjenicima, a oni su ga pržili na žeravici kao ražnjiće. Ranjenici su jedan po jedan prolazili pored Kostje, koji je dijelio meso prema brojnom stanju. Kostja je već podijelio meso, a red je još uvijek bio dugačak. U redu je bilo mnogo drugih koji nisu bili iz naše bolnice.

Jednog dana kad se kolona zaustavila u nekoj šumi, pojavio se drug Leko Radović, koga sam poznavala sa studija iz Zagreba. Pretstavio se kao komesar svih bolnica i tražio od nas da se uklopimo u kolonu sa ostalim bolnicama. Sa kojima — nije mi bilo jasno. Mi smo od drugih bolnica bježali i gledali da ne izostanemo iza borbenih jedinica. Pokušavali smo još da stignemo našu brigadu. Ne znam da li je drug Leko uspio da okupi bolnice, samo smo mi izmakli što smo brže mogli, i više ga nisam vidjela. Stalno smo se i dalje kretali u sklopu neke kolone koja nije imala ni kraja ni početka.

Jednog jutra rano kad smo prelazili preko brisanog prostora bili smo iznenada zasuti mitraljeskom vatrom. Tad mi je bilo ranjeno i pozleđeno nekoliko ranjenika, a među ostalima

i mala Milena Gvozdenović. Rana joj nije izgledala naročito teška, sasvim visoko na nozi. Otada je stalno pomalo hramala. Nikada se nije žalila da je boli. Godine 1945 otišla je sa ranjenicima u Italiju i poslije mi je pričala da su joj izvadili zrno koje se bilo zadržalo pored samog debelog crijeva. Tek tada mi je priznala da joj je to zrno pravilo velike smetnje.

Naša bolnica najviše je nastradala prilikom jednog bombardovanja na Zelengori. Bio je lijep sunčan dan. Na mjestu gdje smo se zaustavili nalazila se pored puta jedna manja stijenjena, sva obrasla mahovinom tako da je izgledala kao humka. Bilo je tako prijatno sedeti na njoj. Svaki je na njoj tražio mjesto. Šuma je na tom dijelu bila malo proređena, tako da je humka bila sva obasjana suncem. Oko dvadeset ranjenika načičkalo se po njoj, odmarajući se i sunčajući. Mi smo u šumi ispod puta raspakovali svoje sanduke i previjali one ranjenike kojima je zavoj spao ili suviše prokvasio. Kada sam bila gotova, popela sam se i ja na put i sjela među ranjenike. Sunce je izazvalo vedro raspoloženje i mi smo se šalili i pomalo pjevali. Odjedanput se začula vrlo blizu huka aviona. Mala Milena je još nešto radila oko sanitetskih sanduka. Sunce je bacalo odble-sak od niklovanih bubnjeva za sterilnu gazu, tako da su sijali kao reflektori. Viknula sam Mileni da ih brzo spakuje u sanduke, da nas ne otkriju. Ona je sasvim mirno radila i dalje, kao da me nije čula. Potrčala sam prema njoj i ubacila doboše u sanduke, zatim prekrila granama i pokušala da ih odvučem pod jedno drvo. Bombe su počele padati oko nas. Bacila sam se pored nekog oborenog stabla, slušajući kako rasprsnuta parčad fijuču iznad glave i krše granje. Svako bombardovanje izgleda dugo, a ovog puta mi se činilo kao da nikad ne misli prestati. Kad sam se digla zujanje aviona se već čulo sasvim daleko. Istrčala sam na put i ugledala strašnu sliku. Kraj humke su ležali ponovo ranjeni i jaukali. Jedna Dalmatinka ležala je sva iskasapljena. Jedna ruka bila joj je otkinuta kao i jedan deo lobanje iz koje se prosuo mozak. Svi koji su bili na humci bili su povređeni a troje ih je poginulo, jer je bomba udarila baš u humku. Pričali su mi posle kako su se pogađali da li da se sklone odatle, ali ih je stara parola »neće valjda baš tu udariti« zadržala, a vjerovatno donekle i bojazan da se ne pokažu kukavicama. Pokupili smo mrtve, odneli ih u šumu i prekrili granjem i kamenjem.

U pokretu dalje opet smo bili izloženi bacačkoj vatri i ubijen nam je konj na kome su bile vreće sa prljavim zavojima. Čistih zavoja sam imala još svega nekoliko, tako da sam došla u situaciju da ranjenike nisam više mogla previjati. Sećam se druga Ponjevića koji je bio ranjen u butinu. Rana je bila velika. Nisam uopšte imala takvog zavoja koji bi odjedanput mogao da

prekrije toliku ranu. Nisam imala ni flastera da bih zavoj mogla pričvrstiti. Dešavalo se da mu skinemo zavoje i on je sedio sa otkrivenom ranom sve dok zavoje ne bih oprala, osušila i tek tada bih ga ponovo zavila. Kada smo stigli na Jahorinu, vidjela sam da su se nekim drugovima rane ucrvljale. Zbog toga su nas kasnije jako kritikovali, mada je nama samima to bilo teže nego bilo kakva kritika.

Pred prelazak preko ceste kod Miljevine stajali smo čitav dan pod jednom šumom iznad sela Rataja. Cijeli dan avijacija je bombardovala Rataj i prelaz preko ceste. Položaj gdje smo bili mi i još mnoštvo drugih jedinica i bolnica nije bombardovan. Odatle smo krenuli pred sam mrak i spuštali se u dolinu. Već se sasvim bilo smrklo kada je odjednom kolona zastala. Znali smo da treba da pređemo cestu, a do nje još nismo stigli. Nije se čula borba. Stajali smo sigurno petnaestak minuta i to mi je postalo sumnjivo. Bojala sam se da nije ko zaspao i tako prekinuo vezu, što se i ranije dešavalo pri napornim marševima. Pronašla sam u koloni Kostju i rekla mu da bi trebalo pogledati zašto stojimo. Krenuli smo pored kolone i naišli ubrzo na uski mostić preko kojeg je išla šumska pruga. Korito rijeke Bistrice bilo je usko ali jako duboko. Moralo se prelaziti baš preko mosta. Na mostu smo vidjeli jednu grupu partizana kako dere konja kojega je valjda artiljerija ubila na samom mostu. Ispred te grupe više nije bilo nikoga. Veza je bila prekinuta. Pokušali smo da rastjeramo drugove, da oslobodimo prelaz i krenemo dalje, ali se oni nisu ni pomakli. Sve je bilo uzalud. Na kraju je Kostja sa još nekoliko drugova uspio da odgurne konja sa mosta u rijeku i kolona je mogla da krene dalje. Drugovi koji su bili oko konja krenuli su bez ikakvog protesta. Vjerovatno je svaki od njih uspio da uzme komadić mesa.

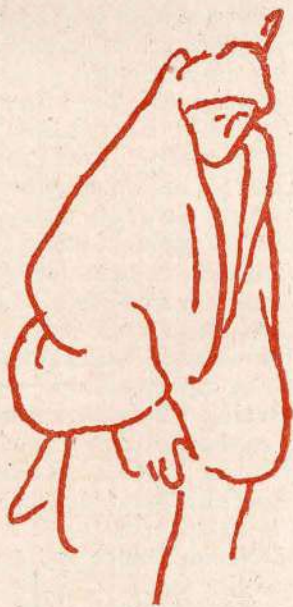
Desilo se da je naša bolnica ostala sama. Nismo bili sigurni da smo na pravom putu, pa nismo smjeli da odemo u selo pred sobom. Poslali smo dva druga naprijed, a mi zastasmo da se odmorimo na rubu jedne šumice. Čim smo stali, svi smo zaspali. Probudila sam se kada je već uveliko bilo jutro. Neki drugovi su razgovarali i raspitivali da li su se oni koji su otišli u izvidnicu vratili. Međutim, niko nije znao ni ko je otišao. Ponovo su pošla dva druga i ubrzo smo ih čuli kako nas zovu da pođemo. Stigli smo u selo koje je bilo puno partizana. Nešto su jeli, pa su i naši zahtijevali da zastanemo tu da i mi nešto dobijemo. Tu smo našli druga Dušana Lompara. Dao nam je hrane za bolnicu, a meni jednu šaku suvih krušaka, što mi je izgledalo kao vanredna poslastica poslije toliko dana gladovanja. Rekli su nam da nije pametno ostajati u selu jer smo suviše blizu ceste, a oni će ubrzo dalje krenuti. Odmah smo krenuli. Išli smo gotovo čitav dan. Predveče smo se smjestili u nekom musli-

manskom selu gdje smo opet bili sami. Idući dan opet je avijacija bombardovala, ali smo rano ujutro otpremili ranjenike u potok ispod sela, tako da niko nije stradao. To bombardovanje je uhvatilo jedan bataljon Četvrte crnogorske brigade na putu iznad sela i nanijelo mu dosta gubitaka. Sjećam se jedne drugarice kojoj je bomba otkinula nogu i patrljak je visio kao poderana krpa. Oni su bili neoprezni i vjerovatno da je selo bilo bombardovano zbog njih.

Iz toga sela smo se peli uz Jahorinu prema selu Jabuci. Tu nam se pridružila dr Saša Božović koja je tada upućena za referenta saniteta naše brigade. Tu nam se negdje priključila i grupa koja je nosila pokojnu Olgu Dedijer.

To su bili ljudi iz našeg bataljona i tu smo prviput uhvatili vezu sa našom brigadom za kojom smo tako neumorno išli i koju nikako nismo mogli da stignemo. Sada smo se osjećali slobodnije. Brigada je bila tu i za nas je prestala ofanziva.

Dr Vjera KUŠEC

PORED RANJENIČKIH NOSILA DO RASTANKA SA OLGOM DEDIJER

Iz sela Bobova, gde sam ostavila bolnicu Sedme divizije,¹ idem u Drugu proletersku brigadu. Pored Crnog Jezera prošla sam 29 maja i noćila u jednom selu gde je bio oblasni odbor. Iza ponoći bio je pokret. Pretsednik odbora pozvao me i rekao mi da povedem 12—15 ranjenika odande sa terena u sastav Centralne bolnice. Nisam imala nikakvog sanitetskog materijala te sam molila drugove iz odbora da mi dadu jednu devojkicu ili ženu da mi pomogne oko ranjenika, jer smo se penjali uz Durmitor i put je bio vrlo težak. Dodelili su mi Anu Kovačić, mladu ženu.

Noć je bila tamna kad smo krenuli iz sela i ja ranjenike nisam mogla sve ni da vidim. Neki su imali konje, drugi su išli peške. Ja sam išla peške sa 2 kurira. Počeli smo se penjati uz Durmitor. Na čelu je bio vodič. Sa nama su pošli još neki ljudi iz sela tako da je kolona bila dosta duga. Posle 2 sata počelo je da svanjiva.

Niko ništa nije jeo pre polaska. U selu su dobili malo hrane samo ranjenici.

Bila sam srećna što idem u sastav svoje stare brigade.

Konji pod ranjenicima su posrtali. Neki su ranjenici imali konjovoce, a neki su jahali sami. Pešaci su išli vrlo teško.

¹ Do 28 maja 1943 bila sam upravnik bolnice Sedme banijske divizije. Šef saniteta divizije bio je dr Kralj. 28 maja posle podne došli su kuriri iz saniteta Vrhovnog štaba po mene da odmah pođem u Drugu proletersku brigadu, a istoga dana na mesto moje u bolnicu Sedme banijske divizije došao je dr Izidor Levi, mlađi, sa svojom drugaricom.

Tek kad je svanulo videla sam da je dvojici ranjenika po jedna noga amputirana. Jedan je bio bez desne, a drugi bez leve noge. Bila su to dva vrlo mlada čoveka ali raspoloženi i vedri. Oni su sami jahali na konjima, bez konjovodaca. Zagledala sam ih i učinili su mi se poznati. Upitala sam ih da li su oni proleter i Igmanci. Nasmijali su se i odgovorili: »Pa ti nas tek sada vidiš«. Jedan od njih bio je mladi Crnogorac Pušo, mislim Kovačić, jer Ana mu je bila sestra (poginuo je na Majevici 1944). Drugi je bio Kragujevčanin, mlad radnik. Oni su veselo pričali i bodrili celu kolonu.

Usled jake uzbrdice često smo se morali odmarati, jer pešaci ranjenici nisu mogli da idu. Tek oko podne stigli smo na vrh Durmitora. To je divna visoravan na kojoj je paslo jedno stado ovaca sa jaganjcima. Tu smo se malo odmorili. Ranjenici su ručali nešto sledovanja hrane što su ga dobili za put. Jedan od kurira doneo je i meni malo pure što je dobio od seljaka koji su išli sa nama. Predveče smo se spustili u podnožje Durmitora.

Po prelasku Pive došli smo u dodir (u selu Mratinju) sa referentom saniteta Druge divizije dr Dulićem. Sa njim je bila i dr Saša Božović, dve bolničarke i komesar diviziske bolnice. Divizisku bolnicu su bili rasformirali i nosili sve ranjenike i bolesnike u brigadne bolnice. Bio je 1 jun. Dr Dulić me je zadržao u sanitetu.

Pošli smo na Javorak gde je Četvrta proleterska vodila borbu. Penjali smo se po vrlo teškom i blatnom putu. Često sam zagledala u noge, da mi cipele ne ostanu u blatu.

Na Javorku se vodila teška borba. Nemačka avijacija tukla nas je strahovito. Padala je kiša i bilo vrlo hladno. Pristizali su ranjenici. Bilo ih je dosta teških, na nosilima. Sve smo ih previli i podelili im nešto hladne hrane koju smo imali sa sobom.

Hiruška ekipa Druge divizije sa šefom dr Olgom Popović — Dedijer bila je u neposrednoj blizini. Tamo smo slali teške ranjenike kojima je bila potrebna hiruška intervencija.

Predveče smo se istim putem vratili u Mratinje. Bilo je sa nama i dosta ranjenika, na konjima i nosilima. Blato je užasno, a i velika nizbrdica. Jedan konj sa nekim tovarom prevrnuo se i survao u provaliju zajedno sa konjovocem. Za njim još jedan, natovaren delovima teškog oružja, mislim delovima maloga topa. Konjovodac ga nije mogao zadržati. Najedanput osetih da mi u gustom blatu ostade don sa desne cipele. Dugo me već služe — još od početka ustanka 1941 godine. Podoh dalje samo sa jednom cipelom. Po mraku smo sišli u selo. Sanitet Četvarte crnogorske brigade odvede svoje

Branko Šotra: KROZ KRŠ (drvorez)

ranjenike u okolne kuće, a diviziski sanitet je prenoćio u jednoj kolibi.

Ujutru rano bio je pokret. Sa osamnaest teških ranjenika iz Četvrte crnogorske ja sam, po naređenju dr Dulića, ostala u selu. Trebalo ih je predati Centralnoj bolnici i tek onda poći u Drugu proletersku brigadu. Sa mnom su ostale tri bolničarke, jedan ekonom i jedan kurir. Ostalo je i nešto hrane. Neki su ranjenici ječali od bolova, nekima su rane krvavile te smo ih morali previjati. Jedna bolničarka, sestra dr Mijuškovića, snažna mlađa žena, bila je vrlo vešta pri radu oko ranjenika.

Hladno je. Kiša pada, a i noć se polako spušta. Naložili smo vatru po svim kućama gde su bili ranjenici. Nailazi Četvrta crnogorska brigada i sa njom hiruška ekipa Druge divizije. U ekipi je bio i dr Pavletić sa pet-šest bolničarki. Olga Dedijer, šef ekipe, reče mi da se naše jedinice povlače sa tog terena i da Centralna bolnica neće naići. Moji ranjenici su ovo naslućivali pa se među njima osećala uznemirenost. Napisala sam pismo drugu dr Gojku Nikolšu i zamolila ga da mi pomogne da ranjenike evakuišem. Pismo sam poslala po kuriru konjaniku. Istovremeno sam se obratila i Štabu Četvrte crnogorske brigade i molila da mi oni pomognu da evakušem ranjenike. Međutim, u Štabu brigade mi je rečeno da oni nemaju ljude da nose nosila. Posle ponoći dr Olga Dedijer sa svojom ekipom i Štab Četvrte brigade krenuli su dalje.

Svanulo je. Prolaze razne jedinice. Ja sam stajala na putu. Nailaze delovi Vrhovnog štaba. Spazih i drugaricu Canu Babović. Kad me vide zainteresova se šta ću tu. Obavestila sam je o svojoj situaciji i molila da mi pomogne. Ona obeća da će svakako nešto učiniti kad stigne do Starog. Ušla sam posle toga u kuću gde su bili moji ranjenici i odmah primetila da nema dve bolničarke, kurira i ekonoma. Ostala je samo bolničarka Mijušković. Neki ranjenici su čuli da neće naići Centralna bolnica pa su postali jako nemirni i reagovali su glasno. Svi su bili Crnogorci.

Predveče, kao zadnja sa tog terena, prošla je pored nas Deseta hercegovačka brigada. Tako smo ostali sami u ruševinama sela u kome nije bilo nigde žive duše. Znali su ranjenici da nema nikog u selu sem nas, ali su mnogi ipak bili dobrog raspoloženja. Bolničarka Mijušković, delila im je poslednje zalihe hrane, bodrila ih i razgovarala sa njima. Ja, iako sam bila prilično deprimirana tom samoćom, nadala sam se pomoći drugarice Cane. I zbilja, u sumrak su nam došli drugovi iz Pratećeg bataljona Vrhovnoga štaba sa šesnaest velikih konja, onih koji su vukli topove. Potovarili smo ranjenike, neke sa nosilima, a na nekog konja metnuli smo i po

dvojicu ranjenika, ali bez nosila. Drugovi iz Pratećeg bataljona preveli su ranjenike na drugu stranu Pive u sastav Centralne bolnice. Kad su se vratili povelili su mene i moju bolničarku sa sobom.

Uzoru, 4 juna, krenuli smo iz Mratinja uz Vučevo. Dok smo se mi penjali Nemci su se spuštali u selo. Uveče smo prošli kroz Suhu i naišli na Prateću četu Prve divizije. Borci su naložili vatre i grejali se. Tu sam se našla s mojim drugom Nikolom. Noćila sam sa bolničarkom drugaricom Mijušković, pored vatre pod jednom bukvom. Kiša je pljuštala neprekidno.

Petog juna zorom pošla sam iz Suhe u sastav Druge proleTERSke brigade, u njenu bolnicu. Šef saniteta Druge proleTERSke bio je Boško Vidaković, a ja sam bila lekar bolnice. U bolnici brigade sam našla oko 100 ranjenika i jednog lekara Talijana, koji se uskoro razboleo, navodno zboleo ga stomak, i negde usput se izgubio. Ceo taj dan išli smo kroz šumu, po k'ši. Druga proleTERSka brigada povremeno je vodila borbu te su nam stizali novi ranjenici.

Šestog juna naišli smo na Štab Druge divizije. Tu je bio i književnik Jovan Popović, teško bolestan jer je ranije bio povređen u desno oko. Oko mu je bilo potpuno izgubljeno. Nisam imala snage da mu kažem istinu.

Sedmog i osmog juna moja je brigada vodila teške borbe na Košuru sa Nemcima. Imali smo mnogo gubitaka. Brojno stanje ranjenika popelo se na 150.

Sedmog smo prešli Sutjesku preko jednog brvna, u samu zoru. Po prelasku reke išli smo u koloni po jedan i ceo dan se penjali. U jednu provaliju survaše nam se dva konja iz komore i sa njima jedan konjovodac, Ilija Mačar. Na jednom konju bili su kazani a na drugom nešto malo sanitetskog materijala i dva-tri ranjenička ranca.

Predveče osmog juna stigli smo jednu kolonu. To je bio sanitet Prve proleTERSke divizije. Dr Julka Mešterović mi reče da je tu i diviziska bolnica, što me iznenadilo, jer naša divizija nije imala bolnicu, već samo brigade.

Bila sam te večeri jako umorna; noge su me bolele jer sam išla potpuno bosa od Javorka pa su mi stopala bila ispucala i izbodena kamenjem i trnjem. Istina, uvijala sam ih u neke stare krpe ali je sve to bilo malo.

Kostja, naš politkomesar, preko druga Fiće, komesara Prve divizije, uhvatio je vezu sa štabom naše brigade.

Prešli smo jednu rečicu i pošli ponovo uz brdo, prema Milinkladi. Usred šume, na brdu, ispod bukava naložili smo vatre i smestili ranjenike oko njih. Neke je odmah uhvatio san, jer su bili premoreni od teškog marša i gladi. Nije im

smetala ni hladna kiša koja je neprekidno padala. Pored nas smestila se bolnica Prve proleterske divizije.

Duboko u noć naišla je jedna kolona upravo pored naše bolnice i kroz pomrčinu, sa čela kolone, odjeknuo je oštar glas: »Gasite vatre«. Bolničarke su se brzo rastrčale i nogama pogasile sve vatre naše bolnice, ali susedna bolnica Prve divizije nije htela da ugasi jednu vatru. Iz kolone je ponovo odjeknulo oštro: »Gasi vatru«. Posle toga je i ta vatra ugašena. Saznali smo da je u toj koloni bio Vrhovni štab.

Svanulo je. Spremamo se za pokret. Nekim ranjenicima popravili smo zavoje a neke smo previli. Mislim da je to bilo rano ujutro devetog juna. Došao nam je drug Fića, komesar Prve proleterske divizije, i rekao mi da treba rasteretiti komoru. Kazani za kuvanje da se ostave jer nam neće trebati. Vatre da ne ložimo da se ne bismo odavali neprijateljskoj avijaciji. Sanitetski materijal sa sanducima mora se takođe ostaviti; samo najnužnije da ponesu bolničarke u svojim torbicama i na leđima. Konji nam trebaju za ranjenike. Kolona mora biti brzo spremna za pokret i brzo krenuti. Glas mu je bio nešto oštrije nego obično, izraz lica vrlo ozbiljan. Fiću ranije nisam videla takvog. On je bio uvek vedar pri susretu sa bolnicom. Dok mi je ovo govorio dve drugarice iz Druge proleterske brigade, bolničarke i politički radnici, stajale su nam iza leđa i nestrpljivo čekale da im kažem šta mi je Fića naredio. Bile su to Olga Živković i Nada Matić (Nada je poginula pri povratku u Srbiju negde u blizini Užica). Stale smo pored šest velikih sanduka sanitetskog materijala, otvorile ih i zagledale svaku stvar u njemu — bile su nam drage i skupocene i žao nam je bilo da ih bacimo. Pozvale smo bolničarke, bilo ih je oko deset, i napunile njihove torbe. Ali, neke su bile bolesne, druge ranjene, pa nisu mogle poneti sve što nam je trebalo. Tako smo ispraznile dva sanduka. Neke manje vredne stvari ostavile smo i zatrpale kladama. Sa preostala četiri sanduka materijala nismo mogle da se rastanemo. Prekršile smo Fićino naređenje: natovarile smo ih na dva konja, a jedan džak sa oko 100 prvih zavoja stavile smo na konja pored jednog ranjenika.

Najzad smo krenuli. Ali pokret nije bio dug. Zaustavili smo se usred šume. Tu je bio jedan široki put. Naišli su avioni, lete sasvim nisko, činilo mi se da vrhove stabala dodiruju. Ču se jedan glas: »Sklanjajte ranjenike«. Poskidali smo ih sa konja. Pored puta bila je velika šuplja stena. Odmah smo u nju smestili pet-šest teških ranjenika, previli ih i dali im da jedu. Druge smo porazmeštali ispod ogromnih bukava. Bila su to velika, široka stabla, ne sećam se da sam ikada tako veliku šumu videla. Svi smo se posklanjali. Prvi talas aviona nije nas

bombardovao, ali se čuo zvuk drugog. Još sam hodala i zagledala ranjenike da im što ne treba, kad se najedanput čitavo nebo nad nama zamračilo od aviona. Motori su tako jako zujali da su mi mozak parali. Bilo je strašno. Pustili su odjednom ceo tepih bombi. Stenu ispod koje su bili ranjenici bombe su potpuno razrušile. Delovi tela poleteli su na sve strane. Stajala sam nemoćna na jedno 20—30 metara od stene. Komadi bombi i kamenja zviždali su i leteli pored mene i pogodili neke ranjenike koji su bili iza mene. Nastade jauk. Trčale smo od jednog do drugog. Bolničarke su bile brze. Umirivale su ranjenike i previjale ih. Mala Miki (Milena Blagojević), vrlo hitra i vešta, uspela je da previje nekoliko ranjenika.

Za ovim talasima naišao je odmah treći i tako su se smenjivali. Bombardovanje je trajalo ceo dan. Na susednim brdima vodila se borba sa Nemcima neprekidno. Okružili su nas sa svih strana. Pucjava se čula sasvim blizu, a avioni su stalno bombardovali. Sa položaja su pristizali novi ranjenici. Svi su teški, na nosilima. Od silnog bombardovanja ne možemo da ih previjemo. No, ipak, koristimo svaki sekund — uspeli smo da previjemo sve nove ranjenike. Neki su previjeni na položaju. Bombarderi lete sasvim nisko i lepo se vidi kad se bombe otkače i kako padaju. Sve su, čini mi se, eksplodirale. Gledala sam nervozno na sat ranjenog druga. Vreme sporo prolazi, svi želimo da što pre dođe noć. Nijedan sekund nije bez pucnja. Težak osećaj.

Donesoše na nosilima jednog komesara bataljona, mislim da se zove Neđo Vukotić. Ranjen je u glavu. Upravo sam ga htela previti, kad opet avioni. Drugovi koji su ga doneli sa položaja posklanjaše se, a on mi reče:

— Šta vredi da me previješ kad me nositi ne možete, a a jahati ne mogu. Pusti me bar da umrem sad.

Ipak sam ga previla i uveravala da ga nećemo ostaviti.

Donesoše još jednog na nosilima, ranjen je u stomak. Rana je ulazna mala a izlazne nema. Bio je potpuno bled, bez pulsa. Pomislih: ovaj će sigurno skoro umreti, jer je teško iskrvavio. Uskoro je i umro.

Dugačak junski dan nikad da prođe. Sumrak se sporo hvata i bombardovanje još traje. Evo i naređenja za pripremu za pokret.

Čula sam da je i drug Tito ranjen u našoj neposrednoj blizini.

Spremamo se za pokret. Mrak se polako spušta. Aviona više nema. Naišla je bolnica Četvrte crnogorske brigade i u njoj dr Žarko Mikić. Rekoše mi da je ranjena i dr Olga Dedijer.

Noću između devetog i desetog krenuli smo kroz šumu. Jedva smo se kretali između drveća. Noć je bila potpuno

tamna, bez mesečine. Ni zvezde se nisu videle. Vrlo često smo se zaustavljali.

— Neprijatelj je sasvim blizu, — reče neko tiho u koloni i dodade da su naši probili obruč.

Došao nam je jedan ranjen mitraljezac, Čačanin je, i priča kako su se tukli tog dana sa Nemcima prsa u prsa. Ubio je tri Nemca koji su bili na razmaku od 20 metara. Jurišali su i ranili ga teško u rame leve ruke. Ruka mu je bila potpuno slomljena u ramenu. Jedva smo mu je nekako malo učvrstili udlagama. On je tako veselo pričao, kao da nije ranjen. Neki borci naše brigade, kaže on, tukli su se s Nemcima pištoljima i noževima, jer nisu imali vremena da pucaju iz pušaka. Otišli su Nemcima mašinke iz ruku. Sve nam to ispriča mladi ranjeni mitraljezac, i ko zna šta bi još ispričao da ne dođe Kostja i naredi:

— Mrtva tišina. Pokret bez reči i bez šuma!

Kretali smo se celu noć, a niko od nas u bolnici nije znao kuda. Noć je mračna. Drveće gusto. Ranjenici posrću, neki i padaju, ali niko ne izgovara ni jedne reči. Nosila teško nosimo. Imamo ih troja, a ko zna dokle ćemo ih još nositi. Polako svanjiva a mi prolazimo pored neke livade, ivicom šume. Mislila sam da bi dobro bilo da pada kiša, samo da nas avioni ne tuku. Uši su mi zagluhnule od silnih eksplozija i pucnjave proteklog dana.

Svanulo je potpuno i magla se diže sa šume. Ne radujem se danu — bojim se bombardovanja. Idemo žurno preko nekih manjih livadica. Nemoć nas primetiše i čuše se dugi mitraljeski rafali. Trčali smo preko livade, jedan po jedan, u razmaku 5—10 metara. Livada prilično duga i ja nikad da je pretrčim. Noge me bole a i gladna sam.

Već dva dana ništa ne jedemo. Stomak me počeo boleti. Na ivici šume zastadoh jer su nosila išla iza mene. Jedna prodoše ali drugih nema. Dotrčaše dve bolničarke, Krinka i Miki, i rekoše da je naređeno da svi trčimo. Najzad stigoše i druga nosila.

Spuštamo se kroz šumu u dolinu rečice Hrčavke. Tamo je bolnica Četvrtе crnogorske brigade. Vidim i hiruršku ekipu.

Dr Olga Dedijer-Popović teško je ranjena u rame leve ruke. Komad avionske bombe slomio joj je potpuno ruku u ramenu. Prišla sam joj i pitala kako je. Ona se trudila da se osmehne i rekla mi je da je dobro. Bila je previjena. Pitala sam je da li je primila serum antitetani, a ona reče da nije. Izvadila sam iz moje torbe špric koji je bio sterilan i dala joj serum. U mojoj torbi našla sam celu jednu kutiju ampula prontozila i dala sam 3 ampule da joj njena ekipa usput daje. Zadr-

žavala me je da malo razgovaramo. Ja sam je mnogo volela i bilo mi je teško da je gledam ranjenu. Žalila mi se:

— Eto Stanojka, svršeno je sa mojom hirurgijom... Kakav ću ja biti hirurg bez ruke?

Tešila sam je i rekla da ona ne mora biti operator, a ipak dobar organizator i upravnik velike hirurške bolnice. Nasmejala se tužno, ne rekavši ništa. Ja sam otišla dalje sa mojom bolnicom.

Olgu sam srela još dva-tri puta kroz Zelengoru i kod Miljevine, a zatim na Jahorini. U Zelengori, kad sam je videla, jako je teško hodala i loše izgledala. Docije sam je opet videla. Sve je slabije izgledala i teže se kretala. Teško su mi padali ti susreti i nisam mogla duže sa njom da razgovaram. Išla je sa Četvrtom crnogorskom brigadom.

Moj poslednji susret sa njom bio je ujedno i rastanak, vrlo težak, u jednom selu na podnožju Romanije. Bila sam sa mojom bolnicom u jednoj šumi kad me pozvao kurir brigade da pođem s njim da previjem Olgu. Pošla sam odmah. Na ivici šume, u jednoj kolibi bila je smeštena Olga. Pored kolibe našla sam jednu desetinu boraca iz moje brigade koji su je doneli. Smestili su je na jedan seljački drveni krevet pored koga je na ognjištu bila naložena vatra. Izgledala je vrlo loše, sva je bila žuto-crna u licu, pomalo modra, ukočenog pogleda i mutnih očiju. Iznenadila se kad me je videla pored sebe. Uzela sam je za ruku i počela da tražim puls... nema ga! Brzo sam izvadila iz torbe špric i dala joj kardijaka sa glukozom u venu koju sam jedva našla jer je Olga već bila kolabirala.

— Nemoj Stanojka, vidiš da je sa mnom sve gotovo, ostavi za druge ranjenike kojima će koristiti i trebati, — rekla mi je kad sam htela da joj dam injekciju.

Ubeđivala sam je da će ipak biti sve dobro, mada sam i sama videla da će uskoro umreti. Bila je u kritičnom stanju, postoperativnom šoku i već se uveliko razvijala sepsa sa gangrenom. Operacija koja je na brizinu izvršena dan ranije bila je prekasna. Pitala sam je šta bi želela da joj učinim. Rekla mi je da bi silno volela da vidi svog Vladu. Odmah sam napisala cedulju štabu moje brigade: »Olga je u vrlo teškom stanju, verovatno će uskoro umreti, i želi da vidi njenog Vladu«.

Cedulju sam poslala po kuriru u štab koji je bio u blizini. Previla sam je i dalje joj davala glukozu sa kardijaka, ali je nisam mogla povratiti iz šoka, pošto je opšte stanje bilo loše.

Olga mi je ispričala kako je dan ranije bila u jednom selu operisana. Dr Pavlečić je morao na brizinu da izvrši operaciju. U momentu kad je operacija završena Nemci su napali na selo u kome je operisana, tako da su je borci Druge dalmatinske brigade poneli na nosilima i zaustavili se u jednom

potoku, u blizini Štaba Druge proleterske brigade, otprilike oko 3 sata posle podne. Međutim, Nemci su iznenada napali i na Štab brigade. Kako su borci bili iscrpeni nisu mogli izneti nosila uz strminu kojom su se povlačili delovi naših jedinica, pa su Olgu na nosilima sklonili kod potoka. Oko sebe sasvim blizu čula je razgovore Nemaca i svaki čas je očekivala da dođu i ubiju je ili zarobe. Imala je talijanski pištolj i držala ga je celo vreme u svojoj zdravoj ruci — nije htela da padne Nemcima živa u ruke. Preležala je celu noć u potoku i tek u rasvitak došli su drugovi iz Druge proleterske brigade i poneli je.

Nisam mogla ni reč da joj kažem. Nervozno sam čekala odgovor iz brigade. Došla je dr Saša Božović sa kurirom i porazgovarala sa njom vrlo toplim, lepim, utešnim rečima tako da je meni bilo žao i krivo na samu sebe što i ja ne mogu tako tople i lepe reči da pronađem, nego sam se prosto ohladila i sva, čini mi se, obamrla kad sam videla da umire čovek sa kojim sam bila odličan prijatelj. I Saša je htela da joj da injekciju kofeina i kamfora, ali je Olga odbila rekavši da je sve beskorisno. Saša se ubrzo vratila u štab brigade, a ja sam opet sama ostala sam sa Olgom. Uskoro je došao i drug Gojko Nikoliš sa Vladom. Kad je video šta je sa Olgom Gojko mi je rekao da se od nje ne odvajam i da joj na svaka 2 sata dajem injekcije. On je ubrzo otišao, a Vlada je ostao. Spremali smo se za pokret.

Došlo je mnogo boraca iz Druge proleterske brigade da nosi Olgu. Pravili smo prvo nosila od nekog teškog sirovog bukovog drveta, a posle smo je poneli uz Romaniju. Put je bio vrlo težak. Po četiri druga na smenu nosila su Olgu. Drugovi su često spuštali nosila, odmarali se i smenjivali, jer su bila vrlo teška i nezgrapna a put kamenit. Borci su bili jako iscrpeni tako da su se poneki i bez nosila jedva kretali. Sem toga, teška nosila pravila su rane na ramenima. Ja sam usput Olgi stalno davala injekcije. Morala je imati jake bolove, naročito pri spoticanju drugova o kamenje, ali uopšte nije pokazivala da je nešto boli, niti je jauknuła.

Dan se približio kraju. Grejali su nas poslednji sunčevi zraci. Olga je, pored svih svojih muka i bolova, bila mirna. Razgovarala je sa Vladom kad god se nosila spuste.

— Nauči našu malu Milicu da ima nešto od njene mame, — reče mu u jednom trenutku.

Pošto su se drugovi koji su je nosili već bili zamorili Vlada požuri napred da traži od štaba smenu.

Hvatao se prvi sumrak. Olga je zatražila da se nosila spuste. Prišla sam joj. Borila se poslednjim ostacima života. Ubrzo, sa dva izdaha završila je. Bila je svesna do kraja. Borci

su skinuli kape. Žalili su je kao dobrog i požrtvovanog lekara i plemenitog druga.

Mrtvu smo je poneli dalje uz Romaniju. Preko kolone preneli smo da je Olga umrla.

Noć je bila poodmakla. Mesec je izgrejao i osvetljavao put kroz visoku borovu šumu. Na vrhu Romanije zaustavili smo se. Tu nas je čekao Vlada sa dr Sašom Božović. Drugovi su poskidali bajonete sa pušaka i počeli kopati raku za Olgu. Bio je među njima i jedan rudar iz istočne Bosne, mislim sa Majevice. On je naređivao kako će da prave jamu, a i sam najviše kopao. Zemlja je bila kamenita i sporo se kopalo... Potpuno tiha, blaga junska noć, puna mesečine i zvezda. Olga je ležala na belom ćebetu sa svojom lepom crnom kosom. Ništa se nije čulo sem bajoneta kako škripe kroz zemlju i kamenje i šumorenja lišća na drveću. Mladi rudar zviždao je tiho Internacionalu, a zatim Lenjinov marš. Vlada je skinuo Olgi sa ruke sat i rekao da će ga sačuvati za ćerku, a zatim izvadio iz njenog džepa zlatnu tabakeru koju je donela od kuće i dao je mladom rudaru. Pištolj je dao nekom od boraca. Onda smo je uvili u ćebe i spustili u jamu. Svi smo stajali sa skinutim kapama i ćuteći joj odali poslednju poštu.

Dr Stanojka ĐURIĆ

